

אוניברסיטת בר-אילן

**מראשות הישיבה למערכת הפוליטית-
גורמים, תהליכים ודפוסים בהתנהלותם
של ראשי ישיבות ציונים-דתיים שעברו
למערכת הפוליטית**

אליעד אברוך

עבודה זו מוגשת כחלק מהדרישות
לשם קבלת תואר מוסמך
במחלקה למדעי המדינה של אוניברסיטת בר-אילן

תשע"ו

רמת גן

אוניברסיטת בר-אילן

**מראשות הישיבה למערכת הפוליטית-
גורמים, תהליכים ודפוסים בהתנהלותם
של ראשי ישיבות ציונים-דתיים שעברו
למערכת הפוליטית**

אליעד אברוך

**עבודה זו מוגשת כחלק מהדרישות
לשם קבלת תואר מוסמך
במחלקה למדעי המדינה של אוניברסיטת בר-אילן**

תשע"ו

רמת גן

**עבודה זו נעשתה בהדרכתו של
פרופסור אשר כהן
מן המחלקה למדעי המדינה
של אוניברסיטת בר-אילן**

כתיבתה של עבודה זאת הייתה מסע ארוך ומרתק של למידה, חשיבה, קניית ידע והרחבת אופקים. מסע זה לא היה מגיע להשלמתו ללא עזרתם של "אנשים טובים באמצע הדרך" אשר צעדו איתי בשבילי המחקר וזכות היא בעבורי להודות להם.

להורי היקרים, דורית ודורון, אשר האמינו, תמכו, חיזקו ועודדו.

למנחה העבודה, פרופסור אשר כהן, שידע להעיר, להאיר ולפקוח את עיני לנקודות חדשות בשיחות, התכתביות ובין טיוטה לטיוטה ולולא הדרכתו עבודה זו לא הייתה רואה אור.

לד"ר מרדכי מרמורשטיין, זאב נריה, הרב יצחק לוי והרב חיים דרוקמן אשר הקדישו מזמנם ונכנסו איתי אל מנהרת הזמן על-מנת להציג בפני את הסיפורים שנחקרו מזוויות נוספות ואישיות.

לאנשי ארכיון הכנסת, ארכיון העיתונות בספריית בית אריאלה בתל אביב, ארכיון המכון לחקר הציונות הדתית באוניברסיטת בר אילן וספריות האוניברסיטה על תמיכתם והדרכתם במהלך איסוף החומר המרובה שנדרש לכתיבת העבודה.

לחברים טובים שידעו לחשוב יחד ולתת כתף בעת הצורך.

ולבורא עולם - "מה אשיב לך, והכל שלך".

תוכן העניינים

א	תקציר העבודה
1	מבוא
5	מנהיגות דתית ומנהיגות פוליטית
16	המפלגות הדתיות בישראל ושאלת מעמדם והשפעתם של רבנים בחברה הציונית-דתית
22	מקרה בוחן ראשון : הרב משה צבי נריה
66	מקרה בוחן שני : הרב חיים דרוקמן
122	סיכום ומסקנות העבודה
133	ביבליוגרפיה
148	נספח א' : ראיון עם מר זאב נריה
155	נספח ב' : ראיון עם הרב יצחק לוי
160	נספח ג' : ראיון עם הרב חיים דרוקמן
I	תקציר העבודה באנגלית

תקציר

מטרתה של עבודה זו היא לנתח את מעברם של ראשי ישיבות מבית המדרש אל הכנסת - לבחון האם מעבר זה הוא בכלל אפשרי וריאלי; האם ישנם קונפליקטים בין שתי זירות פעילות אלה; האם יכולים שני עולמות אלה - עולם בית המדרש, השואף למציאתה של האמת, והעולם הפוליטי, המכונה "אמנות הפשרות" - להשתלב יחד וכיצד. העבודה תציג שני מודלים לפעילותו של הרב הפרלמנטר - המודל המפריד והמודל המשלב. לשם כך, בוחנת העבודה שני מקרי בוחן של רבנים אשר כיהנו הן כראשי ישיבות והן כחברי כנסת:

- הרב משה צבי נריה: מייסד ישיבת בני עקיבא כפר הרא"ה וראשה וראש ישיבות בני עקיבא, שזכה לכינוי הלא רשמי "אבי דור הכיפות הסרוגות". כיהן כחבר הכנסת השביעית מטעם סיעת המפד"ל (1969-1973).

- הרב חיים דרוקמן: ראש ישיבת בני עקיבא "אור עציון" ויושב ראש מרכז ישיבות בני עקיבא. כיהן כחבר כנסת מטעם סיעות המפד"ל ומורשה בין הכנסת ה-9 לכנסת ה-11 (1977-1988) ובכנסת ה-15 (1999-2003).

העבודה מציגה את דרכם האידיאולוגית, ובהתאם לכך מבצעת סקירות של פעילותם בכנסת של שני מקרי הבוחן באמצעות סקירה של נאומיהם במליאת הכנסת, כתביהם, ממצאים ארכיוניים, וכן סקירת התקשורת בתקופתם. כמו כן, נערכו ראיונות אישיים המסייעים להבנת פעילותם. על-מנת להבין את הבעיה ואת מקרי הבוחן, פותחת העבודה בפרקי מבוא. הפרק הראשון עוסק בהבנתה של המנהיגות הדתית וסמכותה ובהבנת מערכת היחסים שבינה לבין המנהיגות הפוליטית. מכיוון ששני מקרי הבוחן שנבחנו בעבודה כיהנו כחברי כנסת מטעם מפלגות שנחשבו למפלגות דתיות, עוסק פרק המבוא השני בהבנת המושג מפלגה דתית ובמקומן של המפלגות הדתיות בישראל.

מקרה בוחן ראשון: הרב משה צבי נריה

הרב משה צבי נריה (1913-1995) - ייסד בשנת 1940 את ישיבת בני עקיבא בכפר הרא"ה. בשנת 1969, בעקבות החלטת משרד החינוך על ביצוע רפורמה במערכת החינוך, חששו אנשי הישיבות התיכוניות והאולפנות מפגיעה במוסדותיהם. חשש זה מפגיעה במפעל חייו הוביל בשנת 1969 את הרב נריה להיעתר לבקשת הנהגת המפד"ל ולהשתלב ברשימת המפלגה לכנסת.

לאורך חייו, עמדתו של הרב נריה בסוגיות שונות, הן במישור החינוכי והן במישור הציבורי, הייתה עמדה שמרנית-פרגמטית. עמדה זו לא רואה את "החוק היבש" בלבד אלא רואה את מכלול החיים ואת אילוציהם.

חלק נרחב מניתוח פעילותו הפרלמנטרית של הרב נריה הוקדש לסוגיית "מיהו יהודי". בג"ץ שליט והתיקון לחוק השבות בשנת 1970 - אשר העמידו את המפד"ל בפני קונפליקט בין מחויבותה להלכה, ולהבדיל מחויבותה לקואליציה שבה הייתה חברה ולפסיקת בג"ץ שהתירה בפועל את רישומם של אלה שאינם יהודים על-פי ההלכה כיהודים. על אף מעמדו הממלכתי, התנגד הרב נריה בחריפות לפסיקת בג"ץ והביע חשש מפגיעה בזהותה היהודית של המדינה, ולמרות הפשרה הפוליטית שהושגה ואליה הסכים הרב נריה, הוא המשיך להתריע בפני המציאות החדשה שנוצרה. בשנת 1972 התקיים ניסיון נוסף לתיקונו של חוק השבות, שבא לקבוע באופן רשמי כי הזכאים לעלייה על-פי החוק הם רק זכאי החוק בפועל, וכי יהודי יוגדר רק על-פי הקריטריונים ההלכתיים. הממשלה התנגדה להצעת החוק, אך בהתחשב בקונפליקט שאליו נקלעה המפד"ל, אושר לה להימנע בהצבעה. הרב נריה מצא עצמו בתוך קונפליקט עז בין דעתו כרב בישראל לבין מחויבותו הפוליטית. בסופו של דבר, לאחר לבטים רבים, נמנע הרב נריה בהצבעה, בהתאם לעמדת מפלגתו.

כמו כן, הרב נריה עסק בסוגיות שמטרתן להוביל את חיזוק העקרונות היהודיים-דתיים בשירותי המדינה: הן בנושאים הנתפסים באופן טבעי ככאלה הקשורים לענייני דת (במטרה לחזק את זהותה של מדינת ישראל כמדינה יהודית המקפידה על הצביון היהודי שלה), הן בהתנהלותה השגרתית והן בערכים המשתקפים בהחלטותיה ובחוקיה.

הרב נריה היה איש חינוך במקצועו. מתוקף מעמדו - הן כראש ישיבות בני עקיבא והן כחבר כנסת - ניסה הרב נריה לדאוג לישיבות ולצורכיהן. כאמור, מאבקו המרכזי בתחום היה הדאגה למפעל הישיבות התיכוניות עם יישומה של רפורמת החיטוב. בסופו של דבר, הצליחה מערכת החינוך הממלכתית דתית להתמודד עם הרפורמה על-ידי הקמתן של חטיבות ביניים השייכות לישיבות התיכוניות הקיימות. עם זאת, למרות הגעתו ממפלגה סקטוריאלית, שאר נאומיו ופעולותיו של הרב נריה עסקו בנושאים הקשורים לכלל החינוך בישראל.

כהונתו של הרב נריה בכנסת לא נחשבה לתקופת הזוהר שלו, ונראה כי הוא לא מצא את מקומו כחבר כנסת. הוא אף אמר על תקופה זו: "שלא יקרה לי שוב כדבר הרע הזה", ונראה כי בקונפליקט שבין הרבנות לבין המערכת הפוליטית הכריע הרב נריה לטובת הרבנות. מתוך כך, גם מרבית נאומיו היו בעלי סגנון ישיבתי.

מקרה בוחן שני: הרב חיים דרוקמן

הרב חיים דרוקמן נולד בפולין ב-1932, עלה ארצה ב-1944, התחנך בישיבת בני עקיבא בכפר הרא"ה ובישיבת מרכז הרב, ובמקביל פעל בתנועת בני עקיבא. בשנת 1963 החל לעמוד בראש ישיבת בני עקיבא "אור עציון", וב-1995 מונה ליושב ראש מרכז ישיבות בני עקיבא. לאורך חייו, הרב דרוקמן נחשב לאחת הדמויות המשמעותיות הן בעולם התורה הציוני-דתי והן בעולם הציבורי. ערב הבחירות לכנסת התשיעית, בשנת 1977, הוצב הרב דרוקמן במקום השני ברשימת המפד"ל לכנסת, כנציגם של חברי "גוש אמונים" ובהנחיית הרצי"ה. בשנת 1983 פרש הרב דרוקמן מהמפד"ל והקים את מפלגת מצ"ד, שרצה בבחירות לכנסת האחת-עשרה כחלק מרשימת "מורשה". ערב הבחירות לכנסת החמש-עשרה שב הרב דרוקמן וכיהן כחבר כנסת מטעם המפד"ל. הרב דרוקמן רואה ערך בשליחות אידיאולוגית בכל תחום מתחומי החיים, ורואה את הקמתה של מדינת ישראל כחלק מתהליך הגאולה של עם ישראל, ומתוך כך ביישוב ארץ ישראל כקיום צו דתי. את דרכו האידיאולוגית ניתן לסכם על-פי ה"משולש הציוני-דתי": ארץ ישראל לעם ישראל על-פי תורת ישראל.

נסיבות אקטואליות הובילו לכך שחלק ניכר מכהונתו של הרב דרוקמן הוקדש לנושאים הקשורים לענייני מדיניות, חוץ וביטחון. כמה חודשים לאחר תחילת כהונתו בכנסת התשיעית החל המשא ומתן לשלום עם מצרים, אשר הוביל לפינוץ של יישובי חבל סיני. כאחד ממנהיגי גוש אמונים וכתלמיד הרצי"ה, היה הרב דרוקמן מראשי המאבק נגד הנסיגה מסיני ופעל בו הן בכובעו כפרלמנטר והן בכובעו כרב ומחנך בולט בציונות הדתית. הוא אמנם בירך על ביקורו של סאדאת בישראל והדגיש את כמיהתו של כל העם לשלום אמת, אולם באותה נשימה התנגד לפינויים של שטחי ארץ ישראל. פעילות זו באה לידי ביטוי גם בדיונים אחרים על הסכמי שלום עם מדינות ערב ועם הרשות הפלשתינית. כמו כן כנציגם של אנשי גוש אמונים, עסק הרב דרוקמן רבות בעניינים ביטחוניים בכלל ובענייני ההתיישבות בישי"ע בפרט, בהתנהלות החיים בשטחים אלה ובשאיפה להפוך את ההתיישבות בהם להתיישבות כמו בכל מקום אחר בארץ.

עיסוקו של הרב דרוקמן בחקיקה הקשורה לנושאי דת ומדינה היה מצומצם באופן יחסי, והותאם באופן יחסי לסוגיות שעמדו על סדר היום הציבורי באותה עת. כך עסק הרב דרוקמן בחוקים שנועדו לחזק את צביונה היהודי של מדינת ישראל, כמו עיגון היתר המכירה במהלך שנת השמיטה בחוקי המדינה, התאמת פתיחת שנת הלימודים לתאריך העברי ועוד. כשעסק הרב דרוקמן בנושאים אלו, הוא הציג אותם כנושאים הקשורים לזהותם של המדינה ושל העם כולו

ולא הציג אותם כנושא דתי גרידא. מסיבה זו הציג אותם הרב דרוקמן בסגנון ציבורי ולא ישיבתי, ותיבל את נאומו בציטוטים מארון הספרים הישראלי הרחב ולא דווקא ממקורות תורניים.

אל הכנסת אמנם הגיע הרב דרוקמן שלא מרצונו, אלא על-פי הנחיית מורו ורבו הרצי"ה, אך מרגע שהחל לכהן כחבר כנסת - הפך הרב דרוקמן את הכנסת לזירה נוספת לפעילות ולהשפעה עבור העקרונות הפוליטיים, הדתיים והחינוכיים שבהם הוא מאמין, והצליח לשלב בין ראשות הישיבה לכנסת ולפעול במקביל בזירה נוספת התורמת לחברה הישראלית. כך, גם מרבית נאומיו היו בסגנון ציבורי המכוון לכלל הציבור.

בסיכום העבודה מוצגים שני מודלים הנובעים מניתוחם של מקרי הבורח: המודל המפריד והמודל המשלב.

המודל המפריד יוצג באמצעות דרכו של הרב משה צבי נריה, והמודל המשלב - באמצעות דרכו של הרב חיים דרוקמן. בחינת מקרי הבורח והצבת המודלים מראות כי השילוב בין עולמם של ראשי הישיבות לעולם הפוליטי הוא אפשרי ויכול לפעול בהצלחה, אך במקרים הבאים:

- פעילות על-פי המודל המשלב - מודל אשר בו מצליח הרב לשלב בין שני עולמות שונים, ובמקביל שומר על ייחודו של כל עולם.
- פעילות במפלגה שבה הרב נחשב כדעת תורה בלעדית במפלגה.
- לחלופין, פעילות במפלגה שבה ישנה דעת תורה חיצונית למפלגה (כמובן ששני המקרים האחרונים סותרים אחד את השני).

מבוא

"לצבא ולכהונה ניתן כבוד גדול, כיאות לתפקידם הנכבד. אבל לא להם לחוות דעה בענייני המדינה, אשר מידה ניתן להם הכבוד, כי התערבותם תהיה לנו למכשול מבית ומחוץ".¹ במילים אלו ראה בנימין זאב הרצל את מקומם של הרבנים במדינת ישראל. סקירה מהירה של רשימת עיסוקיהם של חברי הכנסת לאורך שנות המדינה, מראה כי 116 שנה לאחר שהתפרסמו מילים אלו, חברי כנסת לא מעטים לאורך ההיסטוריה נשאו במשרות רבניות שונות. בפועל, למרות חזונו של הרצל, רבנים רבים חיו דעה בענייני המדינה, ואף יותר מכך.

לאורך ההיסטוריה היהודית שימש הרב כמנהיג הרוחני של הקהילה היהודית וכחלק מההנהגה הציבורית. עצם העיסוק של הרב בחיים האישיים והקהילתיים (בשאלות כמו כשרות המטבח, טהרת המשפחה, נישואין וגירושין, קבורה וכו') גרם לבני הקהילה לתפוס אותו כחלק מן ההנהגה הציבורית. אמנם באופן רשמי ההנהגה הייתה בידי פרנסי העיר, אך הם נהגו להתייעץ עם הרב.

כשבוחנים את ההנהגה היהודית לאורך הדורות, אנו רואים חלוקה בין מנהיגות דתית למנהיגות פוליטית. נושא חלוקת הסמכויות בין הרבנים להנהגה הציבורית והשימוש ב"דעת תורה" - הגדרת דעה או עמדה מסוימת כדעתה של תורה (דבר המחייב אדם המאמין בתורה לתמוך בעמדה זו ולפעול על פיה) בסוגיות ציבוריות היה ועודנו נתון לוויכוח לאורך כל השנים.

לאורך כל שנותיה של הכנסת היו בה מפלגות שייצגו זרמים שונים של שומרי תורה ומצוות (המפד"ל על גלגוליה השונים, ש"ס, אגודת ישראל ועוד). באופן טבעי, מפלגות שחבריהן הם אנשים המקפידים על קיום מצוות התורה, הן כאלה הרואות את האידיאולוגיה שלהן ככזו היונקת את ערכיה מעולם התורה. כפי שהוזכר, בחיי הקהילה הדתית ממלא הרב מקום משמעותי, וכך התגלגלו הרבנים לעיסוק בשאלות משמעותיות למפלגה בפרט ולמדינה בכלל.

מלבד רבנים שהיו קשורים אל המפלגות בדרכים שונות, היו בין חברי הכנסת גם בעלי סמיכה לרבנות וכאלו שכיהנו בתפקידים רבניים שונים לפני כהונתם בכנסת, אחריה ובמהלכה. ברור מאליו כי פעילותו הציבורית של כל חבר כנסת ותפקודו הפרלמנטרי הושפעו בין השאר גם מהרקע ההשכלתי והמקצועי שלו. דוגמה בולטת לכך, שאף נחקרה בעבר, היא פעילותם של חברי כנסת ושרים שכיהנו קודם לכן בתפקידים בכירים בצה"ל.² במחקר זה תיבחן מידת ההשפעה של

¹הרצל, 2008, עמ' 91.

²עייין אצל יהב, דן. (2008). אלופי צה"ל ואנשי רוח בפוליטיקה הישראלית - ייצוגם, השפעתם ומשמעותם. אזור: ציריקובר/מבט ואצל קלקה, ענת. (תשנ"ד). השתלבות האליטה הצבאית באליטה הפוליטית לאחר הפרישה מצה"ל. עבודה לשם קבלת תואר מוסמך. אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.

תפקיד ראש הישיבה על חבר הכנסת וייבחן הקונפליקט (במידה וקיים), וכן ייבחן השילוב בין השניים.

קולמוסים רבים כבר נשתברו ועוד יישברו בשאלת הקשר בין היהדות והדמוקרטיה ובשאלת מקומם של הרבנים בהתנהלותה של מדינה דמוקרטית. המקרה הנבחן במחקר זה הוא מקרה שבו הרבנים הופכים לחלק מהמערכת הדמוקרטית, ובכך יוצרים קונפליקט בין מקומם כרבנים לבין מקומם כפוליטיקאים. עובדה זו היא חשובה במיוחד כשמדובר במחקר הנערך על המערכת הפוליטית בישראל, המגדירה עצמה כמדינה יהודית-דמוקרטית.

תרומת המחקר

כפי שכתב, הרקע שממנו הגיעו חברי הכנסת השפיע על פעילותם הציבורית בכלל ועל זו הפרלמנטרית בפרט. בעבר, לדוגמה, נערכו מחקרים על תפקודם הציבורי והפרלמנטרי של קצינים בכירים בצה"ל במילואים. הרקע הביוגרפי של ראשות ישיבה, כפי שמוצג במחקר זה, טרם נחקר. מדינת ישראל היא מדינה המגדירה עצמה כמדינה יהודית-דמוקרטית. מאז הקמת המדינה, דנה החברה הישראלית בשאלת שילוב זה. חלק משאלה זו הוא מקומם של הרבנים במדינה ומהי רמת השפעתם על המערכת הציבורית. כפי שכתב, שאלה זו מתחדדת כששתי המערכות משתלבות, כשהרב עובר אל המערכת הפוליטית. שאלת מקומם של הרבנים בחברה הישראלית מתחדדת עוד יותר כשמדובר במגזר הציוני-דתי. בשנים האחרונות הופך הדיון על שאלת מקומם של הרבנים בסוגיות ציבוריות ופעילות ציבורית למשמעותי יותר ויותר. מחקר זה יוסיף עוד נדבך לחקר החברה הציונית-דתית בכלל ומקומם של הרבנים בה בפרט.

שיטת ניתוח הנאומים בכנסת

במסגרת המחקר נותחו נאומיהם של מקרי הבוחן בכנסת. חשוב לציין כי מפאת גודל היריעה נותחו נאומי המליאה בלבד, ולא נותחו נאומים שנשאו בוועדות הכנסת השונות או במסגרות אחרות הקשורות לפעילות הפוליטית. נאומים כאלה הוזכרו בחלק מהמקרים, אולם ללא קשר לניתוח. נאומי המליאה כוללים שאילתות ואינם כוללים קריאות ביניים.

הניתוח מתבסס על חלוקה לשלושה סיווגים שונים.

הסיווג הראשון - נושא הנאום. הנאומים השונים חולק לחמישה נושאים, ולאחר כן נספרה כמות הנאומים שהוקדשו לכל נושא, הן בכל אחת מהכנסות שבהן כיהן מקרה הבוחן והן בכלל כהונותיו. הנושאים שנבחנו הם :

- 1) חברה ונושאים כלליים: נושא זה שימש כקטגוריה רחבה הכוללת עיסוק בסוגיות שונות הנוגעות לחברה הישראלית, ובכללן: כלכלה, רווחה, ממשל ופעילותן של הכנסת, הממשלה והרשויות המקומיות. כמו כן, בקטגוריה זו הוכנסו נאומים שלא נמצאו מתאימים לאף אחת מחמש הקטגוריות. בדרך כלל מדובר בנושאים רחבים הקשורים לענייני השעה ולא לסוגיה כללית רחבה יותר, כמו נאומי הספד לאישים שהלכו לעולמם וכו'.
  - 2) יהדות, דת ומדינה: נושא זה כולל את כלל הנאומים הקשורים לענייני יהדות שונים, לנושאים הקשורים למערכת היחסים שבין הדת למדינה, לזהותה היהודית של המדינה ולנושאים הקשורים לרבנות הראשית לישראל ולמשרד הדתות.
  - 3) מדיניות, חוץ וביטחון: נושא זה כולל את הנושאים הקשורים למדיניות הממשלה, לסוגיות ביטחוניות ולמערכות היחסים הבין-לאומיות של ישראל. נושאים הקשורים לצה"ל שויכו לנושא המתאים להם לפי פירוט הנאום.
  - 4) חינוך: נושא זה כולל נאומים בנושאים חינוכיים, ובכללם חינוך הנוער, משרד החינוך ומערכת החינוך, החינוך הממלכתי-דתי ותנועות הנוער.
  - 5) יהדות התפוצות וקליטת עלייה: נושא זה כולל את הנושאים הקשורים ליהודי התפוצות, אנטישמיות, התבוללות, קריאות לעלייה ארצה ודאגה לצורכיהם של העולים החדשים.
- הסיווג השני הוא סגנון בו נאמר הנאום. מכיוון שמדובר בדמויות הם רבנים, אישי ציבור ואנשים שנשאו בתפקידים חינוכיים, הנאומים חולקו לשלושה סוגים :

- 1) ישיבתי: נאומים שנאמרו בסגנון ישיבתי. נאומים אלו מתאפיינים בסגנון דיבור המתאים לבני ישיבות וכולל שימוש רב במקורות מהספרות התורנית וסגנון דיבור המתאים לעולם הישיבות.
- 2) חינוכי: נאומים שנאמרו בסגנון חינוכי, שמטרתו היא לחנך את השומע לדרך הישר. הנאום מתאפיין בסגנון המתאים למוסדות חינוך שונים.
- 3) ציבורי: ככלל, מרבית נאומיו של החבר הפעיל במערכת הפוליטית הם נאומים ציבוריים. נאומים אלה מתאפיינים בדרך כלל בשפה ברורה וקליטה המתאימה לקהל הרחב ונועדה

למחות על נושא מסוים או להעלות נושא אל סדר היום הציבורי. במחקר דנן, באופן טבעי, בנוסף לנאומים שנאמרו בסגנון ציבורי, הוכנסו לסוג זה כל הנאומים שלא התאימו לשני הסוגים הקודמים.

הסיווג השלישי של נאומי מליאת הכנסת הוא שימוש במקורות תורניים. מכיוון שמקרי הבוחן במחקר הגיעו מעולמו של בית המדרש וארון הספרים היהודי הוא חלק אינטגרלי מחייהם, טבעי הדבר כי בנאומיהם הם ישתמשו במקורות שהגיעו ממנו. בסיווג זה נבחן האם במהלך נאומו השתמש הנואם במובאות מתוך הספרות התורנית או לא.

מנהיגות דתית ומנהיגות פוליטית

(1) מקומו של הרב בקהילות ישראל

לאחר חורבן בית המקדש וביטולו של בית הדין הגדול שבירושלים, עברה הסמכות לפסיקה ולהנחיות לציבור אל הרבנים.³ במרבית קהילות ישראל כיהן לאורך השנים רב מקומי - "המרא דאתרא" (שלעתים היה גם ראש הישיבה המקומית). לאורך ההיסטוריה שימש הרב, בדרך כלל, לא רק כמנהיג רוחני וכמורה דרך המסייע לאדם להכריע בספקותיו, אלא גם כחלק מההנהגה הציבורית. עצם העיסוק של הרב בחייהם האישיים והקהילתיים (עיסוק בשאלות כמו כשרות המטבח, טהרת המשפחה, נישואין וגירושין, קבורה, צדקה, בית הכנסת וכו') גרם לבני הקהילה לתפוס אותו כחלק מן ההנהגה הציבורית. אמנם באופן רשמי הנהגת הקהילה הייתה בידיהם של פרנסי העיר, אך פעמים רבות הם נהגו להתייעץ עם הרב המקומי ולקבל ממנו הדרכות ועצות לפעילותם.⁴

בעבר שימש הרב פעמים רבות גם כנציג הציבור כלפי השלטונות (בפרט בתקופות שבהם הדת הייתה דומיננטית יותר כלפי רוב העם ששמר תורה ומצוות והיה מחויב כלפיה,⁵ וכך נתפס הרב כ"נציג העדה היהודית" מול נציגי העדות הדתיות האחרות). פעילותו הציבורית של הרב המשיכה גם בתקופה שבה החלה החילוניות להתפשט בעולם. בעיסוק בהנהגה הציבורית השתמש הרב הן בידע ההלכתי שלו והן בידע המחשבתי.⁶

מחקר זה יעסוק בראשי ישיבות. ראש הישיבה הוא בכיר מלמדי התורה, מתוקף היותו בעל התפקיד הבכיר ביותר בישיבה, שהיא המוסד המרכזי ללימוד תורה בעם ישראל. ברמה הבסיסית מלמד התורה (הנחשב לאחד מתפקידיו המקובלים של הרב) עוסק בשאלות הקשורות לעולמו הפרטי של התלמיד, אולם אם מדובר במלמד תורה שיש לו תלמידים רבים בעלי השפעה בפני עצמם, הרי שהשפעתו היא גדולה יותר.⁷

תפקידו של ראש הישיבה שונה מתפקידו של מלמד התורה, בהתאם למעמדו בתוך הישיבה ולמעמדה של הישיבה בחברה.⁸ כך, לדוגמה, ראשי ישיבות גדולות ו/או בעלות מעמד חברתי והיסטורי יהפכו לעתים לדמויות משמעותיות בחברה.⁹ הישיבה בנויה ממערכת היררכית

³ שרלו, תשס"ח, עמ' 91.

⁴ אריאל, 2011, עמ' 19-35; פרידמן, 2000, עמ' 85-93; שטרן, 2011, עמ' 79-106; שרלו, תשס"ח, עמ' 89.

⁵ תופעת החילוניות היא תופעה מודרנית יותר.

⁶ אריאל, שם, שם.

⁷ ברנדס, שם, שם.

⁸ שם, שם.

⁹ לדוגמה, הרב אלעזר מנחם מן שך, שעמד בראש ישיבת פוניבז' הנחשבת לספינת הדגל של עולם הישיבות החרדי, הפך לאחת הדמויות המשמעותיות בעולם החרדי בכללו. כך גם הרב אברהם שפירא, שעמד בראש ישיבת מרכז הרב,

כאשר בבסיס הפירמידה נמצאים התלמידים, מעליהם רבני הישיבה, ובקודקודה - ראש הישיבה. סמכותו של ראש הישיבה ומעמדו כאוטוריטה נובעים ממקומו ההיררכי כעומד בראש המערכת הישיבתית.¹⁰

2) בין שני סוגי מנהיגות

עבודה זו תעסוק בשני סוגי מנהיגות שונים - ראשות הישיבה והחברות בכנסת. ראשות הישיבה הנה חלק מסוגי המנהיגות הדתית, והחברות בכנסת הנה חלק מסוגי המנהיגות הפוליטית. אמנם בשני המקרים מדובר במנהיגות, אך קיימים ביניהם מספר הבדלים משמעותיים. במקרים רבים בתולדות העם היהודי ומדינת ישראל היו המנהיגים הפוליטיים אנשים שומרי תורה ומצוות, ולכן יש לציין כי העובדה שבמנהיגות פוליטית משתתף יהודי שומר תורה ומצוות לא הופכת אותה בהכרח למנהיגות דתית.¹¹ מנהיגות תוגדר כמנהיגות דתית כאשר מקומו של המנהיג בעמדת הנהגה נובע מנשיאה בתפקיד תורני מובהק, כמו רבנות, דיינות, ראשות ישיבה וכו'. נכון כי באופן טבעי ומתבקש החלטות המנהיג נובעות מעולמו הערכי, אך אין בכך כדי להפוך את החלטתו של המנהיג הפוליטי להחלטה דתית.

דון-יחיא¹² מבאר את החלוקה בין המנהיגות הדתית למנהיגות הפוליטית על-פי שלושה

קריטריונים מרכזיים:

מנהיגות פוליטית	מנהיגות דתית	
יכולות ארגון וביצוע, עוז רוח, תקיפות, יכולת השפעה ויכולת הכרעה. לעתים גם כוח, עושר וייחוס משפחתי.	כוח דתי - יראת שמים גדולה, בקיאות בתורה ובספרות ההלכה וכו'. לעתים הנהגה דתית ממונה גם על סמך כוחות מיסטיים.	הכישורים הנדרשים למינוי
כפייה, משאבים מוחשיים שונים, שימוש בסמכות אשר ניתנה לו מכוח החוק.	הכוח מבוסס בעיקר על ההשפעה המוסרית. על-מנת להשתמש במשאבים נוספים, המנהיג הדתי נצרך להיעזר	האמצעים העומדים לרשות המנהיג

אותה ייסד הרב אברהם יצחק הכהן קוק (מאבותיה הרוחניים של הציונות הדתית), הפך לאחד מבכירי רבני הציונות הדתית.

¹⁰ אחיטוב, 1997, עמ' 56-83.

¹¹ דון-יחיא, 1982, עמ' 104-134.

¹² שם, שם.

	במנהיגות הפוליטית.	
טבען של הפונקציות המוטלות על המנהיג	דון-יחיא בדבריו סובר כי המנהיגות הדתית עוסקת בעיקר ב"עניינים שבין אדם למקום", אם כי לעתים עוסקת גם בעניינים פוליטיים. מסקירת התנהגותם של רבנים בספרות ובשטח נראה כי רבנים עוסקים בתחומים רחבים הרבה יותר, ובכללם התנהלותה של החברה והקהילה. ¹³	דון-יחיא מסביר כי המנהיגות הפוליטית עוסקת בעיקר ב"עניינים שבין אדם לחברו", קביעת מדיניות. ניהול המדינה בעיקר בפן הגשמי שלה ופחות עיסוק בתחומי הרוח שלה. גם כאן יש לסייג את הדברים ולומר כי לא מעט פעמים המנהיג יראה חשיבות בחיי הרוח של מדינתו, ¹⁴ אם כי עיסוקה של המנהיגות הפוליטית בעולם הרוח קטן יותר מעיסוקה של המנהיגות הדתית בעולם הגשמי.

יחסי הגומלין בין ההנהגה הדתית להנהגה הפוליטית נמצאים בין שני קטבים התוחמים

רצף של אפשרויות: הנחיה מחייבת וייעוץ מוגבל.¹⁵

- ההנחיה המחייבת מתארת מצב של מחויבות מלאה להכרעת הרבנים, ללא שום אפשרות לשינוי. מרגע שהרב הביע את עמדתו - הרי היא כצו מוחלט שעל המונהג לקיימו, גם אם בסתר לבו חושב המונהג כי מדובר בהחלטה שגויה. במקרה זה שיקול דעתו של המונהג אינו רלוונטי, והוא הופך לזרועו הארוכה של הרב ועושה דברו.
- הייעוץ המוגבל מאפשר למנהיגות הפוליטית מרווח רחב יותר של שיקול דעת. בדרך זו, המנהיגות הדתית מקבלת החלטות על-פי שיקול דעתה ולא פונה אל ההנהגה הרבנית בכל דבר ועניין. גם במקרים שבהם ישנה פנייה אל ההנהגה הרבנית, הרי שמדובר בקבלת עצה של אדם אשר המנהיג הפוליטי מכבד את דעתו, אך לא מדובר בקבלת הוראה חד-משמעית, כמו במקרה של ההנחיה המחייבת.¹⁶

¹³ כפי שיורחב בהמשך, בין מצוות התורה ישנן מצוות העוסקות בנושאים כמו חיי משפחה, ביטחון וכלכלה, ולכן הגדרת תפקידו של הרב כאדם העוסק בתחומים ש"בין אדם למקום" בלבד, מחמיצה חלק מרכזי ממנהיגותו.

¹⁴ כך, לדוגמה, ראש הממשלה דוד בן-גוריון ראה חשיבות בעיצוב דמותה הרוחנית של מדינת ישראל ובעיצוב האתוס שלה (יצירת מדיניות "כור ההיתוך"), ולא רק בבנייתה הביטחונית והכלכלית.

¹⁵ להרחבה על שני מודלים אלה עיין אצל כהן, אשר. (תשנ"ח). הטלית והדגל - הציונות הדתית וחזון מדינת התורה בימי ראשית המדינה. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

¹⁶ כהן, תשנ"ח, עמ' 90.

כהן¹⁷ סבור כי מודל הייעוץ המוגבל מציג גישה חדשה בעולם היהודי-דתי, שבו למנהיגות הדתית אין בלעדיות - או לכל הפחות עדיפות - על גופים אחרים הסובבים את המנהיג. בין שני צדדים אלו של "שחור ולבן" קיים תחום "אפור" רחב, שבו משתלבים שני צדדים אלו במערכת היחסים בין ההנהגה הדתית לזו הפוליטית, כך שלעתים שיטת ההנחיה המחייבת היא הדומיננטית, ולעתים מערכת היחסים תהיה ברמת ייעוץ מוגבל בלבד. במקרים רבים ההחלטה בין הנחייה מחייבת לבין ייעוץ מוגבל תהיה תלויה בשאלה עד כמה השאלה העולה לדיון היא שאלה הלכתית. במקרה שבו מדובר בשאלה הלכתית גרידא - יאמץ השואל מודל של הנחיה מחייבת, ובמקרים אחרים - ייעוץ מוגבל.

הרב-המנהיג הדתי - פועל מתוך סמכות אשר ניתנת לו מידי עדתו. את מקורה של הסמכות ההלכתית ואת מערכת היחסים שבין המנהיג הדתי למונהגים ניתן להגדיר על-פי שני מודלים, כפי שמנתח שגיא:¹⁸

- המודל ההכרתי: מודל אשר מסביר כי סמכותו של הרב נובעת מהכרה של הציבור בכך שלרב-המנהיג הדתי ישנו יתרון על שאר הציבור, יתרון אשר נובע מהידע התורני הרב שיש לרב, ידע בסדר גודל הייחודי לו ואותו אין לאחרים. סמכות זאת נובעת מההכרה של הציבור בייחודו של המנהיג ולא מוגדרת כ"תכונה" של המנהיג (כמו, למשל, צבע שער). הכרה זו בידע של הרב היא הסיבה שהציבור מקשיב לו. לא בגלל חובה לציית לו אלא בגלל שהם סומכים על שיקול דעתו, ולכן סמכות זאת ניתנת לשינוי. ברגע שיגיע רב בעל ידע גדול יותר - הוא יקבל את ההנהגה. סמכותו של הרב במודל זה היא מוגבלת, מכיוון שבמקרה בו הם יחליטו שהידיעה שלהם שווה לידיעה של הרב או גדולה ממנו - הציבור יפעל על-פי דעתו האישית, ללא שום מחויבות מוקדמת.
- המודל הציווי: מודל אשר מסביר כי סמכותו של הרב נובעת מהציווי המוטל על הקהל להקשיב לדבריו של הרב-המנהיג ולקיימם בכל מקרה שהוא. גם אם הציבור לא מסכים לדבריו של הרב, אין זה רלוונטי, אלא חובת הציבור לקיים את דברי הרב. לרב-המנהיג יש מעמד מיוחד, ועל הציבור מוטלת החובה להקשיב לו בכל מקרה. סמכותו של הרב נובעת משני מקורות: הראשון הוא הכוח שניתן לחברה לתת כוח לאנשים נבחרים להנהיג אותה. השני, מערכת החוקים והמצוות המצווה על הציבור לשמוע לדברי הרב. סמכות זו

¹⁷ שם, שם.

¹⁸ 1996, עמ' 198-224.

היא סמכות מוחלטת הנותנת בידיו של הרב כוח עצום, מכיוון שהציבור מחויב להקשיב לו, אפילו במקרה בו הוא "אומר לך על ימין שהוא שמאל ועל שמאל שהוא ימין..."¹⁹ מערכת היחסים בין ההנהגה הפוליטית להנהגה הדתית יכולה לפעול בשני מודלים שונים: חלוקה והשקה (המכונה "המודל הכנסייתי"). שיתוף הפעולה בין שתי ההנהגות שהוזכר קודם לא סותר את העובדה כי ברוב שנות ההיסטוריה היהודית הייתה מקובלת חלוקה בין המנהיגות הדתית והמנהיגות הפוליטית. החל מאמצע המאה התשע-עשרה החלה השקה בין שתי המנהיגויות בעולם היהודי.²⁰ עם זאת, יש לציין כי הקשר בין ההנהגה התורנית וההנהגה החברתית-מדינית ידע תהפוכות רבות ושינויים שונים לאורך ההיסטוריה. לעתים היה הקשר יציב ומשמעותי, ולעתים רופף עד כמעט לא קיים.²¹ לא תמיד יכלה להיות הפרדה מלאה, כמו למשל במקרה של תפקיד ראש הגלות שהיה מצד אחד "סמכות דתית משפטית מובהקת", אך מצד שני עסק בנושאים מנהליים-ציבוריים.²²

עבודה זו מציגה מקרה שבו שני המודלים יכולים להתנגש - מקרה שבו אדם אשר סמכותו ומעמדו נבנו כמנהיג דתי הופך, בנוסף, גם למנהיג פוליטי. מנהיג פוליטי במדינה דמוקרטית הוא דמות אשר אינה בעלת סמכויות בלתי מוגבלות אלא עומד לבחירת הציבור וביקורתו, כך שוודאי שמודלים כמו ההנחיה המחייבת של כהן או המודל הציווי של שגיא לא רלוונטיים כלפיו. שילוב בין שני סוגי המנהיגות יכול ליצור מנהיג הפועל בתוך העולם הפוליטי, אך בידיו כוח עצום המגיע איתו ממנהיגותו הדתית, ובכך לבדל אותו משאר חבריו במערכת הפוליטית ולהפוך אותו ל"דמות על" הפועלת בתוכה. גם רב אשר פעילותו תהיה במודל הייעוץ המוגבל של כהן או המודל ההכרתי של שגיא, יזכה לכוח רב יותר משאר חבריו למערכת הפוליטית, מכיוון שלפעילותו הפוליטית מצטרף "גיבוי" הניתן לו מהעולם התורני.

בניגוד להנהגה הפוליטית, אשר את מעמדה ניתן לקבוע ולכמת באמצעים שונים, כמו סקרי דעת קהל וניתוחי רווח והפסד שונים של מדיניותה ותוצאותיה, ומעל כולם - במבחן התוצאה, האם אדם הצליח להגיע אל עמדת ההנהגה או לא, הרי שאת מעמדה של ההנהגה הרבנית קשה לקבוע בצורה מדויקת. אמנם הפופולריות היא פרמטר משמעותי בקביעת מעמדו של הרב, אך לא מדובר בפרמטר היחיד. פרמטרים אפשריים למדידת השפעה ומעמד של מנהיגות רבנית יהיו כמות תלמידיו של הרב והשפעתם, יחס העם לדבריו ולפסיקותיו ותפקידים רשמיים

¹⁹ פירוש רש"י לחומש דברים י"א, י"ז.

²⁰ דון-יחיא, 1982, עמ' 104-134.

²¹ ברנדס, 2011, עמ' 297-345.

²² דון-יחיא, שם, שם.

שנשא בהם (כמו כהונה כרב של עיר גדולה או עמידה בראשות ישיבה חשובה). מעמדם של רבנים נקבע, בין השאר, על-ידי היחס שהעם נותן לפסיקותיהם ולדבריהם.²³ ניתן לומר כי רבנים שפסקי ההלכה, התקנות שקבעו והחיבורים התורניים, הלמדניים והמחשבתיים שכתבו השתמרו במסורת ההלכתית והמחשבתית של העם היהודי או חלקים גדולים ממנו, הם משפיעים יותר מכאלו שפסיקתם הפכה לכרך מעלה אבק בספרייה, אם בכלל. עם זאת, לאורך ההיסטוריה ישנן דוגמאות לא מעטות של רבנים שזכו למעמדם לא רק בגלל תפקידם הפורמלי, אלא בזכות למדנותם, הידע התורני הרב שצברו עם השנים וההד הציבורי הרחב שניתן להם בזכות שנותיהם על ספסלי בית המדרש. בחלק מהמקרים אף מדובר על רבנים אשר לא נשאו מעולם בשום משרה רשמית, אלא העבירו את כל שנותיהם כשהם ישובים על כיסא מול דפי הגמרא.²⁴

במרבית המקרים הן המנהיגות הרבנית והן המנהיגות הפוליטית פועלות מתוך החברה ולא מתוך מגדל שן,²⁵ אולם קיים ביניהן הבדל מהותי. הפוליטיקה, מטבעה, מורכבת מפשרה בין אינטרסים שונים (לא מעט פוליטיקאים כינו את הפוליטיקה "אמנות הפשרות"), ואילו הדת פועלת מתוך אמת מוחלטת - ישנו ציווי אלוקי, והוא הגורם היחיד המשמעותי בקבלת ההחלטה. מסיבה זו טען ובר כי העירוב בין אנשי הדת והפוליטיקאים מסוכן לשלומה של החברה.²⁶ את דבריו של ובר יש לסייג, ולומר כי ישנן דרכים רבות לאפשרויות ביניים בין שני קצוות אלה. כך לדוגמה, מציג התלמוד הבבלי עיקרון כמו: "אין גוזרין גזרה על הצבור אלא אם כן רוב צבור יכולין לעמוד בה",²⁷ ומכאן ניתן לראות כי ישנם מקרים שבהם ההנהגה הדתית מבינה כי עליה להתפשר מול אתגרי המציאות ולא להציב מול הציבור דרך חיים שאינה מציאותית.

מלבד ההיבט האידיאולוגי, בהבדל זה קיים גם היבט טכני. המנהיגות הרבנית לא נאלצת לחזר באופן תמידי אחרי בוחרים, ולכן היא מחויבת פחות להתחשבות בצורכי המציאות, בעוד שהמנהיגות הפוליטית נמצאת באופן תמידי תחת עינו הפקוחה והחושדת של הבוחר, ולכן לא מעט פעמים התנהלותה תושפע מהמחשבה על מערכת הבחירות הבאה. הבדל זה יכול לגרום למתיחות בין ההנהגה הרבנית והמנהיגות הפוליטית, וזו עלולה להחריף ככל שתיווצר חפיפה בין

²³ ברנדס, 2011, עמ' 297-345.

²⁴ ברנדס, שם, שם. כך, לדוגמה, הרב שלמה זלמן אויערבך נחשב בעולם היהודי כאוטוריטה בתחום ההלכה, אך לא דווקא בזכות תפקידו כראש ישיבת "קול תורה" בירושלים. כך גם הרב אברהם ישעיהו קרליץ, הידוע יותר בכינויו "החזון אי"ש" (על-שם סדרת הספרים שכתב), הנחשב למנהיג הבלתי מעורער של הציבור החרדי באמצע המאה העשרים, לא נשא לאורך חייו באף תפקיד רבני רשמי.

²⁵ אם כי ישנם מקרים בהם ההנהגה הרבנית ספונה בתוך מגדל שן, מקבלת את נציגי העם וההנהגה הציבורית במגדל שלה ומורידה ממנו ציוויים והנחיות להמון העם.

²⁶ דון-יחיא, שם; שפירא, 1998, עמ' 663-673.

²⁷ תלמוד בבלי, מסכת בבא בתרא, דף ס' עמוד ב'.

תחומי העניין של שתי המנהיגויות (כך, לדוגמה, אציין את המחלוקות המתגלעות בעת חקיקה בנושאי דת ומדינה).²⁸

3) דעת תורה

בסוגיית מעורבותם של רבנים בסוגיות שונות עולה לא פעם המושג "דעת תורה". מקורו של מושג זה הוא במסכת חולין של התלמוד הבבלי,²⁹ שם הוא מוסבר כדין הנלמד מדרישת הכתובים, כלומר פרשנות לסוגיה המסתמכת על פסוקי התורה, ולא מסברה עצמאית של אדם. משמעותו המקורית של המושג הוא דעתה של התורה בעניין הנידון.³⁰

בשיח הרווח היום, המושג "דעת תורה" מוסבר כמושג רוחני, ומשמעותו היא הפיכתה של כל חוות דעת של רבנים לפסק הלכה או להנחיה מחייבת במעמד של פסיקת הלכה. גם במקרה שבו מדובר בהבעת עמדה בעניין שאינו הלכתי (כמו החלטה לאיזו מפלגה להצביע בבחירות), ומתוך כך לעמדה מחייבת, שהרי זו, לכאורה, דעתה של התורה - אליה מחויב האדם המאמין, על-פי ציווי התורה בחומש דברים:³¹ "עַל פִּי הַתּוֹרָה אֲשֶׁר יוֹרֵד וְעַל הַמִּשְׁפָּט אֲשֶׁר יֵאמְרוּ לְךָ תַעֲשֶׂה לֹא תִסּוּר מִן הַדָּבָר אֲשֶׁר יִגִּידוּ לְךָ יָמִין וּשְׂמָאל".³² גם הבעת עמדה של הרב בתחום שאינו קשור לעולמה של פסיקת ההלכה – הרי שיש לקיימו. בדורות האחרונים התפתח הסבר חדש המסביר כי דעת תורה היא מתן סמכות גורפת לגדולי התורה להכריע בכל תחום - פרטי וציבורי. דעת תורה הפכה למודל חדש בהתנהלותן של חברות דתיות, הנותן לרבניה מעמד בכיר של קובעים כמעט בלעדיים על התנהלותן.³³

על-פי הסבר זה, דוקטרינת "דעת תורה" פוטרת את הרב במהלך תהליך קבלת הכרעה מההזדקקות למקורות, וניתנת לו "סמכות על" לקבל הכרעות מדעתו. הסיבה לכך היא כי מדובר בהכרעה על-סמך יכולות על-טבעיות, כמו רוח הקודש. למעשה, בדוקטרינה זו הרב עוסק בתחומים רבים, וניתנת לו שליטה מרובה יותר על החברה מאשר בעבר.³⁴ כך הגדיר את המושג "דעת תורה" כמושג ש"נועד להעניק לגיטימציה לבעל ההלכה בתפקודו מחוץ לתחום הרגיל של

---

²⁸ דון-יחיא, 1982, עמ' 104-134; שפירא, 1998, עמ' 663-673.

²⁹ דף צ' עמוד ב'.

³⁰ פרידמן, שמחה, 1982, עמ' 9-11.

³¹ י"ז, י"א.

³² פרידמן שמחה, שם, שם.

³³ בקון, 1997, עמ' 84-94; בראון, תשס"ה, עמ' 537-600; שגיא, תשע"ב, עמ' 116-148.

³⁴ בראון, שם, שם.

הפרוצדורה ההלכתית".³⁵ קביעה של עמדה כ"דעת תורה" מונעת קיומו של דיון על נכונותה של העמדה, שהרי לא מדובר בעמדה בעלמא, אלא בחיוב הלכתי שחובה לקיימו.³⁶

ההכרה בסמכות חכמים לקבל הכרעות כ"דעת תורה" נובעת משלוש סיבות אפשריות:

(א) בתורה יש תשובות לכל הבעיות, ולכן אדם שלמד תורה יכול להכריע בכל תחום שהוא.

(ב) לימוד התורה נותן לרב מבט-על אובייקטיבי ויכולת שיפוט וניתוח ייחודית.

(ג) זכות לימוד התורה נותנת לרב סייעתא דשמיא, ולכן החלטה שהתקבלה על-ידי הרב מלווה למעשה בסיועו של הקב"ה.³⁷

בראון³⁸ מסביר את השילוב בין המקור ההלכתי ל"דעת תורה" לפרשנותו המודרנית ומעמיד את דוקטרינת דעת תורה על שני צירים - הציר ההלכתי והציר התיאולוגי. הציר ההלכתי כולל את סמכותם של חכמים לפסוק הלכה ואת החובה של הציבור לציית להם ("לא תסור"). הציר התיאולוגי כולל את התפיסה כי התורה יכולה לתת תשובה לכל שאלה. כאמור, שני צירים אלו היו קיימים בעולם היהודי שנים רבות. החידוש בדוקטרינת דעת תורה הוא איחודם של שני צירים אלה לדוקטרינה אחת, כך שחובתו של האדם המאמין לציית לדברי חכמים חלה גם על דברים הנמצאים מחוץ לעולם פסיקת ההלכה המקובל וכך אדם הולך ונועץ ברב הן בשאלות הקשורות לגורלה של המדינה כולה (האם לנקוט דרך מדינית מסוימת? האם לתמוך בתקציב המדינה?) והן בשאלות אישיות (איזו דירה לרכוש? עם איזו אישה להתחתן?).

כאמור, הפרשנות המודרנית למושג "דעת תורה" החלה להתפתח בעיקר במאה העשרים. פרשנות זו נועדה ליצור דפוס חדש של הנהגה רבנית בעידן שלאחר שינוי המבנה הקהילתי - מהמבנה הרבני והעסקני של הקהילות היהודיות לפני מלחמת העולם השנייה למבנה המקובל בעולם המודרני בכלל ובמציאות שבה רבים מבני העם היהודי חיים במדינה משלהם בפרט.³⁹

דעת התורה בעידן המודרני התפתחה בעיקר במגזר החרדי, כתגובה לקולות שעלו מקרב החוגים הציוניים ומקרב תנועת המזרחי וקראו למדר את הרבנים מעניינים ציבוריים. הציונות הדתית נוסדה מתוך מרידה בסמכות הרבנית הקלאסית, כדרך להתמודדות עם אירועי השעה. עם הגדרתה את עצמה כתנועה דתית הנותנת מקום מכובד לרבנים בכלל ולרבנות הראשית לישראל בפרט, היא ראתה את עצמה כתנועה מודרנית שאינה פונה לרבנים בתחומים שאינם שייכים

³⁵ כץ, 1997, עמ' 95.

³⁶ שגיא, תשע"ב, עמ' 116.

³⁷ לוביץ, תשס"ו, עמ' 99-111.

³⁸ תשס"ה, עמ' 537-600.

³⁹ אחיטוב, שם, שם; לוביץ, שם, שם; קפלן, 1997, עמ' 105-145.

לתחום העיסוק הרבני המוגדר.⁴⁰ בתגובה לגישה זו, בעולם החרדי התחזקה עוד יותר גישת דעת תורה, ומקומה של דעת תורה הפך לדומיננטי יותר ויותר. כך ניתן לראות רבים הנועצים ברבנים בשאלות הקשורות להתנהלותם האישית, ואת אנשי ההנהגה הפוליטית לא מיישמים מדיניות, הן בשאלות גורליות לכלל המדינה והן בשאלות הנוגעות להתנהלות המפלגתית, ללא קבלת עצתם ואישורם של גדולי הדור - בעלי דעת התורה.⁴¹ ניתן להסביר את ההבדל בין הצדדים ב"דעת תורה" למתנגדים לה על-פי חלוקתו של שפירא⁴² בין האורתודוקסיה המודרנית לחרדיות הלאומית: חלוקה בין אלו הסבורים כי אין סתירה בין הערכים המודרניים ליהדות לבין הסוברים כי ההתמודדות של היהדות עם המודרניזציה היא בהסתכלות על העולם כולו דרך "משקפיים יהודיים".

השאלה באילו תחומים יש להתייעץ עם תלמידי חכמים נמצאת בדיון נרחב לאורך השנים, הנמשך גם בימים אלה. אחיטוב⁴³ מחלק בין שתי עמדות ביחס אל המנהיגות הדתית ומקומה במהלך חייו של האדם:

(א) העמדה הדיכוטומית: עמדה זו סוברת כי יש תחומים שאינם שייכים לתחום ההלכה, ובהם יש לקבל החלטות על-פי "כללי המשחק" הנהוגים באותו תחום. הפרדה זו שייכת גם לתחומים מהותיים, ולא רק לתחומים טכניים. כך, למשל, בשאלות הקשורות לענייני רפואה - יש להיוועץ ברופא ולקבל את הנחיותיו, ובשאלות הקשורות לענייני ביטחון, - באיש מערכת הביטחון. אנשי עמדה זו סוברים כי ישנם תחומים שבהם אין לאנשי ההלכה מקום, והם שייכים אך ורק לאנשי המקצוע בתחום.

(ב) העמדה המוניסטית: הכלל המוביל את המצדדים בעמדה זו הוא "לית אתר פנוי מינה"⁴⁴ - אין מקום שהקב"ה לא נמצא בו, ואם כך, הרי שאין מקום או מקרה אשר לתורה אין עמדה כלפיו. לכן, לתלמיד חכם אשר למד שנים רבות והתמלא בתורה ישנה היכולת להכריע גם בסוגיות כלליות אשר אינן מופיעות בצורה ישירה וברורה בספרות התורנית.

---

⁴⁰ בראון, שם; כהן, תשס"ב, עמ' 435-451; קרונה, תשמ"ז, עמ' 432-448, שוורץ, 2006, עמ' 386-404.
⁴¹ להרחבה בנושא דעת תורה במגזר החרדי עיין אצל בראון, בנימין. (2011). לקראת דמוקרטיזציה במנהיגות החרדית? דוקטרינת דעת תורה במפנה המאות העשרים והעשרים ואחת. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה; טאוב, אליאב. (2013). גדולים בפוליטיקה - הנהגתם של הרב עובדיה יוסף ואלעזר שך. תל אביב: רסלינג.
⁴² תשע"א, עמ' 117-139.

⁴³ שם, שם.

⁴⁴ אין אתר פנוי ממנו. תקוני זוהר, תקונא שבעין, דף קכ"ב, עמוד ב'.

התומכים בשימוש בדעת תורה סוברים כי תלמיד חכם גדול הנו בעלי "שכל תורתי", וככאלה הם בעלי ראייה רחבה, עמוקה ורוחנית יותר על המציאות, עד שניתן לומר עליו "כל היוצא מפיו - דעתה של תורה הוא".⁴⁵ לדידם, ההלכה נמצאת בכל תחום בחייו של האדם, שהרי בכל שאלה חברתית-ציבורית ישנם גם היבטים הלכתיים, ולכן תלמידי החכמים הם חלק מהותי מכל שאלה בחיינו, הן דתית והן אזרחית. תלמידי החכמים הנם אנשים המסוגלים להתעלות מעל כל שיקול חיזוני, ולכן הם יכולים לתת את התשובות הטובות ביותר לכל שאלה שהיא.⁴⁶ תומכי הצינונות בגישה זו לא מתעלמים מהקמתה של המדינה וטוענים כי "במדינת ישראל המתחדשת, שומה עלינו לחדש ימינו כקדם... גם אם אין בכוחנו להנהיג את הדבר הלכה למעשה - הציבור הדתי, לפחות, חייב לסגל לעצמו את מושגי היסוד של 'דעת תורה'... ראוי לכל גוף ציבורי לשתף בדיוניו אדם גדול או להביא את החלטותיו בפני סמכות הלכתית, כדי לקבוע אם אין בהן 'שאלת חכם'".⁴⁷

המתנגדים לשימוש בדעת תורה סוברים כי תובנות כלליות של תלמידי חכמים הן אינן מקור לקביעת דרך חיים. לשיטתם המושג "דעת תורה" הוא מושג חדש, והוא נטול כל בסיס תיאורטי או פרקטי.⁴⁸ הרב יהודה עמיטל, ממתנגדי החריפים של גישה זו, אף סובר כי רעיון זה קרוב בתפיסתו לגישה הקתולית (אם כי קנה לעצמו מעמד אצל הוגים יהודיים רבים).⁴⁹ הרב הלוי⁵⁰ סובר כי אמנם נכון כי למרבית הבעיות שבהן עוסקת החברה המודרנית ניתן למצוא פתרון בתורה, אך למרות זאת, התורה לא מציבה הנחיות ברורות להתנהלות מדינית או כלכלית, ולכך שתי סיבות:

(1) מדובר בתחומים דינמיים, לעומת התורה שהיא נצחית, ולכן התורה נמנעה מלקבוע בהם הנחיות מדויקות.

(2) התורה לא רצתה לקבוע לעם ישראל הנחיות מדויקות בחייו האזרחיים והשאיירה לו בהם בחירה חופשית. במקביל, התורה ומצוותיה נועדו למנוע את הדברים השליליים שיכולים לקרות בכל משטר וממשל.

בנוסף הוא סבור כי בימינו אין לנו תלמידי חכמים באותה הרמה של חברי הסנהדרין (ששמשו בתקופתם כחלק מקובעי המדיניות), ואף אין להם את כל הידע והמידע הדרוש על-מנת להכריע

⁴⁵ עמיטל, תשנ"ח, עמ' 97.

⁴⁶ דיכובסקי, תשל"ד, עמ' 18-33; שאנן, תשנ"א, עמ' 171-177.

⁴⁷ דיכובסקי, שם, עמ' 32-33.

⁴⁸ אחיטוב, שם, שם; ליכטנשטיין, 2011, עמ' 171-202.

⁴⁹ עמיטל, שם, עמ' 97-101.

⁵⁰ הלוי, תשמ"ז, עמ' 365-367.

בחלק מהשאלות, ולכן לא ניתן לקבוע הלכות להתנהלות מדינית. בנוסף, לתלמידי החכמים כיום אין כל המידע הדרוש להכרעה, ולכן דבריהם הם רק בגדר של "כיווני השקפה של ההלכה בבעיות הקשות והמורכבות אשר מוצגות בפנינו..."⁵¹ בנוסף, עצם השימוש במושג דעת תורה הוא בעייתי בעולם דמוקרטי מכיוון שהוא מתנגד לזכות הבסיסית לביקורת הנובעת מהשוויון בין כלל האוכלוסייה ומזכותו של האזרח לדעת בכך שהוא שם את בעלי דעת התורה במקום אחר.⁵² קושי נוסף בשימוש בדעת תורה הוא העובדה כי כיום, במקרים רבים, תלמידי חכמים גדלים במעין "חממה" המנותקת מן החברה הכללית, ולכן לא תהיה להם הבנה לתרבות הסובבת ולנושאים הקשורים אליה.⁵³ עם זאת, גם רבים מהמתנגדים לשימוש בדעת תורה סוברים כי קיימים קשר והתאמה בין הרב וקהלתו, ולכן על רב להשמיע את דעתו מתוך רגישות ושיקול דעת, גם אם חברי הקהילה לא יקבלו אותה.⁵⁴ בעבודה זו תיבחן השאלה האם ראש הישיבה, מנהיג ציבור אשר דעתו יכולה להיחשב כ"דעת תורה", יזכה למעמד מיוחד בקרב חברי סיעתו ובקרב בוחריו בתור אדם אשר לדעתו ישנו משקל סגולי ייחודי, או שמא במקרה שבו הרב הופך לפרלמנטר הוא "מאבד" את "כוח דעת התורה" שלו והופך לחבר פרלמנט מן המניין ללא כל ייחודיות וקדושה.

---

⁵¹ שם, עמ' 367.

⁵² אחיטוב, שם.

⁵³ ליכטנשטיין, שם; שטרן, 2011, עמ' 79-106.

⁵⁴ ליכטנשטיין, שם.

המפלגות הדתיות בישראל ושאלת מעמדם והשפעתם של רבנים בחברה הציונית-

דתית

1) משמעותן של מפלגות דתיות ומקומן במדינת ישראל

החל מהכנסת הראשונה היו במערכת הפוליטית הישראלית מפלגות שהגדירו את עצמן כמפלגות דתיות. המפלגות הדתיות הן מודל של מנהיגות פוליטית של אנשים שמקבלים עליהם את סמכותה של ההלכה.⁵⁵

שאלת המעורבות בין הממשל במדינה להנהגה הדתית הפועלת בה היא שאלה נושנה, המלווה כל חברה אשר יש בה מרכיב דתי כבר מאות שנים. כבר באירופה של ימי הביניים גרמו המלחמות בין הכנסייה לממשל להיווצרותה של הגישה הנוצרית, הסוברת כי מפלגה דתית היא דבר מסוכן וכי ערבוב התחומים פוגע הן בדת והן בפוליטיקה. לעומת הנצרות, הדוגלת בהפרדה בין הקודש והחול, היהדות היא דת המעורבת בכל תחומי חייו של האדם, ולפיכך החברה ומה שמתרחש בה הם לא רק חלק מעולמו הגשמי של האדם, אלא גם חלק מהותי מעולמו הדתי. מערכת היחסים בין המפלגה הדתית-הפוליטית לבין המנהיגות הדתית-הרבנית היא מערכת של שני גופים המשלימים זה את זה. המפלגה נותנת למנהיגות הדתית את הכוח הביצועי ליישום דרכה, את התמיכה הפוליטית לפעילותה ואת ההגנה הנצרכת לה מפני גורמי השלטון השונים. במקביל, המנהיגות הדתית נותנת למפלגה את הגיבוי הרוחני-מוסרי לפעילותה ומאפשרת לה לפעול בשטח בקלות.⁵⁶

המפלגות הדתיות בישראל הן מפלגות הדוגלות בחזון המדינה היהודית המנהלת את חייה על-פי ההלכה היהודית, וברוח זו הן פעלו לאורך שנות המדינה. לשיטתן, הדת היא עניינו של הכלל ועליה להכווין את דרכה של החברה כולה, ולא רק את דרכו של האדם הפרטי. מפלגות אלה דוגלות בשימור אופייה של מדינת ישראל כמדינה יהודית, ולכן הן תומכות בחקיקה דתית. קיומן של מפלגות דתיות (מפלגה סקטוריאלית המיועדת למגזר הדתי ו/או החרדי) בכנסת נובע במידה רבה מכך שמדינת ישראל היא ברובה חילונית, ולכן, כמו כל מיעוט סקטוריאלי בחברה, נצרך המגזר הדתי למפלגה אשר תייצג את דרכו בכנסת ותשפיע עליה בחקיקה ותדאג לצרכיה השונים (כמו מערכת החינוך הממלכתית-דתית).⁵⁷

⁵⁵ דון-יחיא, 1982, עמ' 104-134.

⁵⁶ אונא, תשמ"ד, עמ' 100; דון-יחיא, שם.

⁵⁷ דון-יחיא, שם; נויברגר, 1991, עמ' 34; נויברגר, 1997, עמ' 135-141.

שני מקרי הבוחן שנבחנו בעבודה זו כיהנו כחברי כנסת מטעם המפד"ל - מפלגה אשר נחשבה למפלגה סקטוריאלית של הציונות הדתית.⁵⁸ המפד"ל נוסדה ב-1956 כאיחוד של שתי התנועות המרכזיות בציונות הדתית - המזרחי והפועל המזרחי. חוקת המפד"ל קבעה כי "המפלגה שואפת לחידוש חיי עם ישראל בארץ ישראל על-פי תורת ישראל", ובין יעדיה ניתן למנות:

- "להקים חברה מושתתת על יסודותיה הרוחניים-חברתיים-הלכתיים של תורת ישראל כמסד למשטר של תורה ועבודה במדינה".
- "לשמור על צביונה הדתי של המדינה..."
- "לארגן המוני יהודים דתיים... ולדאוג לענייניהם ולצרכיהם; לפתח פעילות ענפה בתחומי התורה והדת, החינוך והתרבות, הספרות והנוער המדיניות והכלכלה".⁵⁹

2) המגזר הציוני-דתי

המגזר הציוני-דתי הוא מגזר הקשור למרכז התרבותי והפוליטי של החברה הישראלית.⁶⁰ אנשי הציונות הדתית מציבים את ערכי הלאומיות בתוך עולם הערכים והמונחים היהודים המסורתיים ומגדירים את מימוש הלאומיות כקיום רצון ה'.⁶¹ בניגוד למפלגות החרדיות, המפלגות הציוניות-דתיות מתנגדות להפרדת הדת מהציונות ורואות במדינה את "ראשית צמיחת גאולתנו",⁶² ובציונות - דרך לקירוב הגאולה.⁶³ מפלגות אלה מחויבות הן ללאומיות המודרנית והן למסורת היהודית.⁶⁴

אבנרי⁶⁵ מונה מספר מרכיבים לזהותו של הציוני-הדתי:

- מהפכנות ואקטיביזם: האדם הציוני-דתי משלב בדמותו הן שמירה על עולם התורה הישן והן חדשנות וראשוניות רעיונית וחברתית.
- שותפות עם הציבור החילוני בבניין הארץ.
- מעורבות בכל תחומי העשייה והחיים בחברה הישראלית.
- תמיכה בארגון פוליטי השואף ליצירת זהות יהודית במדינה.

⁵⁸ הרב דרוקמן אמנם נבחר לכנסת האחת-עשרה מטעם מפלגת מורשה, אשר כללה בכירים רבים מבין אנשי הציונות הדתית. אך בסופו של דבר מדובר בשנתיים בלבד (1984-1986), אשר בסיומן חזר למפד"ל.

⁵⁹ מתוך חוקת המפלגה. כהן, תשל"ג, עמ' 44-47.

⁶⁰ הורביץ וליסק, 1990, עמ' 200.

⁶¹ שוורץ, 2006, עמ' 386-404.

⁶² מתוך התפילה לשלום המדינה.

⁶³ נויברגר, 1997, עמ' 141.

⁶⁴ כהן, תשנ"ח. עמ' 3-29.

⁶⁵ תשס"ט, עמ' 30-37.

מראשית דרכה דגלה הציונות הדתית באחדות האומה, ולכן היא ראתה ערך בשיתוף פעולה עם התנועה הציונית, שהייתה זו שטיפלה בצרכיו של העם היהודי. מסיבה זו היא גם לא רצתה לנתק בין חוקי המדינה וחוקי התורה. לאורך שנים רבות הייתה המפד"ל המפלגה הדומיננטית ביותר בייצוג הציונות הדתית בכנסת. כמו הציונות הדתית כולה, שאפה המפד"ל לשלב בין שמירה על התורה והמצוות מחד לבין שמירה על אחדות האומה מאידך.⁶⁶

בשנותיה הראשונות של המדינה דאגה המפד"ל למיסוד זהותה היהודית של המדינה (יש לציין כי בשנים אלו הייתה המפד"ל המפלגה הציונית-דתית היחידה בכנסת). כך, לדוגמה, בקביעת הסטטוס קוו, הקמת משרד הדתות, חקיקת חוקי גירושין ונישואין, דאגה לחינוך הדתי ועוד. עם דאגתה לענייני הדת והציבור הדתי, המפד"ל ראתה עצמה כמפלגה שתפקידה לתרום לצורכי כלל המדינה ולא רק למגזר הספציפי שלה.⁶⁷

מסיבות אלו הייתה המפד"ל שותפה טבעית לממשלה ולקואליציה שהונהגו במהלך עשרים ותשע שנותיה הראשונות של המדינה, בידי מפלגת העבודה על גלגוליה השונים. על-פי אונא, שותפות זו נבעה מההכרח הלאומי וההיסטורי לשלב בין הכוח המעוניין להתנתק מהעולם הגלוי ולהתקדם אל המציאות החדשה (מפלגת העבודה) ובין הכוח "המקיים את הקשר בל ינתק עם העבר ואת הזיקה לדתו ולתרבותו" (המפד"ל) - שני כוחות ההכרחיים להגשמתו של החזון הציוני. בזכות שותפות זו התאפשר "...לציונות הדתית להיות חלק של הכוח המרכזי שביטא והגשים ציונות במשך עשרות השנים המכריעות, החל מאמצע שנות השלושים של המאה ועד לאמצע שנות השבעים, ובכך, בניגוד לחרדים שדגלו בהיבדלות (גם אם חלקית) מהמדינה ומוסדותיה, הצליחה הציונות הדתית ליצור "ציונות חילונית מגשימה" אך תוך מניעת פירוד בין חלקי העם."⁶⁸

תוצר של שותפות זאת עם מפלגת העבודה היה כי לאורך השנים נחשבה גישת המפד"ל כפשרנית. נושאי דגל ההקפדה בנושאי דת היו אנשי מפלגת אגודת ישראל החרדית, ונושאי דגל הציונות, הביטחון, העלייה ובניין הארץ היו אנשי מפלגת העבודה (בגלגוליה השונים). התוצאה הייתה שהמפד"ל הפכה, לכאורה, למפלגה העוסקת פחות בענייני דת מחד ונגררת אחרי מפלגת העבודה מאידך. הצטרפותם של אנשי הדור הצעיר למפלגה, בעיקר לאחר מלחמת ששת הימים,

⁶⁶ אונא, תשמ"ד, עמ' 340; אלמוג, 2011; שרלו, תשס"ז, עמ' 334-354.

⁶⁷ אונא, תשמ"ד, שם הכהן, תשס"ב, עמ' 144-172; כהן, תשל"ג; סגר, 1988, עמ' 134.

⁶⁸ אונא, תשמ"ו, 345-349. להרחבה על המפד"ל ופועלה בשנים אלה עיין אצל אונא, משה. (תשמ"ד). *בדרכים נפרדות - המפלגות הדתיות בישראל*. אלון שבות: יד שפירא; אונא, משה. (תשמ"ו). "שותפות היסטורית או פרגמטיזם פוליטי". עמ' 345-356 בתוך משה אישון (עורך). *עיתורים - פרקי עיון והגות לכבוד ר' משה קרונה נ"י*. ירושלים: ספריית אלינר שליד המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה של ההסתדרות הציונית העולמית.

ובהמשך הקמתה של תנועת גוש אמונים הובילו, לראשונה בתולדות המפלגה, להולדתו של קו העוסק בתחומי מדיניות וביטחון ומעגן זאת בטיעונים דתיים.⁶⁹

לאחר המהפך הפוליטי ועליית הליכוד לשלטון ב-1977, חל שינוי משמעותי ביחסי הציבור הדתי והמדינה. בשנה זו מונו שר חינוך דתי-לאומי ויושב ראש ועדת כספים חרדי, החקיקה הדתית התגברה והציבור הדתי החל להשתמש יותר בכלי התקשורת בפעילותו הציבורית.⁷⁰ לאחר בחירות אלה הפכו המפלגות הדתיות והחרדיות ללשון מאזניים.⁷¹ במקביל לשינוי זה החל שינוי תרבותי-פוליטי בציונות הדתית. "עד לראשית שנות השמונים היה אפשר לתאר את הציונות הדתית כתרבות-משנה מובחנת, בעלת מאפיינים ייחודיים המשותפים לכל המשתייכים אליה". לא היו הבדלים משמעותיים בין כלל הזרמים שהיא הכילה (שהרי גיוון כלשהו יתקיים בכל קבוצה). המפד"ל נחשבה כמפלגת מחנה, ולא עמדה מולה אלטרנטיבה אחרת. אל הפיצול הפוליטי שהחל להיווצר מראשית שנות השמונים, הצטרפה ההכרה בתהליך הגיוון המתפתח בציונות הדתית.⁷²

סקירה רחבה על המפלגות הדתיות בתקופות שנחקרו יובאו בגוף העבודה.

3) מעמדם והשפעתם של רבנים בחברה הציונית-דתית⁷³

לאורך השנים, מקומם של הרבנים בחברה הציונית-דתית עבר תהליכים ושינויים רבים. כך ניתן למצוא לאורך ההיסטוריה של מדינת ישראל תופעות של קבלת החלטות עצמאית על-ידי הדרג הפוליטי והתעלמות של פוליטיקאים מדברי הרבנים, ובמקביל תופעות התייעצות עם רבנים על שאלות אקטואליות וקביעת פסקי הלכה בשאלות ביטחוניות-מדיניות.

⁶⁹ גרוס, תשס"ג, עמ' 129-186. להרחבה על מהפכת הצעירים במפד"ל עיין אצל עזריאלי, יהודה. (1990). *דור הכיפות הסרוגות - המהפכה הפוליטית של הצעירים במפד"ל*. קריית גת: אביבים.

⁷⁰ הכהן, תשס"ב, עמ' 144-172; שלג, 2000, עמ' 79.

⁷¹ זיסר וכהן, 1998, עמ' 675-701.

⁷² כהן, תשס"ה, עמ' 9-30.

⁷³ סוגיה זו הנה סוגיה רחבה וקולמוסים רבים נשתברו במסגרת הדיון בה. הסקירה לעיל הנה תמציתית ובאה לחשוף בפני הקורא טעימה מתוכו. להרחבה עיין, בין השאר, אצל: בג"ץ מס' 291/74 *ראובן בילט, ואחרים נגד הרב שלמה גורן, הרב הראשי לישראל, ואחרים*; בראון, בנימין. (2004). "פולמוס 'דעת תורה' בציונות הדתית בישראל - הרקע, העמדות והמשמעויות". עמ' 422-474 בתוך *ישראל הראל ואשר כהן (עורכים). הציונות הדתית: עידן התמורות*. ירושלים: מוסד ביאליק, קרן קיימת לישראל והמועצה העולמית לחינוך תורני; ברקוביץ, דוב. (2011). "מעמד הרב במדינת ישראל". עמ' 37-48 בתוך *שוקי פרידמן וידידה צ' שטרן (עורכים). רבנות: האתגר (כרך ראשון)*. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה; תל אביב: עם עובד; גארב, יוני. (2004). "צעירי המפד"ל ושורשיו הרעיוניים של גוש אמונים". עמ' 171-200 בתוך *ישראל הראל ואשר כהן (עורכים). הציונות הדתית: עידן התמורות*. ירושלים: מוסד ביאליק, קרן קיימת לישראל והמועצה העולמית לחינוך תורני; כהן, אשר. (תשס"ב). "הלכה ומדינה: 'דעת תורה' ופוליטיקה - זיקות גומלין בין מנהיגות דתית ופוליטית במפלגות הדתיות". עמ' 435-451 בתוך *מרדכי בר-און וצבי צמרת (עורכים). שני עברי הגשר - דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל*. ירושלים: יד יצחק בן-צבי; קרונה, משה. (תשמ"ז). *מורי ורבותי אחי ורעי*. תל אביב: מורשת; שרלן, יובל. (תשס"ז). "האליטות הדתיות-לאומיות החדשות". עמ' 334-354 בתוך *אליעזר בן-רפאל ויצחק שטרנברג (עורכים). אליטות חדשות בישראל*. ירושלים: מוסד ביאליק.

בראשית שנות המדינה התפתחה בציונות הדתית אידיאולוגיה הרואה ברבנות הראשית לישראל סמכות דתית הקשורה לכלל תחומי העשייה. אולם כתנועה מודרנית, היא לא ראתה עצמה כפונה אל הרבנים בכל תחום ועניין, ונעשו בה מאמצים לצמצם את תחום עיסוקם של הרבנים לתחום ההלכתי המקובל והמוגדר, מה שהוביל לאירועים רבים שבהם התווכחו אנשי הציונות הדתית עם הרבנות הראשית. למעשה, השורש בוויכוחים אלה היה משותף, שכן הן הנהגת הציונות הדתית והן הרבנות הראשית היו בקונפליקט בין המחויבות הדתית למחויבות הציונית. בוויכוחים (שחלקם הפכו למשמעותיים לדורות, כמו גיוס בנות לצה"ל) שהתרחשו בשני העשורים הראשונים לקיומה של המדינה, הביעו חברי הכנסת של המפלגות הציוניות-דתיות עמדות עצמיות ולא התייחסו לעמדתה של הרבנות הראשית לישראל, שהייתה אמורה, לכאורה, לבטא את הסמכות התורנית המרכזית. הגישה המקובלת באותה התקופה דגלה בקבלת החלטות עצמאית של הדרג הפוליטי ללא התייעצות עם סמכויות רבניות (גם אם מדובר בנושאים הקשורים באופן ישיר לעניינים דתיים, כמו עבודה בשבת).⁷⁴

החל משנות השישים של המאה העשרים החל לדרוך כוכבו של ראש ישיבת מרכז הרב דאז, הרב צבי יהודה הכהן קוק,⁷⁵ שהפך לדמות משמעותית בקרב בני הציונות הדתית ונהג להתייחס גם לשאלות ציבוריות-אקטואליות-פוליטיות. הוא סבר כי "יש להעריך אנשי ציבור שמבקשים את עצתם של רבנים וחכמי התורה. בעניינים ציבוריים הנוגעים ליסודי היהדות, רצוי ביותר לשמוע את דבריהם".⁷⁶ הרחבה על דמותו ופועלו תובא בהמשך העבודה.

במהלך שנות השבעים, לאחר פטירתו של מנהיגה המיתולוגי של המפד"ל, השר משה חיים שפירא, החלו מאבקים על דרכה של המפלגה בין הנהגת המפד"ל לצעירי המפלגה, שבהם תמכו רבנים שונים, ובראשם הרב צבי יהודה הכהן קוק והרב משה צבי נריה. חוגי הצעירים היו קשורים לאידיאולוגיה של תנועת גוש אמונים שקמה בתקופה זו, והיו בעלי זיקה חזקה אל ישיבת מרכז הרב, אל תורתו והגותו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק⁷⁷ ואל, הרצי"ה.⁷⁸ דוגמה לקשר זה היא כניסתו של הרב חיים דרוקמן, מאנשי גוש אמונים ותלמידו של הרב קוק, מרבני גוש אמונים, למערכת הפוליטית בשנת 1977, כפי שתואר בעבודה זו.

תמיכת מרכז המפד"ל בהסכם השלום עם מצרים ב-1979 יצרה פילוג במפלגה. מספר רבנים מהציונות הדתית הקימו גוף חדש בתוך המפלגה שמטרתו הייתה לזעזע את המפלגה,

⁷⁴ בראון, 2004, עמ' 422-474; כהן, תשנ"ח, עמ' 89-109; כהן, תשס"ב, עמ' 435-451.

⁷⁵ להלן, הרצי"ה.

⁷⁶ בראון, 2004, עמ' 434.

⁷⁷ להלן, הראי"ה.

⁷⁸ גארב, 2004, עמ' 171-200.

ובהמשך - מפלגה נפרדת בשם מצ"ד, שבסופו של דבר חזרה למפד"ל. ערב הבחירות לכנסת השתים-עשרה, ב-1988, הוקמה תנועה ציונית-דתית חדשה בעקבות כעסם של חוגים בציונות הדתית על התחזקות העמדות הימניות במפד"ל. בין מקימי התנועה, שהפכה בסמוך לבחירות למפלגה שנקראה "מימד", היה הרב יהודה עמיטל, ראש ישיבת ההסדר "הר עציון". כשהרב עמיטל, שבהתבטאויות רבות התנגד נחרצות למעורבות רבנים בפוליטיקה, התמנה ליו"ר מימד הוא אמר כי הוא עדיין סובר שמקומו של רב הוא בישיבה, אלא שזה היה צורך השעה.⁷⁹

סקירה קצרה זו באה לתאר את סוגיית מעורבותם של רבנים בענייני השעה בתקופה הקשורה לעבודה זו. בפועל, שאלת מעורבותם של רבנים בשאלות שלכאורה אינן מגיעות מבית המדרש המשיכה להעסיק את הציונות-הדתית גם לאחר מכן,⁸⁰ ומבט חטוף בתקשורת הציונית-דתית והכללית מראה כי היא מעסיקה אותה גם בימים אלה.

---

⁷⁹ רייכנר, 2011, עמ' 175-192.

⁸⁰ כך, לדוגמה, סביב מערכות בחירות לכנסת, הסכמי אוסלו, רצח רבין, תוכנית ההתנתקות ועוד.

מקרה בוחן ראשון: הרב משה צבי נריה

הרב משה צבי נריה – סיפור חיים

הרב משה צבי נריה נולד בלודז' שבפולין כמשה צבי מנקין, בכ"א בשבט תרע"ג 28/1/1913. מנקין הצעיר גדל בעיירות ברוסיה הלבנה, שם כיהן אביו, הרב פתחיה מנקין, כרב המקומי. מכיוון שהשלטונות הסובייטים התנגדו לחינוך יהודי, למדו ילדי משפחת מנקין באופן עצמאי אצל אביהם. בשנת 1926 עבר הנער משה צבי ללמוד בישיבת מינסק, וב-1929 עבר לישיבת שקלוב.⁸¹

בחורף 1930, והוא בן שבע-עשרה, שמע מנקין כי הרב הראשי לישראל, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, פועל למען הצלתם של תלמידי ישיבות מרוסיה ומשיג להם אישורי עלייה לארץ ישראל. מנקין פנה לבנו של הרב קוק, הרב צבי יהודה הכהן קוק, ולאחר זמן מה נשלחו אליו אשרת מעבר וכרטיס נסיעה לארץ ישראל.⁸²

בקיץ 1930 עלה משה צבי מנקין לארץ ישראל, והצטרף לישיבת מרכז הרב בירושלים. מנקין נקשר מאוד לראש הישיבה, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, והפך לתלמידו הקרוב ולתלמיד-חבר של יורשו של הרב קוק בראשות הישיבה, הרב יעקב משה חרל"פ. בשנות לימודיו במרכז הרב התגבשה השקפת עולמו בנושא ארץ ישראל: חשיבותה, קדושתה, העיסוק ב"כלל ישראל" ומשמעות הלאומיות הישראלית.⁸³ לאורך כל ימי חייו חיבר ספרים ומאמרים רבים בנושאי הרב אברהם יצחק הכהן קוק ומשנתו, אישים נוספים, הלכה, דת ומדינה, ארץ ישראל, מועדי ישראל ועוד.

במקביל ללימודיו בישיבה, נוצר בשנים אלו קשר בין מנקין לתנועת הנוער הציונית-דתית "בני עקיבא". בשנת 1931 הצטרף מנקין כמדריך לסניף התנועה בירושלים, ולאחר מכן שימש כמרכז הסניף. פעילותו בתנועה אפשרה לו להגשים את האידיאולוגיה אותה ספג בבית המדרש ולהפוך אותה למציאות. תוך זמן קצר הוא הפך לדמות מרכזית בתנועה, ואף כיהן כחבר ההנהלה הארצית שלה עד לשנת 1946. בין פעולותיו בתנועה ערך מנקין את ביטאון התנועה "זרעים", שבו השתמש בשם העט "נריה", שהפך עד מהרה לשם משפחתו.⁸⁴

לאחר מספר שנים של פעילות תנועתית, הגיע הרב נריה למסקנה כי יש להקים ישיבה ברוח בני עקיבא, וזאת על-מנת להקים עבור הנוער הציוני-דתי אלטרנטיבה חינוכית כנגד הרוחות החילוניות שנשבו באותה התקופה בארץ. הוא החל לעשות נפשות בקרב הנהלת התנועה וחבריה,

⁸¹ בר-אלי, תשס"ח, עמ' 314-321; הוברמן, 1995, עמ' 2.

⁸² שם, שם, שם; רפאל, תשס"א, עמ' 662-673.

⁸³ רפאל, שם, שם.

⁸⁴ שם; שם, שם; מרמורשטיין, תשע"א, עמ' 1.

ובסתיו 1939 הוקמה ישיבת בני עקיבא בכפר הרא"ה, והרב נריה עמד בראשה (ביחד עם הרב אברהם צוקרמן) עד יומו האחרון.

ברבות השנים, וברוח חזונו "ישיבות נקים בכל מקום"⁸⁵, הוקמו ישיבות בני עקיבא נוספות, שהפכו לרשת חינוכית - מרכז ישיבות בני עקיבא בישראל - במסגרתה הוקמו ישיבות תיכוניות, אולפנות לבנות וישיבות הסדר. רבים ממוסדות אלו נוסדו על-ידי הרב נריה עצמו או שהיה שותף בהקמתם. פעילותו זו זיכתה אותו בתואר "ראש ישיבות בני עקיבא"⁸⁶. לאורך שנותיו נחשב הרב נריה כאחד ממנהיגי הרוחניים של תנועת בני עקיבא, ובהמשך גם של צעירי המפד"ל. לאחר מלחמת ששת הימים הוא היה בין מקימי "התנועה למען ארץ ישראל השלמה"⁸⁷. על מפעל חייו החינוכי זכה הרב נריה בפרס ישראל על תרומה מיוחדת לחברה ולמדינה ביום העצמאות 1978.⁸⁸

במסגרת פעילותו הציבורית היה הרב נריה קשור לפעילותה של המפד"ל, ובשנת 1948 אף נמנה עם מייסדי חבר הרבנים של תנועת הפועל המזרחי.⁸⁹ בעקבות החלטת משרד החינוך על ביצוע רפורמה במערכת החינוך והקמת חטיבות הביניים, חששו אנשי הישיבות התיכוניות והאולפנות מפגיעה במוסדותיהם. חשש זה הוביל בשנת 1969 את הרב נריה להיעתר לבקשת הנהגת המפד"ל ולהשתלב במקום השישי ברשימת המפלגה לכנסת, ונבחר לכנסת השביעית.⁹⁰ בכנסת זו כיהן הרב נריה כחבר בוועדות החינוך והתרבות והשירותים הציבוריים. בשנת 1973, עם תום כהונת הכנסת השביעית, סיים הרב נריה את כהונתו בכנסת.⁹¹ הרחבה על תקופה זו תובא בהמשך העבודה.

לאחר מלחמת ששת הימים עמד הרב נריה בין ראשי המאבק למען ארץ ישראל השלמה, והיה ממורי דרכה וממנהיגי הרוחניים של תנועת גוש אמונים. עם תחילת המשא ומתן לכינון הסכם השלום עם מצרים, עמד הרב נריה בחזית המאבק נגד פינוי חצי האי סיני, ולקראת הפינוי, בשנת 1982, אף העתיק את מקום מגוריו לימית.⁹² לאחר שנה, בעקבות הפיצול במפד"ל, פרש הרב

⁸⁵ מתוך השיר "הבה נפיץ" שכתב.

⁸⁶ בר אלי, תשס"ח, עמ' 314-321; רפאל תשס"א, עמ' 662-673; מרמורשטיין תשע"א, עמ' 1.

⁸⁷ כרמל, 2001, עמ' 803; מרמורשטיין, שם, שם.

⁸⁸ בר-אלי, שם, שם.

⁸⁹ מרמורשטיין, שם, שם. הפועל המזרחי הנה "תנועת האם" של המפד"ל.

⁹⁰ בר-אלי, תשס"ח, עמ' 314-321; הצופה 25/9/1969.

⁹¹ אתר הכנסת. ראה ביבליוגרפיה.

⁹² שם, שם, שם.

נריה מהמפד"ל והיה בין מקימי תנועת מצ"ד (שהפכה בהמשך לחלק ממפלגת מורשה), אך לא שימש כחבר כנסת מטעמה.⁹³ בשנותיו האחרונות היה בין ראשי המאבק בהסכמי אוסלו.⁹⁴ הרב משה צבי נריה נפטר בי"ט בכסלו תשנ"ו 12/12/1995 והובא למנוחות בכפר הרא"ה.⁹⁵

כניסת הרב נריה אל החיים הפוליטיים

הרב משה צבי נריה היה אחד מראשוני תנועת הנוער בני עקיבא - תנועת הנוער המרכזית של הציונות הדתית - והיה אחד ממובילי דרכה, החל משנת 1931 ועד לפטירתו בשנת 1995.⁹⁶ התנועה הוקמה בירושלים בשנת 1929 והציבה לעצמה כמטרה: "לחנך דור עברי בריא ואמיץ, מסור ונאמן לעמו, ארצו ותורתו, החי מעבודתו על-פי התורה".⁹⁷ מתוך פעילותו בתנועה ומתוך רצון לחזק את הפן התורני של חברי התנועה, הוא ייסד את ישיבת בני עקיבא הראשונה בכפר הרא"ה, ישיבה שהייתה אבן הפינה לרשת חינוכית רחבה של עשרות מוסדות חינוך. מתוקף פעילותו זו הפך הרב נריה לדמות בולטת בחוגי הציונות הדתית, ואף זכה לכינוי הבלתי רשמי "אבי דור הכיפות הסרוגות".⁹⁸

לאורך כל שנותיו לא הסתפק הרב נריה בעיסוק בעולם הרעיוני והרוחני בלבד, אלא עסק גם בצדדים המעשיים של בניין המדינה בכלל ושל עיצוב החברה הציונית-דתית וזהותה היהודית של המדינה בפרט. כחלק מעיסוק זה, היה הרב נריה פעיל מרכזי במפד"ל (וקודם לכן בגלגוליה הקודמים במזרחי והפועל המזרחי) מיום הקמת התנועה. הרב נריה ראה חשיבות בקיומה של מפלגה דתית, ואמר לשואלים אותו כי "אם פעם היו נלחמים בחצים וקשתות, היום, אם אתה לא במסגרת של הייצוג הפוליטי אתה לא קיים". תמיכתו של הרב נריה לא נשארה במישור ההצהרתי, והוא אף השתתף באופן פעיל בעצרות הבחירות של המפלגה.⁹⁹

מתוקף אישיותו ומעמדו, ניסו מדי מערכת בחירות ראשי המפד"ל דאז, משה חיים שפירא, יוסף בורג ומיכאל חזני, לצרפו אל רשימת מועמדי המפלגה לכנסת כמועמד מוסכם על כל

⁹³ מרמורשטיין, תשע"א, עמ' 1.

⁹⁴ בר-אלי, תשס"ח, עמ' 314-321.

⁹⁵ בר-אלי, תשס"ח, עמ' 314-321; מרמורשטיין, תשע"א, עמ' 2; רפאל, תשס"א, עמ' 662-673.

⁹⁶ הוברמן, 1995, עמ' 2.

⁹⁷ בר-לב, תשמ"ז, עמ' 18.

⁹⁸ שם, שם, עמ' 59; הוברמן, 1995, עמ' 2.

⁹⁹ ריאיון עם זאב נריה. ראה נספח א'.

הפלגים במפלגה,¹⁰⁰ בניגוד לשיטת הסייעתיות הממוסדת ששלטה עד אז במפלגה,¹⁰¹ להמשיך את פעילותו הציבורית כחבר כנסת פעיל ולפאר את הרשימה לכנסת בדמותו, אשר נחשבה בחברה לערכית ומכובדת. לאורך מערכות הבחירות לשש הכנסות הראשונות הם לא הצליחו לשכנעו לעשות זאת, אולם בשנת 1969, ערב הבחירות לכנסת השביעית, השתכנע הרב משה צבי נריה והסכים להציג את מועמדותו. הוא הוצב במקום השישי ברשימת מועמדי המפד"ל לכנסת והוצג על-ידה כמחנכו של הדור הצעיר וכאחד ממורי הדרך האידיאולוגים של הציונות הדתית.¹⁰²

הסיבה היחידה שהצליחה לשכנע את הרב נריה להפסיק את סרבנותו ולהסכים להפוך לחבר כנסת היא רפורמת חטיבות הביניים, אותה יזם משרד החינוך במהלך שנות השישים של המאה העשרים. הרב נריה, שמעולם לא רצה לכהן כחבר כנסת, האמין כי עליו להתמסר למאבק ברפורמה, שנתפסה כמאיימת על מפעל הישיבות התיכוניות כפי שיתואר בהמשך,¹⁰³ ולכן עליו להצטרף אל החיים הפוליטיים ולהילחם ברפורמה מספסלי הכנסת.¹⁰⁴

ראשיתה של הרפורמה בשנת 1966, עת מינתה הכנסת ועדה לבחינת מצב מערכת החינוך בישראל.¹⁰⁵ הוועדה החליטה על מעבר ממערכת חינוך דו-שלבית (שמונה שנות בית ספר יסודי וארבע שנות תיכון) למערכת תלת-שלבית (שש שנות בית ספר יסודי, שלוש שנות חטיבת ביניים ושלוש שנות תיכון). מטרת הרפורמה הייתה לשפר את מצב החינוך בבתי הספר ולהגדיל את שנות חינוך החובה.¹⁰⁶ רפורמה זו עלולה הייתה לפגוע בצורה משמעותית במפעל חייו של הרב נריה - ישיבות בני עקיבא - אשר במועד כניסת הרב נריה לכנסת (תחילת שנת הלימודים תש"ל) מנה עשרים ואחד מוסדות (ישיבות תיכוניות, אולפנות וישיבת הסדר אחת).¹⁰⁷ בנוסף למוסדות השייכים למרכז ישיבות בני עקיבא, היו בישראל ישיבות תיכוניות נוספות, כמו מדרשית נעם בפרדס חנה וישיבת הדרום ברחובות.

רפורמת החיטוב נתפסה בציבור הדתי כ"סכנה חמורה לעצם קיומו ועתידו של החינוך הממלכתי-דתי".¹⁰⁸ החשש המרכזי בקרב ראשי ישיבות בני עקיבא היה כי מנהלי חטיבות הביניים הדתיות יעדיפו להכווין את בוגרי כיתות ט' לתיכונים השייכים לבית ספרם, ולא אל ישיבות

¹⁰⁰ סיעת המפד"ל באותן שנים הורכבה ממספר סיעות: למפנה, הסיעה המרכזית, סיעת יצחק רפאל וסיעת הצעירים. רשימת המפלגה לכנסת הורכבה על-ידי ועדת מינויים שכללה את נציגי כל הסיעות.

¹⁰¹ להרחבה על הסייעתיות הממוסדת עיין אצל דון-יחיא, אליעזר. (1979). "יציבות ותמורות במפלגת מחנה: המפד"ל ומהפכת הצעירים". *מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים* (14). עמ' 25-47.

¹⁰² ריאיון עם זאב נריה, ראה נספח א'; סגל, 1989, עמ' 60; פונד, תשל"ו, עמ' 98.

¹⁰³ בר-לב, תשמ"ז, עמ' 287-349.

¹⁰⁴ הוברמן, 1995, עמ' 2; ריאיון עם זאב נריה. ראה נספח א'.

¹⁰⁵ ועדת רימלט בראשות חבר הכנסת אלימלך רימלט.

¹⁰⁶ אדלר, 2004, עמ' 15-18; רש, 2008, עמ' 5-6. הרפורמה כללה גם את ביטול "מבחן הסקר" שקבע אם התלמיד ינותב לתיכון עיוני או לתיכון מקצועי, דרישה להכשרה אקדמית של מורים ושינויים וחיידשים נוספים.

¹⁰⁷ בר-לב, תשמ"ז, עמ' 287-349.

¹⁰⁸ בר-לב, תשל"ג, עמ' ר"ט-ר"י"ד.

ואולפנות בני עקיבא, וכי תלמיד שיתחיל את לימודיו בכיתה ז' במוסד התיכוני העירוני, לא ירצה לעזוב אותו בכיתה ט' לטובת הישיבה התיכונית.¹⁰⁹ בנוסף, סבר הרב נריה כי ישנה חשיבות בהשארתן של כיתות ז'-ח' בבית הספר היסודי. כך, למשל, ללא תלמידים מעל גיל בר מצווה, לא יהיה ניתן לקיים מניין בבית הספר, דבר המהווה ערך חשוב במערכת החינוך הממלכתי-דתית.¹¹⁰

החשיבות שראה הרב נריה במאבק ברפורמת החיטוב באה לידי ביטוי במכתב שכתב ערב הבחירות ופורסם על-ידי המפד"ל כמודעה בתקשורת: "...אל תתפלא אם הנך רואה את שמי ברשימת המועמדים לכנסת. כמו אז כן עתה הנני רואה את העיקר בעבודת החינוך הדתי-תורני, ואדירה אמונתי כי אם נצליח לחנך דור נאמן לתפארת – הוא שיקבע את דמות העם ודמות המדינה. ברם, הסכנות החמורות, הנשקפות לכל מערכת החינוך הדתי - לא רק לישיבות ולאולפנות... ועל כל אלה הפסקת תוספת ישיבות וכאמור סכנה מאד ממשית לישיבות ולאולפנות הקיימות - הן הן שהכריחונו לעלות ירושלימה ולהיכנס במערכה על בנינו ועל דורנו..."¹¹¹ נושא הרפורמה אף תפס מקום במצע המפד"ל, והמפד"ל הדגישה כי היא אמנם תכבד את עצם ההחלטה על ביצוע הרפורמה, אך תדאג שמהלך זה לא יפגע במערכת החינוך הדתית.¹¹²

בסופו של דבר, למרות התנגדות המפד"ל, אישרה ועדת החינוך והתרבות ולאחר מכן גם הכנסת את המלצות הוועדה, בשנת 1971.¹¹³ לאחר קבלת החוק נערכו במרכז ישיבות בני עקיבא בהנהגת הרב נריה למתכונת החדשה, ועם פתיחת שנת הלימודים תשל"ג פתח המרכז חטיבות ביניים משלו.¹¹⁴

ייתכן שלכניסתו של הרב נריה אל הזירה הפוליטית הייתה משמעות גם בעצם העובדה שאדם המכהן כרב¹¹⁵ מכהן כחבר כנסת מטעם המפלגה הדתית-לאומית. ביטוי לכך ניתן לראות במודעת ברכה לרב נריה לרגל צירופו לרשימת המועמדים לכנסת שפרסם בתקשורת גוף בשם "חוגי בני תורה במפד"ל", ובה הוא מברך את הרב נריה בברכת "יהי נועם ה' במעשיו להפצת דעת ואור

¹⁰⁹ שם, שם, שם. בניגוד למקובל היום, באותה תקופה היו התיכונים הדתיים מסלול פופולרי בקרב בני הנוער של הציונות הדתית והתחרו תחרות אמיתית עם הישיבות התיכוניות.

¹¹⁰ ריאיון עם זאב נריה. ראה נספח א'.

¹¹¹ מודעה בעיתון הצופה 21/10/1969.

¹¹² פרקים מתוך מצע המפלגה הדתית לאומית לכנסת השביעית, 1969. מתוך אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה. ראה ביבליוגרפיה.

¹¹³ אדלר, 2004, עמ' 15-18.

¹¹⁴ בר-לב, תשל"ג, עמ' ר"ט-ר"י"ד. חטיבות ביניים הוקמו בגבעת שמואל (ששימשה כמכינה לישיבת בני עקיבא כפר הרא"ה, ובשנת 1999 הפכה לישיבה תיכונית עצמאית) ובישיבת בני עקיבא בנחלים. בנוסף הוקמה מכינה נוספת בכפר סבא, עבור מדרשיית נעם.

¹¹⁵ חלק מחברי הכנסת של המפד"ל באותה התקופה היו בעלי סמיכה לרבנות אך לא כיהנו בפועל בתפקידים רבניים.

בתורה".¹¹⁶ בסופו של דבר, זכתה המפד"ל בבחירות אלו ב-12 מנדטים.¹¹⁷ **דרכיהם**

האידיאולוגיות של המפד"ל ושל הרב נריה

המפד"ל בתקופת הכנסת השביעית

כניסתו של הרב נריה לכנסת נעשתה בתקופת התפר שבין מלחמת ששת הימים לבין עידן מלחמת יום הכיפורים ועידן גוש אמונים שאחריה, ובו אדון בפרקים העוסקים במקרי הבוחן הבאים.

"עד לראשית שנות השמונים היה אפשר לתאר את הציונות הדתית כתרבות-משנה מובחנת בעלת מאפיינים ייחודיים המשותפים לכל המשתייכים אליה".¹¹⁸ באופן טבעי, וכמו בכל תרבות משנה, התקיימו בה זרמים שונים, אולם ההבדלים ביניהם לא נחשבו למשמעותיים. המפד"ל נחשבה כמפלגת מחנה, ולא עמדה מולה אלטרנטיבה בדמות מפלגה ציונית-דתית אחרת.¹¹⁹ גרוס¹²⁰ מגדירה את התקופה שבין מלחמת ששת הימים לחתימת הסכם השלום עם מצרים ופינוי יישובי סיני כתקופה שבה הופכים בני הציונות הדתית "ממזדנבים אחרי המחנה... לחלוץ ההולך לפני המחנה".¹²¹ אולם יש לציין כי המהפכות הגדולות שהובילו לתפיסה זו - הקמת גוש אמונים ומהפכת הצעירים במפד"ל - אירעו רק לאחר מלחמת יום הכיפורים וערב הבחירות לכנסת התשיעית.¹²² לכן יש להגדיר את תקופת כהונתה של הכנסת השביעית כתקופת ביניים, שבה מתחילים לקום יישובי יהודה שומרון וחבל עזה (יש"ע) והדור הצעיר במפד"ל הופך לדומיננטי,¹²³ אולם שפירא, יושב הראש המיתולוגי, עדיין מכהן כמנהיג הבלתי מעורער של המפד"ל. למעט שימת דגש בולט יותר על נושא יישוב הארץ, המפד"ל עדיין מתפקדת כפי שתפקדה ב-21 שנות המדינה הקודמות (דרך זו המשיכה גם לאחר פטירתו של שפירא ומינויו של בורג לראשות המפלגה).

המפד"ל של אותם הימים הייתה שותפה קבועה בממשלות ישראל, שהורכבו על-ידי מפלגת העבודה על גלגוליה השונים. על-פי אונא,¹²⁴ שותפות זו נבעה מההכרח הלאומי וההיסטורי לשלב בין הכוח המעוניין להתנתק מהעולם הגלוי ולהתקדם אל המציאות החדשה (אותו ייצגה תנועת העבודה) ובין הכוח "המקיים את הקשר בל יינתק עם העבר ואת הזיקה לדתו

¹¹⁶ הצופה, 26/9/1969.

¹¹⁷ אתר הכנסת. ראה ביבליוגרפיה.

¹¹⁸ כהן, תשס"ה, עמ' 17.

¹¹⁹ דון-יחיא, 1979, עמ' 25-47; כהן, שם, שם. מפלגות ציוניות-דתיות אחרות החלו להופיע במפה הפוליטית באופן משמעותי החל משנות השמונים ואילך (כמו מצ"ד, מימד, תקומה וכ"ו).

¹²⁰ תשע"ב, עמ' 91-118.

¹²¹ שם, עמ' 92.

¹²² בין השנים 1974-1977. ראה גארב, 2004, עמ' 171-200; עזריאלי, 1990, עמ' 30-38.

¹²³ זבולון המר, מראשי צעירי המפד"ל, נבחר אף הוא לכנסת ב-1969 (אתר הכנסת. ראה ביבליוגרפיה), ויישובים חדשים החלו לקום בשטחים ששוחררו במלחמת ששת הימים (הוברמן, 2013, עמ' 30-61).

¹²⁴ משה אונא, כיהן כחבר כנסת מטעם המפד"ל (בגלגוליה השונים) במהלך שש הכנסות הראשונות.

ולתרבותו".¹²⁵ לדבריו, שני כוחות אלה הם הכרחיים להגשמתה של הציונות כך שהשותפות בממשלה אפשרה לציונות הדתית להגשים את החזון הציוני בדרכה.¹²⁶

עם זאת, באותה התקופה נתפסו הציונות הדתית בכלל והמפד"ל בפרט כתנועה ללא שאיפות גבוהות מדי. היא כיהנה כ"משגיחת הכשרות" של הציונות¹²⁷ והייתה בעמדת נחיתות הן מול העולם החרדי, שהציג מודל של הקפדה על קיום מצוות ואת אידיאל לימוד התורה, והן מול העולם החילוני, שהציג מודל של עיסוק בבניין הארץ. גם בפוליטיקה לא עסקה הציונות הדתית בעניינים שעמדו בראש סדר היום הלאומי, ושרי המפד"ל נחשבו כגורם משני בלבד בממשלה.¹²⁸ הנהגת המפד"ל באותה תקופה, בראשותו של חיים משה שפירא,¹²⁹ ייצגה מגזר קטן מול רוב חילוני. יחסי כוחות אלה הובילו אותם לקונפליקט מתמיד בין הרצון להיות חלק מממשלת ישראל ולהשתתף בתהליך בניין הארץ וניהול המדינה לבין הרצון לפרוש מהממשלה בזמנים שבהם היא פגעה בעקרונות החשובים לה. מערכת היחסים בין המפד"ל לבין מפלגת העבודה (וקודם לכן מפא"י), ששימשה כמפלגה המרכזית בקואליציה, פעלה על-פי מערך הפוליטיקה של ההסדרה. על-פי דון-יחיא, משמעות הדבר היא קיומו של מערך שבו כל חלקיו מנסים למצוא פתרונות פרגמטיים לבעיות העומדות על הפרק, באמצעות "ויתור על הכרעות רוב חד-צדדיות ושיתוף נציגי הקבוצות העיקריות במוסדות הממשל ובתהליכי קביעת המדיניות".¹³⁰ כך שראשי המפלגות העדיפו לשמר את האחדות הלאומית וליישב את הסכסוכים ביניהם בדרכי שלום.¹³¹ בדרך כלל הכריעה המפד"ל בעד ההישארות בממשלה,¹³² ובתגובה סבלה, בחלק מהמקרים, מביקורת עזה. מבקרי המפד"ל, שחלקם הקימו בהמשך את סיעת הצעירים במפלגה, הציגו אותה כגוף המתפשר על עקרונותיו על-מנת להמשיך ולשבת בממשלה.¹³³

למרות הביקורת, במרבית המקרים סברה המפד"ל כי "בליעת העצם בגרון" - בדמותם של חוקים או התנהלות מדינית שלא התאימו לרוח המפד"ל - עדיפה על פרישה מהקואליציה והממשלה, שתוביל להפקרת חזית השמירה על זהותה היהודית של מדינת ישראל והדאגה למערכת החינוך הדתית - שני נושאים מרכזיים, אשר המפד"ל של אותם ימים נתפסה כמפלגה

¹²⁵ אונא, תשמ"ו, עמ' 345.

¹²⁶ אונא, תשמ"ו, עמ' 345-346.

¹²⁷ על-פי עמוס עוז.

¹²⁸ שרלו, תשס"ז, עמ' 334-354.

¹²⁹ שלאחר מותו ב-1970 הוחלף על-ידי יוסף בורג.

¹³⁰ דון-יחיא, 1997, עמ' 7.

¹³¹ אונא, תשמ"ד, עמ' 9-16; דון-יחיא, 1997, עמ' 17; מרמורשטיין, תשע"א, עמ' 141-142.

¹³² כך לדוגמה, תוזכר בהמשך הפרק פרשת "מיהו יהודי" שעלתה בכנסת מספר פעמים בין השנים 1970-1972.

¹³³ אונא, תשמ"ד, עמ' 13; מרמורשטיין, תשע"א, עמ' 141-142.

היחידה שדואגת להם. ככלל סברה המפד"ל כי יכולות הוותיקות של מפלגת העבודה הן מוגבלות וכי השמירה על היציבות הפוליטית עדיפה על מתיחת החבל יתר על המידה.¹³⁴

דרכו האידיאולוגית של הרב נריה

דת ולאום

כרב ציוני-דתי, האמין הרב נריה כי מדינת ישראל היא מדינה יהודית, ולכן לא ניתן להפריד בין סוגיית הדת וסוגיית הלאום (כפי שהשתקף גם בדיון בנושא מיהו יהודי), ואם כך הרי שלא ניתן להפריד בין הדת למדינה. "הפרדת הדת מהמדינה פירושה הפרדת היהדות מן היהודים..."¹³⁵ הרב נריה האמין כי חובתה של הציונות הדתית היא לגרום לקיום מצוות רחב ככל האפשר במדינת ישראל, הן על ידי היחיד והן על ידי הרבים. לדבריו, הדת היא "יסוד קיומה וייעודה של האומה..."¹³⁶, ולכן הדוגלים בקיום התורה ומצוותיה מייצגים את הערכים הלאומיים של עם ישראל, האמורים להשפיע על המדינה כולה. הפרדת הדת מהמדינה היא מעשה הפוגע ביסודות זהותה של המדינה, ולכן יש להימנע ממנו ככל האפשר.¹³⁶

מקומם של הרבנים בעולם הפוליטי ו"דעת תורה"

כבר בשנותיה הראשונות של המדינה טען הרב נריה כי תנועת המזרחי¹³⁷ לא עשתה מספיק למען כבוד הרבנות, וכי בחוגי הציונות הדתית "אין לנו ההרגשה שדעת התורה קובעת".¹³⁸ לשיטתו על המזרחי לדאוג כי יותר רבנים יהיו בין מורי דרכו, להציב מול קהל חבריו ובוחריו "משענת רבנית גדולה יותר ובסיס רבני רחב יותר"¹³⁹ ולהעניק לרבנים את הכבוד המגיע להם, כפי שהיה מקובל בעם ישראל לאורך הדורות. כמו כן, התנגד הרב נריה לעצם הרעיון כי זכותם של אנשי הפועל המזרחי לתבוע מהרבנות הראשית תביעות כלשהן, כפי שנעשה מספר פעמים בראשית שנות המדינה.¹⁴⁰ בסקירת מערכת היחסים בין הרב נריה והמפד"ל לאורך השנים (הן במהלך כהונתו בכנסת והן לפני ולפניה), נראה כי לאורך כל שנותיו דבק הרב נריה בדרך זו, וראה ערך בקיומה של דעת תורה בפעילות הפוליטית-ציבורית.¹⁴¹

¹³⁴ פונד, תשל"ו, עמ' 105-97.

¹³⁵ נריה, תשל"ז, עמ' 138.

¹³⁶ שם, עמ' 141-136.

¹³⁷ הדברים נאמרו טרם איחודן של תנועות המזרחי והפועל המזרחי למפד"ל ב-1956.

¹³⁸ נריה, תשי"ז, עמ' 6.

¹³⁹ שם, עמ' 7.

¹⁴⁰ כהן, תשנ"ח, עמ' 101.

¹⁴¹ מרמורשטיין, תשע"א, עמ' 146; אצ"ד ובעיתונות לאורך השנים. בשנותיו האחרונות נחשבה במקרים מסוימים דעתו של הרב נריה כ"דעת תורה" בסוגיות ציבוריות שונות.

לאורך חייו עמדתו של הרב נריה בסוגיות שונות, הן במישור החינוכי והן במישור הציבורי, הייתה עמדה שמרנית-פרגמטית. עמדה זו לא רואה את "החוק היבש" בלבד, אלא רואה את מכלול החיים ואילווציהם. במקרים רבים התפשר הרב נריה כאשר היה הדבר אפשרי.¹⁴² כמנהיג ציבור, איש חינוך ואיש עשייה, הבין הרב נריה כי ישנם מקרים שבהם אין ברירה אלא להסתכל על התמונה הרחבה יותר, וכי בהסתכלות מצומצמת על המציאות תיאלץ המפד"ל לוותר על ערכים ועקרונות רבים וחשובים יותר.

הרב נריה לא ראה בעייתיות בשימוש בגישת "בדיעבד" כשהיה צורך בכך, ואף אמר כי הוא רואה את עצמו כ"יהודי של בדיעבד".¹⁴³ ודאי כי אין משמעות להישאר במציאות מתפשרת שמשמעותה "חיים של בדיעבד" ולהכשירה. השאיפה והחזון הנם לתקן את הצריך תיקון ולהגיע אל המציאות האידיאלית, אך על תיקון זה להיעשות בהתקדמות אטית ולא באופן קיצוני.¹⁴⁴

גישה זו ליוותה את חייו של הרב נריה כרב וכמנהיג ציבור בעידן המודרני. הרב נריה סבר כי ניתן לקיים את אורח החיים על-פי ההלכה במציאות של העולם המודרני ובמדינה המודרנית, ואין כל שלילה או סתירה ביניהם. מאידך הוא סבר כי רעיון הקמתה של סנהדרין - מוסד על-הלכתי של העם היהודי, אינו ריאלי מעצם העובדה שרובם של אזרחי ישראל אינם שומרי תורה ומצוות, ולכן עלולים להיווצר חיכוכים בין שני העולמות.¹⁴⁵ אני סבור כי עצם העובדה שהרב נריה הגדיר מציאות זו כבעיה וציין את העובדה כי עלולים להיווצר חיכוכים בניסיון ליצור מדינה יהודית-מודרנית, הובילה אותו לפעול בשיטה זו, המאפשרת התמודדות עם המצב הקיים במקום להתעלם ממנו או לנסות לפעול נגדו בצורה שאינה מציאותית.¹⁴⁶

בהתאם לגישה זו היה נוהג הרב נריה לומר על הוויכוחים במפד"ל: "יבורך הטשטוש המאחד".¹⁴⁷ הוא סבר כי למרות כל ההבדלים בין חברי הסיעות השונות במפלגה, עדיין ישנה חשיבות בקיומה של מפלגה אחת מאוחדת. דברים המתאימים לגישה זו ניתן לראות גם בהתייחסותו לגישתו הפרגמטית, לכאורה, של יושב ראש המפלגה המיתולוגי - השר חיים משה שפירא - ולדרך שבה הוביל את המפלגה.

¹⁴² נריה, 2012, עמ' 3-4.

¹⁴³ נריה, שם, שם; בן-יעקב, תשנ"ו, עמ' 135.

¹⁴⁴ נריה, שם, שם.

¹⁴⁵ כהן, תשנ"ח, עמ' 62.

¹⁴⁶ ניתן לראות זאת הן במקרים המופיעים במחקר זה והן בסקירות ובמאמרים על הרב נריה ותקופתו. כך, לדוגמה, בראשית ימיה של ישיבת בני עקיבא כפר הרא"ה לא נלמדו בה לימודי תיכון, והרב נריה אף צוטט באמירה: "יעלו עשבים בכף ידי אם יהיו לימודי חול בישיבת כפר הרא"ה". אך בסופו של דבר החליט הרב נריה, בעקבות שותפו לראשות הישיבה הרב אברהם צוקרמן ובעקבות דרישת ההורים וראיית צורכי השעה, להוסיף לימודי תיכון לתוכנית הלימודים בישיבה החל מהעשור השני לקיומה (נריה, 2012).

¹⁴⁷ נריה, 2012, עמ' 4; ריאיון עם זאב נריה, ראה נספח א'.

בטור שכתב לרגל יום הולדתו השישים של שפירא,¹⁴⁸ התנגד הרב נריה לאמירה כי שפירא "מתהלך באמצע". לדעתו, שפירא "מתהלך בתווך", והוא זה שמחבר בין כל פלגי המחנה הציוני-דתי. בדברים אלה מביע הרב נריה אהדה לדרכו של שפירא בהנהגה ומברך כי עם ישראל יזכה להגיע ליום שבו חזונו יהיה לקניין העם כולו, עד יקבעו מעשיו דמות המדינה כולה".¹⁴⁹ דברים דומים ניתן לראות בהספד שנשא הרב נריה כעבור כשמונה שנים, הפעם כחבר כנסת במפלגתו של שפירא, בישיבת מליאת הכנסת במלאת שבעה למותו: שפירא היה אחד ממכונני ממשלת הליכוד הלאומי ערב מלחמת ששת הימים.¹⁵⁰ הרב נריה ראה בכך הישג חשוב, וטען כי עבור שפירא הקמת ממשלה כזו אינה רק מעשה של טקטיקה פוליטית אלא אידיאל גבוה.¹⁵¹ ליכוד לאומי ובניית גשרים בין חלקי העם תרמו רבות לחוסנו הלאומי של העם, ושפירא עסק בכך לאורך כל ימי חייו. אולם, "תוך כדי בניית הגשרים לא הסיח דעתו מן האמיתות שלו ושל כל המחנה שייצג אותו, אמיתות ויסודות אשר לצערנו עדיין לא זכינו לאחדות שלמה ביחס אליהם".¹⁵²

דברים אלו תואמים לחזונו של הרב נריה על ה"טשטוש המאחד" - מציאות שבה החברה הציונית-דתית שומרת על ערכיה ועל העקרונות החשובים לה, אולם עושה כל מאמץ לעשות זאת בדרך של אחדות בין כל חלקי העם בכלל והציונות הדתית בפרט. משמעותו של "הטשטוש המאחד" איננה טשטוש של העקרונות וקווי היסוד עליהם מושתתת דרכה של הציונות הדתית, וודאי שאינה פשרנות. ה"טשטוש" נועד להגדיר את "השטח הלא מוגדר", אותו שטח שנמצא בין העקרונות, ובו כמה שיותר אנשים יכולים לחיות יחד. יש לציין כי לאורך חייו השמיע הרב נריה ביקורות על המפד"ל ועל הנהגתה, אולם הן נאמרו בעיקר לאחר פרישתו מהכנסת,¹⁵³ ולמעט מקרים ספציפיים במרבית המקרים יישר הרב נריה קו עם דרכה של המפלגה, ודאי כלפי חוץ, כפי שיצוין בהמשך.¹⁵⁴

קולמוסים רבים נשתברו בין מוקירי זכרו, תלמידיו וחוקריו של הרב נריה כיצד יש לפרש את הגדרתו העצמית כ"יהודי של בדיעבד". יש הסוברים כי הרב נריה חי בכפל עולמות - העולם הרצוי והעולם המצוי. לדעתם של אנשי שיטה זו, הרב נריה ראה בשיטה החרדית, או בחלק ממנה,

¹⁴⁸ כשמונה שנים לפני שנבחר הרב נריה לכנסת.

¹⁴⁹ נריה, תשכ"ב, עמ' ה'.

¹⁵⁰ על רקע מצב החירום ששרר בארץ ערב מלחמת ששת הימים, הוחלט מספר ימים לפני פרוץ המלחמה, להקים ממשלת ליכוד לאומי על-ידי צירופן של מפלגות גח"ל ורפ"י לממשלה. השר שפירא היה בין ראשי הדוחפים והמתווכים במהלך זה.

¹⁵¹ דברי הכנסת השביעית, כרך 95, ישיבה צ"ה.

¹⁵² שם, שם, עמ' 2624.

¹⁵³ כך, לדוגמה, במשא ומתן הקואליציוני לאחר הבחירות לכנסת השמינית, בעת הקמת מפלגת מצ"ד ב-1983 ועוד.

¹⁵⁴ אצ"ד/יחידה 9/ מחזור 100/ תיק 13; ברזל, 1983, עמ' 1. מרמורשטיין, תשע"א, עמ' 146.

את המציאות האידיאלית.¹⁵⁵ יש הסוברים כי הוא פעל בהתאם למציאות המתאימה לדורו, והשתדל לפעול במציאות כפי שהיא אמורה להיות "לכתחילה" במקרים שבהם היה יכול לעשות זאת.¹⁵⁶

בהתאם לדברים שהובאו קודם לכן ולדברים שיובאו בהמשך המחקר, ניתן לומר כי שתי האפשרויות להסבר דרכו של הרב נריה הן נכונות. הרב נריה ראה בכהונתו בכנסת פועל יוצא של העולם שבו הוא חי ופעל, וכתוצאה מכך הוא הצטרף לרשימת המפד"ל לכנסת ובהתאם לכך פעל. אך מאידך, בכמה וכמה מקרים הוא פעל בצורה מאולצת כתוצאה מתכתיבי המציאות בכללה או שיקולים מפלגתיים. כמו כן, אין המטרה במחקר זה לעסוק בדמותו הרחבה של הרב נריה,¹⁵⁷ ולכן ההסתכלות על דבריו של הרב נריה תיעשה בהתאם למציאות הרלוונטית לתקופה המנותחת במחקר זה.

מקרי בוחן

סוגיית "מיהו יהודי" - מבוא

שאלת "מיהו יהודי" היא שאלה המלווה את מדינת ישראל מיום הקמתה. השאלה מי הוא זה שזכאי להכרה כיהודי, הן ברישום במרשם האוכלוסין, הן בסעיף הלאום בתעודת הזהות¹⁵⁸ והן כזכאי לעלות לארץ על-פי חוק השבות, מעולם לא ירדה מסדר היום הציבורי במדינת ישראל, ואחת לכמה שנים היא שבה ועולה אל ראש סדר היום הציבורי.

בקיץ 1950 חוקקה הכנסת את חוק השבות, תשי"א-1950. הסעיף הראשון והמרכזי בחוק קובע בפטות כי "כל יהודי זכאי לעלות ארצה".¹⁵⁹ חוק זה נחשב לאחד החוקים שהתקבלו בקונצנזוס הרחב ביותר בתולדות המדינה. ורהפטיג¹⁶⁰ הגדיר אותו כ"חוק ה'יהודי' ביותר שבין חוקי מדינת ישראל",¹⁶¹ כאשר באופן הפשוט והברור ביותר החוק נועד להגשים את חזון הקמתו של בית לאומי לכל יהודי בעולם.

ניסוח החוק אמנם אמר כי חוק זה נועד ל"כל יהודי", אך לא הגדיר מי הוא אותו יהודי. ואכן, מיד לאחר חקיקת החוק נעשו ניסיונות מצדם של חברי הכנסת הדתיים לקבוע כי אדם

¹⁵⁵ מרמורשטיין, תשע"א, עמ' 26-28; שפירא, תשנ"ז, עמ' 234-237.

¹⁵⁶ עמנואל, תשנ"ז, עמ' 83-84.

¹⁵⁷ למחקר רחב על דמותו של הרב נריה עיין אצל מרמורשטיין, מרדכי סער. (תשע"א). עיצוב אתוס ציוני דתי - הגותו ומעלו של הרב משה צבי נריה. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.

¹⁵⁸ שהיה נהוג במדינת ישראל עד לשנת 2002.

¹⁵⁹ חוק השבות, תשי"א-1950, אתר הכנסת, ראה ביבליוגרפיה.

¹⁶⁰ שניהן בעצמו כחבר כנסת בעת חקיקת החוק.

¹⁶¹ ורהפטיג, תשמ"ח, עמ' 135.

יוגדר כיהודי אך ורק על-פי ההגדרה ההלכתית. בסופו של דבר שאלת "מיהו יהודי" נותרה ללא מענה, והחוק השתמש בביטוי "יהודי" בלבד ללא כל הגדרה נוספת.¹⁶²

חשוב לציין כי מלבד הזכאות למימוש חוק השבות, רישומו של אדם כיהודי במרשם האוכלוסין של מדינת ישראל הוא בעל השפעות משמעותיות מאוד הן בממד הלאומי והן בממד האישי.¹⁶³ כך, לדוגמה, הגדרתו של אדם כיהודי משמעותית על-מנת למנוע תופעות של התבוללות ונישואי תערובת.¹⁶⁴ משמעותה של ההגדרה של אדם כיהודי מתחילה במישור הטכני של נושא רישום התושבים במשרד הפנים וממשיכה אל דיון פילוסופי, חברתי, תיאולוגי ומהותי, הנוגע בנימים הרגישים ביותר של החברה הישראלית.¹⁶⁵

חוסר הבהירות בלשונו של החוק הוביל לכך שהמחלוקת בשאלת "מיהו יהודי" הוכרעה על-ידי שר הפנים. אם שר הפנים היה אדם דתי, הרי שהגדרת "יהודי" נקבעה על-פי ההלכה, ובמקרה של שר שאינו דתי - הדברים הוכרעו בהתאם להחלטת השר או פקיד הרישום בלשכת האוכלוסין.¹⁶⁶

המחלוקת הראשונה בסוגיה התגלעה בשנת העשור למדינה. בשנת 1958 הנחה שר הפנים מטעם מפלגת אחדות העבודה, ישראל בר יהודה, את אנשי לשכות מרשם האוכלוסין לרשום כל אדם הבא להירשם כיהודי בהתאם למידע הנמסר על-ידו, ללא צורך במידע נוסף: "אדם שמצהיר בתום לב שהוא יהודי יש לרשום כיהודי", ואין לדרוש ממנו כל הוכחות אחרות.¹⁶⁷ משמעותה של הנחייה זו היא למעשה התעלמות מהעיקרון ההלכתי וקביעה כי האדם עצמו הוא זה שיגדיר האם הוא יהודי. הנחיות אלו אמנם הובילו לפרישתה של המפד"ל מהממשלה, אך בפועל עיגנו בצורה מסודרת את מה שהתבצע בין כה וכה בתקופה זו.¹⁶⁸ המשבר נפתר באמצעות דפוסי הפוליטיקה של ההסדרה, כשלתפקיד שר הפנים מונה מנהיג המפד"ל, משה חיים שפירא.¹⁶⁹ כשנתיים לאחר מכן, בשנת 1960, הוציא שר הפנים ומנהיג המפד"ל, חיים משה שפירא, תקנות שקבעו כי לצורך

¹⁶² הכהן, תשנ"ח, עמ' 66-70; שם, עמ' 84-85; כהן, 2006, עמ' 63.

¹⁶³ קורינאלדי, 2001, עמ' 14.

¹⁶⁴ סעיף 2 בחוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושין), תשי"ג-1953 קובע כי "נישואין וגירושין של יהודים יערכו בישראל על-פי דין תורה" (אתר הכנסת, ראה ביבליוגרפיה).

¹⁶⁵ שאקי, תשל"ז, עמ' 1-4.

¹⁶⁶ ורהפטיג, תשל"ג, עמ' 3.

¹⁶⁷ אפשטיין, 2006, עמ' 77.

¹⁶⁸ שם, שם, עמ' 77-78; ברנשטיין, תשי"ט, עמ' 3-12; ורהפטיג, תשל"ג, עמ' 3.

¹⁶⁹ להרחבה עיין אצל דון-יחיא, אליעזר. (תשס"ח). "דת וזהות לאומית בחקיקה, במשפט ובפוליטיקה: פרשת שליט והפולמוס בשאלת 'מיהו יהודי'". עמ' 379-400 בתוך חנה יבלונקה וצבי צמרת (עורכים). *העשור השלישי תשכ"ח-תשל"ח*. ירושלים: יד בן-צבי.

הרישום במסמכי המדינה יוגדר יהודי: "מי שאמו יהודיה או שהתגייר כהלכה ואינו בן דת אחרת".¹⁷⁰ למעשה, תקנה זו מעגנת בתקנות ממשלתיות את ההגדרה ההלכתית לקביעת יהדות.

כפי שמשקף בהתנהלותם של השרים בר יהודה ושפירא, יסודה של המחלוקת בסוגיית "מיהו יהודי" היא מחלוקת בין השקפת עולם דתית להשקפת עולם חילונית. השקפת העולם הדתית גורסת כי השיטה היחידה להגדרת אדם כיהודי היא הגישה ההלכתית-אורתודוקסית. על-פי ההלכה היהודית, ההגדרה של אדם כיהודי (או כלא יהודי) נקבעת על-פי זהותה הדתית של אמו. אפשרות נוספת להגדרה של אדם כיהודי הנה במקרה שבו אדם עבר הליך גיור כהלכה.¹⁷¹ ההגדרה ההלכתית אינה תולה את הזיקה היהודית בהרגשה הסובייקטיבית של האדם ובדרכי התנהגותו.¹⁷²

לעומת זאת, השקפת העולם החילונית סוברת כי אין לתת בלעדיות להגדרה ההלכתית ויש לאפשר הגדרתו של אדם כיהודי גם על-פי הגדרות לאומיות-מודרניות המקובלות בעולם, כמו: הגדרה עצמית, תחושת השתייכות, אדם שהוא בן אב יהודי בלבד ועוד.¹⁷³ על-פי השקפה זו, שאלת "מיהו יהודי" הנה שאלה עובדתית שהתשובה עליה לא קשורה להגדרה הלכתית, אלא לנסיבות הרלוונטיות למקרה העומד בפנינו.¹⁷⁴ הגישה החילונית מתנגדת לגישה הדתית, מכיוון שלשיטתה קביעת הגדרת "מיהו יהודי" בחוק מקבעת את העיקרון שבמדינת ישראל דת ולאום הם למעשה אותו הדבר, והופכת את מדינת ישראל "מחברה פתוחה במדינת חוק דמוקרטית לעדה דתית סגורה, שבראשה תעמוד סמכות אחת עליונה קובעת - 'הרבנות הראשית'".¹⁷⁵

כחבר במפלגה הרואה עצמה כמחויבת להלכה בכלל, וכרב בפרט, הייתה שאלת "מיהו יהודי" משמעותית מאוד עבור הרב נריה, שראה בה אבן יסוד בקיומה של מדינת ישראל כמדינה יהודית, כפי שיתואר בשורות הבאות. במאמריו מאותה התקופה חילק הרב נריה בין המרת אזרחות להמרת לאומיות ותפס אותם כשני מושגים שונים. כלומר, ישנו הבדל משמעותי בין הענקת זכויות אזרחיות על-ידי המדינה לאדם המתגורר בה לבין הצטרפות של אדם ללאום.

¹⁷⁰ דון-יחיא, תשס"ח, עמ' 379.

¹⁷¹ ברנשטיין, תשי"ט, עמ' 14-15; כהן, 2006, עמ' 64; פונד, תשל"ו, עמ' 97-105; רוזן, 2006, עמ' 41.

¹⁷² קוריןאלדי, 2001, עמ' 15-16. גם מנהג בדרכי ישראל, שהוא מסימני ההיכר של היהדות, אינו תנאי מספיק, שהרי מתייחד שנולד לאם שאינה יהודייה ולא התגייר - אינו יהודי. לעומת זאת, מי שנולד יהודי, מעמדו כיהודי אינו משתנה, גם אם בבגרותו הוא כופר ואינו נוהג בדרכי ישראל.

¹⁷³ כהן, שם, שם; פונד, תשל"ו, עמ' 97-105.

¹⁷⁴ עילם, 2000, עמ' 112.

¹⁷⁵ אלוני, 1970, עמ' 38.

לשיטתו, האפשרות היחידה להצטרף לעם ישראל היא גיור על-פי ההלכה.¹⁷⁶ "המושג גיור הוא מושג דתי טהור",¹⁷⁷ ולכן הגדרות "חילוניות" לגיור אינן רלוונטיות.

לדבריו, יש לחלק בין גר שמבקש להצטרף לעם ישראל בימים שבהם עם ישראל נמצא ברגעי שפל ובין גרים הבאים להצטרף לעם ישראל כעת, כשעם ישראל חי במדינתו ונמצא במצב טוב. במקרה של גר הבא להצטרף לעם ישראל במדינתו, אין לדחות את הגר, אך לא ניתן להתעלם מהחששות המלווים הליך גיור זה. מטרתה של השמירה על גיור אחיד ומסודר היא שלמות העם, אשר עלולה להיפגם אם ההגדרה ליהדות תהיה פתוחה לכול ולא הגדרה מסודרת.¹⁷⁸ כאמור סוגיה זו הייתה בדמו של הרב נריה, ולכן הוא התבטא כלפי בעלי התפיסה החילונית להגדרת "יהודי" בצורה החריפה הבאה: "...גובר כאן אצלם הרצון של טשטוש הייחוד הלאומי, המגמה הברורה של 'ככל הגויים בית ישראל', המגמה של בריחה מן היהדות המקורית, ומתוך הרצון הזה הם מעודדים את עליית היסודות הזרים וממריצים את 'גיורם'".¹⁷⁹

בג"ץ שליט והתיקון לחוק השבות - 1970

שבע שנים לאחר קביעתן של תקנות שפירא, עלתה סוגיית "מיהו יהודי" פעם נוספת אל סדר היום הציבורי במדינת ישראל. באביב 1967 ביקש קצין צה"ל, רב סרן בנימין שליט, יהודי אשר באותה תקופה היה נשוי לאן, עולה מסקוטלנד שאינה יהודייה, לרשום את ילדיו במרשם האוכלוסין כבני הלאום היהודי וכחסרי דת. על-פי ההלכה ילדיו של שליט אינם נחשבים כיהודים, ולכן, ובהסתמך על תקנות שפירא, סירבו פקידי משרד הפנים לבקשתו ורשמו בסעיף הלאום של ילדי שליט את המעמד "אב יהודי - אם נוכרייה".¹⁸⁰ בתגובה עתר שליט לבג"ץ בחורף 1968, בתביעה לחייב את משרד הפנים לקיים את בקשתו.¹⁸¹ בעתירתו טען שליט כי יש לחלק בין הזהות הלאומית והזהות הדתית. לטענתו אין לשנות את ההגדרה הדתית, ולכן יש לרשום את ילדיו כחסרי דת. אולם כבנים לאב יהודי וכתושבי מדינת ישראל הם שייכים ללאום היהודי, וכך יש לרשום אותם גם במרשם האוכלוסין.¹⁸² משמעות תביעתו של שליט הייתה כי שאלת הלאום אינה שייכת לעולם ההלכתי אלא לקביעתה של הממשלה.¹⁸³

¹⁷⁶ שם; נריה, תשלי"א, עמ' צ"ה-צ"ז.

¹⁷⁷ נריה, תשלי"א, עמ' צ"ו.

¹⁷⁸ שם, שם, שם.

¹⁷⁹ שם, שם, עמ' צ"ז.

¹⁸⁰ דון-יחיא, תשס"ח, עמ' 379-400; ורהפטיג, תשמ"ח, עמ' 171-172; קורינאלדי, 2001, עמ' 18.

¹⁸¹ בג"ץ 58/68. ראה ביבליוגרפיה.

¹⁸² קורינאלדי, שם, שם.

¹⁸³ להב, 1998, עמ' 409-439.

ב-23/1/1970 קיבלו שופטי בג"ץ (ברוב של חמישה שופטים מול ארבעה) את עתירת שליט, באומרים כי עבור רישום במרשם האוכלוסין מספיקה "הצהרה בתום לב של ההורים",¹⁸⁴ ובכך התעלמו מההגדרה הדתית-אובייקטיבית ליהדות. מבחינת בג"ץ, העובדה שרעייתו של שליט השתלבה בחברה הישראלית ושילדיו נולדו והתחנכו בישראל הגדירה את המשפחה כמשפחה יהודית-ישראלית.¹⁸⁵ משמעות הפסיקה היא כי משרד הפנים לא יכול להתערב בשאלת זהותו הלאומית של אדם, וכי עניין הרישום הוא עניין חילוני-טכני.¹⁸⁶ משמעות נוספת של פסיקה זו היא הוצאת חוק השבות מהמרחב הדתי אל המרחב האזרחי, בכך שאדם יכול להפוך לזכאי לחוק השבות על-ידי "הצהרה בתום לב" כי הוא יהודי.¹⁸⁷ החלטתו של בית המשפט העליון עוררה סערה גדולה בחברה הישראלית. רבים מרבני ישראל, מכלל הפלגים, תקפו בחריפות את החלטת בית המשפט, שנתפסה כמפרידה בין הדת מהמדינה ובין הדת ללאום. במקביל אנשי המחנה החילוני, הדוגלים בהפרדה, בירכו על פסיקה זו.¹⁸⁸

פסק דין שליט העמיד את המפד"ל בפני קונפליקט. מצד אחד, כמפלגה דתית המחויבת ליהדות ולהלכה ורואה אותן כחלק מזהותה של מדינת ישראל, היא הייתה אמורה להתנגד לפסיקת בג"ץ, שהתירה בפועל את רישומם של אלה שאינם יהודים על-פי ההלכה כיהודים (בדומה לפרישתה מהממשלה במשבר 1958). מצד שני, המפד"ל הייתה חברה בממשלה¹⁸⁹ והייתה מעוניינת להישאר חלק ממנה, לפעול בתחומים שבהם פעלה ולהשפיע על זהותה של המדינה, ובנוסף לא לאבד את מקומה בקואליציה ואת השפעתה על תקציבים המסייעים לחינוך הממלכתי-דתי.

כמו רבים מרבני ישראל, גם הרב נריה לא קפא על שמריו, ובריאוון שהתקיים עמו ב"קול ישראל" הוא תקף בחריפות את פסיקת בית המשפט, ואמר כי "זוהי תקיעת סכין בגב האומה, בזמן שאיחודה וליכודה הוא כה חיוני".¹⁹⁰ הרב נריה סבר כי לא מדובר בהחלטה הקשורה דווקא לרבנות או למפד"ל אלא בהחלטה משמעותית הרבה יותר, העלולה להשפיע על זהותה היהודית

¹⁸⁴ קוריאנאדני, שם, שם. לדיון רחב יותר בפסק הדין עיין במאמריהם של דון-יחיא ולהב המוזכרים לעיל.

¹⁸⁵ שם, שם, שם.

¹⁸⁶ בג"ץ 58/68, ראה ביבליוגרפיה; דון-יחיא, שם, שם; ורהפטיג, שם, שם.

¹⁸⁷ דון-יחיא שם, שם. דעת המיעוט בפסק הדין סברה כי הדיון אינו דיון טכני אלא דיון מהותי הקובע את הגדרות הלאום היהודי במדינת ישראל, ולכן אל לו לבית המשפט להימנע מהכרעה בעניין אידיאולוגי כה מובהק. שופטי המיעוט טענו כי המבחן הברור והפשוט ביותר להגדרתו של אדם כיהודי הוא המבחן הדתי. נשיא בית המשפט העליון, השופט אגרנט, טען כי קיומה של התרבות היהודית במדינת ישראל דורש גם שימוש בעקרונות היהודיים העתיקים, ולא רק בעקרונות חילוניים-ליברליים-מודרניים (ורהפטיג, תשמ"ח, עמ' 171-172; להב, 1998, עמ' 417-423).

¹⁸⁸ להב, עמ' 434-437.

¹⁸⁹ פונד, תשל"ו, עמ' 99.

¹⁹⁰ הצופה, 25/1/1970, עמ' 1.

של מדינת ישראל כולה, ולכן היא חמורה כל-כך.¹⁹¹ לדידו של הרב נריה, רישומם של עולים חדשים שאינם יהודים כיהודים ברישומי המדינה עלול ליצור בלבול בקרב אזרחי ישראל היהודים, מכיוון שהידיעה הברורה מיהו יהודי ומי אינו יהודי תאבד. חוסר ידיעה זה עלול לגרום לנזקים חריפים בצבינה היהודי של המדינה. מלבד העובדה שבגלל חוק השבות מדינת ישראל עלולה לקלוט עולים רבים שאינם יהודים, ובסופו של דבר לאבד את הרוב היהודי שלה, עלולה פסיקת בג"ץ להוביל לכך שאזרחים שאינם יהודים אך חיים כיהודים יינשאו ליהודים, וילדיהם העתידיים יהיו דור חדש של אינם יהודיים הגרים במדינת ישראל וחיים כיהודים. בריאיון נוסף, הפעם ל"ידיעות אחרונות", השתמש הרב נריה בביטויים חריפים יותר והגדיר את הפסיקה כפגיעה ב"ציפור הנפש של היהדות... צלם בהיכל", וכי "פסק הדין מכוון לקעקע יסודות שעליהם נשען קיומה של האומה הישראלית".¹⁹²

העובדה שהרב נריה נשא בתפקיד ממלכתי רשמי לא מנעה ממנו לבקר את פסיקת הערכאה השיפוטית העליונה של המדינה, כאשר הוא חשש מיישומה של מדיניות חילונית טהורה במדינת ישראל. הרב נריה לא התייחס למורכבות הדיון והעובדה שבית המשפט הכריע כפי שהכריע ברוב דחוק לא עניינה אותו, כשבסופו של דבר נפסקה פסיקה העלולה לפגוע ביהדותה של המדינה. יתרה מכך, ייתכן כי דווקא העובדה שהוא עצמו היה גם מנהיג ציבור וגם חלק מרשויות המדינה, דרבנה אותו לצאת בחריפות רבה יותר נגד פסיקתו התקדימית של בית המשפט. כחבר כנסת הוא ביקר את הממשלה (על אף היותו חבר קואליציה), שלא קבעה חוק בנושא והשאירה את ההחלטה בשאלת "מיהו יהודי" לפסיקת בג"ץ, וסבר כי הפתרון למשבר הוא חקיקת חוק שיסדיר את הנושא באופן סופי.¹⁹³

פסיקת בג"ץ בפרשת שליט הובילה לסערה פוליטית, והמפד"ל איימה לפרוש מהממשלה אם לא ייחקק חוק חלופי שלמעשה "יתקן" את פסיקת בג"ץ וייתר את הצורך בה. איומי המפד"ל הובילו את הממשלה להציע הצעת חוק לתיקון חוק השבות (תיקון מס' 2) תש"ל-1970.¹⁹⁴ בתיקון לחוק, לראשונה בספר החוקים של מדינת ישראל, ניתן מענה מוגדר לשאלה "מיהו יהודי", ונכתב כי "לעניין חוק זה, 'יהודי' - מי שנולד לאם יהודיה או שנתגייר, והוא אינו בן דת אחרת".¹⁹⁵ באותו יום אושרה הצעת החוק בקריאה שלישית.¹⁹⁶ חוק זה חל גם על מרשם

¹⁹¹ שם ; ברש, 1970, עמ' 6.

¹⁹² ברש, שם שם.

¹⁹³ שם, שם, שם.

¹⁹⁴ דון-יחיא, תשס"ח, עמ' 379-400 ; להב, 1998, עמ' 434-436.

¹⁹⁵ אתר הכנסת. ראה ביבליוגרפיה.

¹⁹⁶ דברי הכנסת השביעית, כרך 57, ישיבה נ'.

האוכלוסין.¹⁹⁷ החוק אושר בעקבות הסכמות בין מפלגת המערך (המפלגה הראשית בקואליציה) והמפד"ל, ובמסגרתן קיבל המערך את הגדרה ההלכתית ליהודי ("נולד לאם יהודייה"), והמפד"ל הסכימה להשמיט את המילה "כהלכה" בסעיף הגיור (ובנוסח החוק נכתב "או שנתגייר" בלבד) ולהכיר בסעיף המשפחה, הנותן זכאות לעלייה לארץ על-פי חוק השבות גם ללא יהודים, שהם בן הזוג, הילד והנכד (ובני משפחתם) של כל יהודי הזכאי לעלות לארץ.¹⁹⁸

תיקון זה, שלכאורה היה אמור להיות שיפור משמעותי מבחינת המפלגות הדתיות והחרדיות המחויבות להלכה במובנה האורתודוקסי (ובהתחשב במגבלות הקואליציוניות), הפך לבעייתי משתי סיבות:

- 1) לא הוגדר מהו סוג הגיור, ולכן נוצר חשש כי יוכרו גם גיורים שאינם אורתודוקסיים.
  - 2) על-פי הצעת הממשלה הורחבה הגדרת חוק השבות, והוא הוחל גם על בני זוג של יהודים, ילדיהם, נכדיהם ובני זוגם (גם אם הם אינם יהודים על-פי ההלכה).¹⁹⁹
- כתוצאה מכך, ערב ההצבעה על הצעת החוק, קראה מועצת הרבנות הראשית לישראל שלא לתמוך בהצעת החוק והודיעה: "המועצה פונה לכל אשר כבוד ישראל יקר בעיניו, לא לתת יד לקבלת תיקונים אלה ב'חוק השבות' שקלקלתם מרובה מתקנתם".²⁰⁰
- כפי שנכתב, בסופו של דבר הצעת החוק עברה ונכנסה לספר החוקים, למורת רוחן של המפלגות החרדיות ובתמיכתה של המפד"ל, שראתה בתיקון החוג "הישג דתי".²⁰¹ חבר הכנסת מטעם המפד"ל, הרב ישראל שלמה בן מאיר, שכיהן כיושב ראש ועדת החוקה, חוק ומשפט, הסביר מעל דוכן הכנסת כי התיקון לחוק פותר את הבעיות בחוק אשר הובילו לפסיקתו של פסק דין שליט. על-פי הסברו של בן מאיר, התיקון לחוק יוצר הגדרה מסודרת ומענה לשאלת "מיהו יהודי" המותאמת להלכה היהודית,²⁰² ובכך מונע מאירוע כמו פסק דין שליט לחזור על עצמו.
- נציגי המפד"ל בכנסת תמכו בחוק מכיוון שהם העדיפו את התיקון הנוכחי לחוק, למרות הבעייתיות שבחשש לפתיחת פתח לגיור שאינו כהלכה, מאשר להשאיר את המצב כמות שהוא לאחר פסיקת בג"ץ בפסק דין שליט. בנוסף, טענה המפד"ל, כי בכל מקרה גיור הוא מושג הלכתי, ולכן, גם על-פי החוק החדש, אין להכיר בגיור שאינו אורתודוקסי (שהרי הוא אינו גיור). נימוק

¹⁹⁷ דון-יחיא, שם, שם.

¹⁹⁸ שם, שם, שם.

¹⁹⁹ טאוב, 2013, עמ' 138-139.

²⁰⁰ הצופה, 8/3/1970, עמ' 1.

²⁰¹ הררי, 2013, עמ' 245.

²⁰² דברי הכנסת השביעית, כרך 57, ישיבה נ'; הצופה, 11/3/1970.

נוסף של תומכי החוק, התואם לדרכה של המפד"ל כדוגלת בפוליטיקה של הסדרה,²⁰³ היו יישובו מחדש של הסטטוס-קוו בענייני דת ומדינה, לאחר שבג"ץ בפסיקתו הפר אותו.²⁰⁴ במודעה שפרסמה המפד"ל לאחר אישור החוק, ובה צוינו יתרונותיו של החוק החדש, הודתה המפד"ל כי החוק הנ"ל אינו הגשמת החזון שלה, אולם ההרכב הקואליציוני הכריח אותה להסתפק בחוק זה.²⁰⁵

פונד²⁰⁶ מסביר כי הצהרות המפד"ל נגד פסק דין שליט, שלכאורה היו מיותרות, שהרי היה ברור לה שהממשלה תדאג לתקן את החוק בהתאם, נועדו לצרכים פנים-מפלגתיים ולצורכי ניגוח הקולות הקיצוניים במגזר החילוני. גם המודעה שפרסמה המפד"ל נועדה לצורכי תעמולה מול המפלגות החרדיות. גורם נוסף ל"מתקפה/מגננה רב-מערכתית" זו היה הרבנות הראשית לישראל. בתגובה לפסק דין שליט פסקה מועצת הרבנות הראשית כי אין לחתום על תעודה שבה כתוב שאדם שאינו יהודי מוגדר כיהודי, למרות הנחיית בית המשפט. בתגובה, אמר השר יוסף בורג מהמפד"ל כי "הרב צריך לקבוע מה הדבר הרצוי והמפלגה מה הדבר המצוי".²⁰⁷ עם זאת, יש לציין כי במהלך הדיון על החוק לא נאמרו אמירות ברורות לגביו מצד הרבנות הראשית, ורק כחודשיים לאחר חקיקת החוק פסקה הרבנות כי יש צורך בתוספת המילה "כהלכה".²⁰⁸

במהלך הדיון על החוק היו רבים במפלגת השלטון, המערך, שתמכו בניסוח החוק במילים "או שנתגייר כדין"²⁰⁹ (ההדגשה במקור, א.א.), אולם בסופו של דבר נכתב רק "או שנתגייר". בנוסף, שר המשפטים (שהיה חבר "המערך"), יעקב שמשון שפירא, הודיע בעל-פה "שהכוונה היא לכל גיור שהוא, מכל קהילה יהודית שבתפוצות", וכי אל לה למדינת ישראל להתערב בענייניהן של קהילות יהודיות בחו"ל.²¹⁰

כרב אורתודוקסי, הציב התיקון לחוק את הרב נריה בקונפליקט עז בין מחויבותו להלכה לבין תמיכה בחוק, על אף הקשיים ההלכתיים שהוא מעורר. את טענותיו נגד החוק ואת גרסתו להשתלשלות האירועים שטח הרב נריה בחוברת שפרסם לאחר קבלת החוק, ושמה מעיד על יחסו של הרב נריה לגיור הרפורמי - "גיור של נייר".²¹¹ בחוברת זו מבהיר הרב נריה כי לגיור יש הגדרה

---

²⁰³ דון-יחיא, 1997, עמ' 7 וכפי שהוצג בעמודים הקודמים.
²⁰⁴ דון-יחיא, תשס"ח, עמ' 379-400; ורהפטיג, תשל"ג, עמ' 5-6. זרח ורהפטיג, שכיהן כשר הדתות בתקופה זו, כותב (שם) כי שר המשפטים יעקב שמשון שפירא אמר מספר פעמים כי הגוף היחיד המוסמך לערוך גיור במדינה הוא הרבנות הראשית לישראל, באמצעות בתי הדין הרבניים.
²⁰⁵ הצופה, 13/3/1970, עמ' 1.
²⁰⁶ תשל"ו, עמ' 100.
²⁰⁷ נקדימון, 1972. אצל פונד, תשל"ו, עמ' 102.
²⁰⁸ פונד, תשל"ו, עמ' 102-103.
²⁰⁹ נריה, תשל"ל, עמ' ב'.
²¹⁰ שם, שם; ורהפטיג, תשל"ג, עמ' 6.
²¹¹ נריה, תשל"ל.

אחת, חדה וברורה, הנקבעת על-פי השולחן ערוך ומקורות נוספים בספרות התורנית, וכי אדם שעבר גיור רפורמי הוא עדיין גוי לכל דבר ועניין. על-פי פרשנותו לתיקון החדש, עדיין הוחלט (בעקבות הסיכומים עם המערך) כי ההלכה היא הקובעת בענייני גיור.²¹² מעל דפי החוברת מתנגד הרב נריה בחריפות להכרה בגיורים רפורמיים, וטוען שהם עלולים להזיק לעם ישראל ולמדינת ישראל. להגדרתו, גיור רפורמי הוא "סתם צירוף לקהילה, רישום ותו לא".²¹³ ערב ההצבעה שקל הרב נריה להימנע בהצבעה. בניסיון לשכנעו, אמר לו שר הפנים ויושב ראש המפד"ל, חיים משה שפירא, כי "ההצבעה היא בעד החוק ולא בעד הפרשנות"²¹⁴ (ההדגשות במקור, א.א.). על כך כתב הרב נריה: "הסברה הזו היה כוחה יפה במידה מסוימת להרגעת המצפון ביחס להצבעה עצמה, אולם ברור שאין היא יכולה להשאיר אותנו במצב של הרגעה כלל וכלל".²¹⁵ לדעת הרב נריה, המצב שיצר החוק עלול לסכן את שלמותו של עם ישראל, מכיוון שהגדרת החוק מטשטשת (ואף עלולה לבטל) את ההגדרה הברורה לבני העם היהודי. הגדרת "גרים" רפורמים כיהודים תגרום לסערות רבות ותוביל לכך שאזרחי ישראל הרשומים כיהודים לא יוכלו להתחתן זה עם זה.

הרב נריה שאל את שר המשפטים על הקונפליקט שיצרו הן החוק והן הדברים שאמר בעל-פה: מצד אחד המדינה מכירה בגיור כהלכה, אך מצד שני מרחיבה את הגדרת המושג "כהלכה" וכוללת בו גם את הרפורמים. השר ענה לו שההכרה בגיור הרפורמי רלוונטית רק לגבי זכאות לחוק השבות, אך בנושאי אישות רק ההלכה האורתודוקסית היא הקובעת. הרב נריה מודה שקביעה זו של שר המשפטים מצמצמת את הנזק שגרם החוק, אך לא מונעת אותו לגמרי שהרי דברים שאינם חקוקים ומקובעים בלשון החוק עלולים להשתנות בעתיד, לאחר שיתחלפו הממשלה והכנסת.²¹⁶ חשש נוסף של הרב נריה היה כי חוק עלול להוביל להכרה של מדינת ישראל ברפורמים. כפיתרון לבעייתיות בניסוח החדש של החוק, מציע הרב נריה כי "יש להוסיף לחוק השבות הנחיה ברורה: כל מקרה גיור טעון אישור מצד הרבנות המוסמכת המוכרת. הנחיה זו תמנע תקלות, תמנע סערות, ותתרום תרומה גדולה לאיחודנו וליכודנו".²¹⁷ לשיטתו, הגורם היחיד

²¹² שם, שם, עמ' ב'.

²¹³ שם, שם, עמ' ו'.

²¹⁴ שם, שם, עמ' ג'.

²¹⁵ שם, שם, שם.

²¹⁶ שם; ורהפטיג, תשל"ג, עמ' 6.

²¹⁷ נריה, תשל"ל, עמ' ח'.

במדינה שיכול לפקח על נושא הגיור הוא הרבנות הראשית, הפועלת על-פי כללי ההלכה, ולא המחוקק או המשפטן.²¹⁸

בסופו של דבר, כמו כל חברי סיעתו, ובהתאם לגישת "הטשטוש המאחד" שלו, הצביע הרב נריה בעד החוק, בהתאם למדיניות הסיעה, ונראה כי למרות השגותיו הוא לא ניהל מאבק לקבלת עמדתו, ודאי לא בסדר גודל שהיה עלול להפיל את התיקון לחוק. למרות זאת, בישיבת סיעה שהתקיימה לאחר ההצבעה על החוק, קבל הרב נריה על כך שלחבר הכנסת מטעם המפד"ל אברהם מלמד ניתנה האפשרות להימנע בהצבעה בכנסת (על חוק אחר) מטעמי מצפון. לטענתו הוא לא ידע כי קיימת אפשרות שכזו, ואם היה יודע עליה הוא היה נמנע בהצבעה על חוק השבות.²¹⁹ בהמשך, הגדיר הרב נריה את תמיכת המפד"ל בחוק כאונס שנבע מהמציאות שנוצרה לאחר הכרעת בג"ץ בפסק דין שליט.²²⁰

הגדרה זו תואמת הן לדרכה של המפד"ל כדוגלת בפוליטיקה של הסדרה והן להגדרתו העצמית של הרב נריה כ"יהודי של בדיעבד" (אותה ניתן לראות כהגדרה של הרב נריה ל"פוליטיקה של הסדרה" אותה הגדיר דון-יחיא). הרב נריה סבר כי החוק אינו טוב דיו ואף עלול לגרום לבעיות. אולם עם זאת, המציאות שלפני התיקון לחוק הובילה לעתירתו של שליט ולפסיקת בג"ץ בעניין. במציאות הנוכחית נראה היה כי הצעת החוק הרלוונטית היא העדיפה ביותר, ולכן היה עדיף למפד"ל לאפשר את העברת התיקון לחוק. מכיוון שהרב נריה אמר שלו היה יודע כי ניתן להימנע בהצבעה לחוק היה נמנע, אינני בטוח כי הוא ראה ערך בתמיכה בחוק המוצע, אולם אני סבור שהמציאות באותה עת, כמו גם אמירותיו הנוגעות לחוק, מראות כי גם אם הוא לא תמך בחוק בהתלהבות, הרי שהוא לא התנגד אליו, וזאת מתוך נאמנות למפלגה ולדרכה ומתוך הסתכלות על התמונה הכוללת ושיקולי עלות-תועלת של יצירת משבר ממשלתי לעומת תמיכה בחוק, כך שהפעילות על-פי פוליטיקה של הסדרה ניצחה את המלחמה העקרונית.

בשולי פרשת תיקון 1970 - שאלת היחס לרפורמים

במהלך הדיון במליאת הכנסת, נשא חבר הכנסת מנחם פרוש מסיעת אגודת ישראל החרדית נאום בגנותו של החוק. לבו של הנאום הוקדש להתנגדות לתנועה הרפורמית ולתנועה הקונסרבטיבית. במהלך הנאום, כאקט מחאה, השליך פרוש סידור תפילה רפורמי על רצפת המליאה. מעשהו הלא שגרתי של פרוש גרם לתגובות רבות במליאה. עם חתימת הדיון מסר פרוש הודעה אישית, ובה

²¹⁸ שם.

²¹⁹ אצ"ד/ יחידה 3/ מחזור א/ תיק 40.

²²⁰ איביע, מיכל 77.

אמר כי זריקת הסידור לא נעשתה במתכוון אלא מתוך התרגשות, סערה פנימית והכעס הרב שבהם היה שרוי בעת הנאום. פרוש הודה כי תגובתו לא הייתה ראויה, אולם הדגיש כי אין הוא חוזר בו מעמדתו כלפי הרפורמים.²²¹

לאחר שבוע הודיעה ועדת הכנסת על החלטתה להרחיק את חבר הכנסת פרוש משיבה אחת בעקבות התנהגותו. החלטה זו התקבלה על-ידי מליאת הכנסת ברוב מוחץ. בניגוד לעמדת מפלגתו, נמנע הרב נריה בהצבעה. בנאומו אמר הרב נריה כי הוא נמנע בהצבעה על-מנת לגנות את מעשהו של פרוש, וכי העונש אותו נתנה לו ועדת הכנסת הוא קל מדי. מכיוון שהשלכת הסידור פגעה הן במאבקה של היהדות הדתית (על-פי הגדרתו של הרב נריה בנאומו, הכוונה היא לאורתודוקסים) בתנועה הרפורמית והן בכבודה של הכנסת. לדעת הרב נריה יש לנסות ולקרר את אלו המתפללים בסידורים הרפורמים, ולא לפגוע בהם. למרות נכונות טענותיו של פרוש, המעשה שעשה העלה לתודעה את הרפורמים, הפך אותם לנרדפים וחיזק את יחסי הציבור שלהם, ולכן הוא ראוי לגינוי.²²² בנאום שנשא במליאת הכנסת לאחר מספר חודשים, הדגיש הרב נריה כי גם יהודי רפורמי הוא יהודי, אולם גיור רפורמי משמעותו הוא הגדרת גוי כיהודי על-ידי "כניסה בדלת צדדית", ולכך הוא מתנגד.²²³

מאבקו של הרב נריה, בדרכו שלו, בתנועה הרפורמית נמשך גם בחודשים הבאים, ובמספר ישיבות של סיעת המפד"ל הוא העלה שוב ושוב את הדרישה כי המפד"ל צריכה להודיע בפרהסיה כי היא מתנגדת לגיור רפורמי ותילחם נגדו (בניגוד למאבק השקט, יחסית, שניהלה המפלגה), ואף לאיים בפרישה מהממשלה אם זו אכן תכיר בגיור רפורמי.²²⁴

התנהגות זו ממשיכה את הקו שהוזכר קודם, ובו הרב נריה לא ויתר על המאבק הנחרץ בתנועה הרפורמית (כפי שהוזכר ויוזכר בהמשך), אולם מנגד הוא סבר כי במציאות הקיימת דרך המאבק הנכונה היא לא מתקפה חזיתית בטועים, לדעתו, אלא רצון לקרבם אל חיקה של היהדות האורתודוקסית.

פרשת הלן זיידמן

מספר חודשים לאחר פרשת שליט ואישור התיקון לחוק עלה נושא הזהות היהודית שנית לתודעה, עם פרשת גיורה של הלן זיידמן. זיידמן, נוצרייה מארה"ב, עלתה לארץ, התגיירה בגיור רפורמי

---

²²¹ דברי הכנסת השביעית, כרך 57, ישיבה נ'.

²²² שם, שם, ישיבה נ"ג.

²²³ דברי הכנסת השביעית, כרך 57, ישיבה ע"ז.

²²⁴ אצ"ד/ יחידה 3/ מחזור א'/ תיק 40.

ונישאה לכהן. לאחר מספר ניסיונות כושלים להירשם כיהודייה במשרד הפנים, עתרה זיידמן לבג"ץ בתביעה כי על המדינה לרשום אותה כיהודייה במרשם האוכלוסין. בתגובה לעתירה השיב היועץ המשפטי לממשלה כי עמדת המדינה היא כי יש להכיר בגיור שעברה זיידמן ולרשום אותה כיהודייה.²²⁵

סיעת המפד"ל הודיעה כי לא תתמוך בהכרה בגיורים רפורמיים ואיימה במשבר קואליציוני. בניגוד למפד"ל, שלא הביעה התנגדות נחרצת להכרה בגיור רפורמי אלא השתמשה בניסוח המעורפל כי "המפלגה לא תוכל לשאת באחריות הממשלתית אם לא תתקבל תביעתה",²²⁶ התנסח הרב נריה בצורה חריפה יותר, ואמר: "פלישת גויים לתוך עמנו אינה פחות מסוכנת מפלישת רוסים אל גבולנו".²²⁷

בהמשך, כשהמערך סירב לעגן בחקיקה את נושא ההכרה בגיור אורתודוקסי בלבד בחקיקה, אמר הרב נריה כי המפד"ל מרגישה מרומה, מכיוון שאי חקיקה זו עומדת בניגוד לסיכום מוקדם שהיה עמה ערב ההצבעה על התיקון לחוק השבות. הרב נריה התנגד בכל תוקף לעובדה כי קביעת הגדרת היהדות תוכל להיות בידי של בג"ץ, וראה בכך "הריסת מעמדה החוקי של הרבנות והפקרת ענייני הדת במדינה לכל הרוצה ליטול את נשמתה".²²⁸ על-מנת לפתור את המשבר, הציע הרב נריה כי הממשלה תאשר שנית את החלטתה כי גיור מוכר יהיה רק גיור שנעשה ברבנות, "בתור גוף עליון הפוסק בעניינים דתיים".²²⁹

בסופו של דבר, עברה זיידמן הליך גיור אורתודוקסי אצל הרב שלמה גורן, שכיהן באותה תקופה כרב הראשי לצה"ל. העובדה שהליך הגיור היה זריז באופן יחסי (על-פי הדעות השונות, הוא נמשך בין שלוש שעות למספר ימים), הציבה את גיורה של זיידמן בסערה ציבורית שנעה בין תמיכה ברב גורן על אומץ לבו בפתרון בעיה לאומית לבין התנגדות חריפה להליך הגיור מקרב עולם התורה החרדי.²³⁰ מעשהו של הרב גורן, שנחשב כייחודי וחרגי בקרב העולם הרבני, זכה לתמיכה רחבה בקרב רבנים ואישי ציבור דתיים-לאומיים.²³¹ בין התומכים ברב גורן היה גם הרב נריה, שחזר והדגיש כי הגיור תואם להלכה ונעשה על-פי הכללים הנדרשים.²³² בדבריו, הדגיש הרב

²²⁵ מישלוב, תשי"ע, עמ' 119-122.

²²⁶ מעריב, 29/5/1970, עמ' 1.

²²⁷ מעריב, 26/5/1970, עמ' 4. הדברים נאמרו בימי המלחמה הקרה ומסך הברזל.

²²⁸ שמריהו, 1970, עמ' 1.

²²⁹ שם, שם, שם.

²³⁰ מישלוב, תשי"ע, עמ' 119-122.

²³¹ שם, שם, שם.

²³² הצופה, 18/6/1970, עמ' 1.

נריה כי הלכות הגיור הנהוגות במדינת ישראל נחשבות למקלות, וכי יש לדאוג שעולם הגיור יפעל בצורה נעימה ומתחשבת.²³³

ניתן לראות כי התנגדותו החריפה של הרב נריה לגיור הרפורמי נבעה רק מעצם אי ההכרה בתנועה הרפורמית. מבחינה לאומית הרב נריה תמך ביצירתו של עולם גיור יידיש ובפתרונות יצירתיים לבעיות הלכתיות ולקונפליקטים הנוצרים מתוך השאיפה לקיים מדינה יהודית, כפי זה שהציג הרב גורן (ודאי בהתחשב בעובדה כי בתקופה זו החלו גלי עלייה לישראל מקרב מדינות מסך הברזל, אחד הנושאים המרכזיים שבהם עסק הרב נריה בכנסת).

הניסיון לתיקון חוק השבות - 1972

כפי שנכתב, התיקון לחוק השבות שנחקק ב-1970 לא פתר באופן סופי את נושא הגיור. בשל כך, בשנת 1972, הגישו חברי הכנסת שלמה לורנץ וקלמן כהנא ממפלגת אגודת ישראל החרדית הצעת חוק חדשה לתיקון חוק השבות, הכוללת שני סעיפים:

- 1) ביטול הסעיף המאשר עלייה לבני משפחה של זכאי החוק שאינם יהודים.
  - 2) קביעה כי החוק חל רק על בן לאם יהודייה או מי שנתגייר כהלכה, ולמעשה אומרת בפירוש כי מדינת ישראל תכיר אך ורק בגיור אורתודוקסי.²³⁴
- הצעת החוק, שהועלתה על-ידי מפלגת אופוזיציה, לא נתמכה על-ידי הממשלה ועלתה לדיון במליאת הכנסת ביום 12/7/1972. הצעת חוק זו הכניסה את המפד"ל בכלל ואת הרב נריה בפרט לתסבוכת. אם בתיקון לחוק ב-1970 סוג הגיור לא הוגדר וההגדרה המעורפלת הקלה עליה להישאר בממשלה, הרי שכאן הוגדר בפירוש כי מדובר בגיור אורתודוקסי. מחד, הצעת החוק הזו מסייעת להגשים במלואו את חזון המדינה היהודית על-פי תפיסתה של המפד"ל, ופותרת בעיות שהיא עצמה התקשתה בהן בהצבעה על התיקון ב-1970, כמו החשש להכרה בגיור רפורמי. מאידך, מדובר בהצעת חוק אליה התנגדה הממשלה, וכמפלגה החברה בממשלה ובקואליציה אסור היה לה לתמוך בה.

חשש נוסף של המפד"ל היה כי הצעת החוק של אגודת ישראל בעת ההיא לא תסייע לפתרון המצב אלא רק תסבך ותחריף אותו עוד יותר, מכיוון שבמקום לשמר את המצב הנוכחי היא תגרום למשבר קואליציוני העלול למוטט את ההסכמות בין המערך והמפד"ל. הרב נריה עצמו נפגש עם לורנץ, בניסיון להסביר לו את חומרת המצב ואת העובדה שהגורם היחיד שיכול למנוע

²³³ שם, שם, שם.

²³⁴ דברי הכנסת השביעית, כרך 64, עמ' 3360; מרמורשטיין, תשע"א, עמ' 144-145.

הכרה בגיור רפורמי הוא ההסכם הקואליציוני בין המערך למפד"ל ולא הצעה לתיקון החוק, אך לא הצליח בכך. בישיבת סיעת המפד"ל סיפר הרב נריה כי נודע לו שאף האדמו"ר מגור, אחת הדמויות המשפיעות באגודת ישראל, התנגד לחוק, מה שהציב את הצעתה של אגודת ישראל, שהוצגה כעמדה תורנית, באור בעייתי.²³⁵

מתוך הבנה למצוקתה של המפד"ל ולקונפליקט שגרמה לה הצעת החוק של אגודת ישראל, אישרה לה הממשלה להימנע בהצבעה במליאת הכנסת.²³⁶ למרות זאת, התלבטה המפד"ל ממושכות האם להסתפק בהימנעות בהצבעה או לתמוך בחוק. לאחר התלבטות ממושכת, מספר שעות לפני ההצבעה בכנסת החליטה המפד"ל להימנע, תוך הצבת מספר תנאים למערך. החלטה זו גובתה בתמיכתם של רבנים מרכזיים בציונות הדתית בארץ ובעולם, וביניהם הראשון לציון והרב הראשי לישראל, הרב יצחק ניסים, וראש ישיבת מרכז הרב, הרצי"ה. הרצי"ה נימק זאת בקביעה כי "אין לברוח מהמערכה", ועל המפד"ל להמשיך ולהיאבק על נושא הגיור מתוך הממשלה.²³⁷ למרות האפשרות שניתנה לרב נריה להימנע בהצבעה, וכך לא לעמוד מול מציאות שבה הוא מתנגד לחוק התואם את השקפת עולמו, ועל אף הגיבוי הרבני שניתן למפד"ל בהחלטתה להימנע בהצבעה, הוא היה שרוי בלבטים עזים ערב ההצבעה על החוק במליאת הכנסת. בשלב מסוים הוא אף שקל התפטרות מהכנסת, כך שלא יצטרך לעמוד בדילמה זו. בסופו של דבר, ולאחר התייעצות עם הרצי"ה, החליט הרב נריה לנהוג בהתאם לעמדת הסיעה ולהימנע מההצבעה, על-מנת שלא לפגוע בה.²³⁸

ביום ההצבעה בכנסת, לא רק שהרב נריה נמנע בהצבעה, הוא אף נבחר לייצג את סיעתו ולנמק את הימנעותה בפני מליאת הכנסת. ניתן לשער כי בהצגת הודעת המפד"ל דווקא על-ידי חבר הכנסת המשמש בתפקיד רבני-חינוכי הייתה משום התרסה כלפי העמדה החרדית. המפלגות החרדיות טענו כי בהימנעותה בהצבעה המפד"ל תומכת בחקיקה הנוגדת את חוקי התורה ומתן גושפנקה תורנית נוספת לעמדתה על-ידי נאומו של הרב נריה (בנוסף לתמיכות הרבנים שהוזכרו קודם) והצגה דרכה של המפד"ל כדרך הנכונה הן מבחינה תורנית והן מבחינה לאומית עקרה טענה זו מן השורש. את הנאום ניסח הרב נריה, והוא אושר על-ידי הסיעה ועל-ידי הרצי"ה.²³⁹ כחלק מהניסיון של המפד"ל להציב עמדה נחרצת בנושא ולהשקיט את התסיסה שעלתה כנגדה מקרב חלקים רבים בחברה הישראלית, ובעיקר מקרב הציבור החרדי, שניסה להציג את המפד"ל

²³⁵ אצ"ד/יחידה 3/מחזור א' תיק 15.

²³⁶ הצופה, 10/7/1972.

²³⁷ הצופה, 12/7/1972, עמ' 1.

²³⁸ הצופה, 18/7/1972; אצ"ד/יחידה 3/מחזור א' תיק 15.

²³⁹ הנאום המלא מופיע בדברי הכנסת השביעית, כרך 64, ישיבה שכ"ח, עמ' 3349-3351.

כגוף שאינו מקפיד על גדרי ההלכה והגדיר את נאומו של הרב נריה כ"נימוקים צולעים",²⁴⁰ פורסם למחרת נוסח הנאום המלא כמודעות מטעם המפלגה במספר עיתונים (ולא רק בעיתון "הצופה" שהיה בבעלות המפד"ל).²⁴¹

בפתיחת הנאום הודיע הרב נריה כי יושב ראש סיעת העבודה ומזכ"ל המפלגה הודיעו בישיבת סיעת המפד"ל כי עד לתום הקדנציה לא יחולו שום שינויים בחוקי הנישואין והגירושין (נגדם עמדו הצעות חוק אחרות שעמדו לנתק אותם מעולם ההלכה), כך שלמעשה הובטח שימור המצב הקיים לפחות עד לבחירות הבאות, שנועדו להתקיים מעט פחות משנה וחצי לאחר מכן, בחודש אוקטובר 1973.²⁴² בכך, למעשה, הראה הרב נריה כי הצעת החוק הייתה מיותרת (רעיון שעליו הוא חזר בהמשך), מכיוון שההסכמות של המפד"ל עם המערך מעגנות את כללי ההלכה בהתנהלות הממשלה והכנסת.

על התייעצות המפד"ל עם רבנים ערב ההצבעה (שתוארה בפסקאות הקודמות) אמר הרב נריה כי הוא רואה חובה בכך שרבנים יביעו את דעתם, ובירך על-כך שהמפד"ל התייעצה ברבנים בדרך אל קבלת ההחלטה על ההימנעות בהצבעה. בדברים אלה ממשך הרב נריה את הקו שהציג עוד בראשית שנות המדינה, ובו הוא רואה ערך ואף חובה בקיומה של דעת תורה במפד"ל.

לב נאומו של הרב נריה מתחלק לשני חלקים:

(א) דעת המפד"ל על התיקון לחוק השבות.

(ב) הסבר העובדה כי המפד"ל נמנעה בהצבעה, למרות תמיכתה באופן עקרוני ברעיון אותו מייצג החוק.

הרב נריה טען כי מבחינה אידיאלית, כלל הציבור הדתי, על כל חלקיו, תומך בתיקון מלא של חוק השבות, כך שהגיוור היחיד שיוכר בישראל יהיה זה ההלכתי, כפי שכבר נקבע בתקנות שפירא. המפד"ל לא תאפשר מציאות שבה אדם גוי יירשם כיהודי (כך שבמקום לעבור הליך גיוור מסודר, הגדרתו כיהודי תיעשה במחי עטו של פקיד) או הכרה בגיורים רפורמיים. מסיבה זו על המדינה להודיע כי היא מכירה אך ורק בגיוור האורתודוקסי, ויש לבטל את פרשנותו של שר המשפטים לחוק השבות, על-פיה המדינה לא בודקת את תעודות הגיוור המגיעות מחו"ל, הפותחת פתח להכרה בגיורים אחרים. המציאות אותה יצר השר שפירא בעת כהונתו כשר הפנים היא המציאות האידיאלית מבחינת המפד"ל, ולכן היא מודיעה כי מבחינתה יהודי הוא אך ורק מי שנתגייר כהלכה, ואם נוהל זה ישתנה המפד"ל תיזום חוק משלה אשר יסדיר את הגדרת הגיוור.

²⁴⁰ המודיע, 13/7/1972, עמ' 1.

²⁴¹ איביע, תיקייה 77; ידיעות אחרונות והצופה, 13/7/1972.

²⁴² בפועל, בעקבות מלחמת יום הכיפורים נדחו הבחירות ל-31/12/1973.

כפי שאמר להם בשיחה אישית, גם בנאומו במליאה הסביר הרב נריה כי התיקון שהציעו חברי הכנסת לורנץ וכהנא לחוק השבות אינו יעיל ומשאיר פתח לפירושים מוטעים, שהרי גם תוספת המילה "כהלכה" עלולה לפתוח פתח לפרשנויות שאינן רצויות (ותוביל לשאלה: "מהי ההלכה?"). המפד"ל תמשיך ותנסה לתקן את חוק השבות ולעגן בו את העקרונות ההלכתיים, ורואה בו דרישה הכרחית בהסכמים הקואליציוניים העתידיים. במציאות הנוכחית ברור כי הצעות חוק מסוג זה יסתיימו בדחייתן בהצבעות הכנסת, דבר הגורם נזק לנושא משמעותי זה, שיידחה על הסף שוב ושוב. אין טעם בהצעת חוק שתכליתה מחאה בלבד אלא בחקיקת חוק היכולה ליצור שינוי אמיתי. פעילות המפד"ל כעת בתוך הממשלה היא זו שיוצרת שינויים במצב הקיים, ולכן נטישתה את הממשלה, משמעותה הפקרת המערכה על סוגיית "מיהו יהודי". שיתוף הפעולה הקואליציוני הוא זה שיוביל לתיקונים למען כלל עם ישראל, ולא פעילות אחרת.

נאום זה מראה שוב את פעילותו של הרב נריה בגישת "הטשטוש המאחד": פעילות שתכליתה היא רק להראות את צדקת הדרך אינה מספקת. יש לפעול בדרך שתשמור על הערכים, אך גם תיישם אותם בפועל, ולא תסתפק בהצהרות בלבד. הרב נריה סיים את נאומו בתפילה: "מתוך ראיית תקומת ישראל בארצו כגילוי של יד ה' בהיסטוריה האנושית, אנו מאמינים כי החוש הבריא של העם הגדול יתגבר על רוח העוועים של המתנכרים לייחודו של העם, והוא יחזור לאיתנו, לאיתן התורה, לאמונה העמוקה שעליה מסרנו את נפשותינו - יאתה אחד ושמך אחד ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ".²⁴³

הימנעותו של הרב נריה בהצבעה גררה תגובות רבות. במהלך ההצבעה קרא ח"כ מנחם פרוש מאגודת ישראל לעברו של הרב נריה: "אכזבת את תלמידך, שציפו ממך להתנהגות אחרת בשעה זו".²⁴⁴ אך עם זאת, מרבית הביקורת החרדית הייתה על המפד"ל בכללה, ולא רק על הרב נריה אישית. בישיבת סיעת המפד"ל זכה הרב נריה, כצפוי, לשבחים על הצבעתו, וחברו לסיעה, חבר הכנסת מלמד, אף אמר כי במעשהו קידש הרב נריה שם שמים.²⁴⁵ לעומתו, סגן שר החינוך מטעם המפד"ל, אבנר שאקי, שהצביע נגד החוק, הודח מתפקידו על-ידי שר החינוך יגאל אלון וזכה לביקורת נרחבת במפלגתו.²⁴⁶

---

²⁴³ דברי הכנסת השביעית, כרך 64, ישיבה שכ"ח, עמ' 3351.

²⁴⁴ המודיע, 13/7/1972, עמ' 1.

²⁴⁵ אצ"ד/יחידה 3/מחזור א'/ תיק 15.

²⁴⁶ הצופה, 18/7/1972. אירוע זה הוביל בהמשך לפרישתו של שאקי מהמפלגה, לקראת בחירות 1973.

ההימנעות בהצבעה בשנת 1972 והותרת המציאות על כנה (לאחר התיקון מ-1970) לא היוו מבחינת הרב נריה סוף פסוק והותרה אותו בחוסר שביעות רצון,²⁴⁷ ולכן הוא ניסה להמשיך וליצור מציאות מוסדרת בנושא לטווח ארוך, ולא כפתרון עד תום כהונת הכנסת. בדברים שאמר על אותה פרשה לאחר שנים, סיפר הרב נריה: "הייתי במצוקה גדולה... גולדה הזהירה שתוציא אותנו מהקואליציה אם נתמוך בתיקון. היה לנו הרבה להפסיד ומאומה להרוויח. לא נותרה לי ברירה אלא להימנע. אמנם גם בלאו הכי לא היה סיכוי שהחוק יעבור, אך נגרמו לי בכל זאת הרבה ייסורי נפש בכלל ההצבעה ההיא".²⁴⁸ מבחינתו, החוק שנחקק היה נכון לשעתו, אולם הוא היווה הצעת פשרה ולא דרך אידיאלית למדינה היהודית, ולכן הוא ניסה להמשיך וליצור שינוי בחוק, כך שהעמדה האורתודוקסית תקובע בחוק. כך, כחודשיים לאחר ההצבעה בכנסת, פנה הרב נריה לשר הפנים מטעם המפד"ל, יוסף בורג, בבקשה לפעול למען תיקון החוק.²⁴⁹

בהמשך לדברים שכתב ב"גיוור של נייר", העלה הרב נריה בשנת 1973 הצעה נוספת לתיקון לחוק השבות, ובה הוא מבקש להוסיף לחוק את המילים: "נתגייר כהלכה, באישור הרבנות הראשית לישראל". בהצעת חוק זו ממשיך הרב נריה את עמדתו כי גיור יכול להיות אך ורק גיור כפי המוגדר בשולחן ערוך וכי יש לחזק מעמדה של הרבנות הראשית לישראל כמוסד המוסמך לפקח על נושא זה (ובכך גם מונע את הבעיה שנוצרה, לדבריו, בהצעת התיקון לחוק מ-1972). בשל התנגדות שר המשפטים, לא הבשילה לידי הליכי חקיקה מתקדמים.²⁵⁰

דת ומדינה, שירותי דת וזהות יהודית

סוגיית "מיהו יהודי" הייתה חלק מעיסוקו של הרב נריה בנושאי דת ומדינה וענייני שירותי הדת בישראל. הרב נריה עסק בסוגיות שמטרתן להוביל את חיזוק העקרונות היהודיים-דתיים בשירותי המדינה, הן בנושאים הנתפסים באופן טבעי ככאלה הקשורים לענייני דת והן בכאלה הנמצאים מחוץ לגבולותיו של משרד הדתות. מטרתו של העיסוק בנושאים אלו הייתה לחזק את זהותה של מדינת ישראל כמדינה יהודית המקפידה על הצביון היהודי שלה, הן בהתנהלותה השגרתית והן בערכים המשתקפים בהחלטותיה ובחוקיה.

²⁴⁷ ריאיון עם זאב נריה. ראה נספח א'.

²⁴⁸ סגל, 1989, עמ' 60.

²⁴⁹ איביע, תיקייה 77.

²⁵⁰ אצ"ד/יחידה 3/מחזור א'/ תיק 15.

שבת

במהלך שלושים שנותיה הראשונות של המדינה, הועלתה מספר פעמים הצעה כי כל בעל רכב פרטי יחויב להשבית את רכבו יום אחד בשבוע. הסיבה לרעיון זה הייתה רצונה של המדינה לחסוך בדלק, שנחשב אז למוצר יקר ערך. החלטה זו הועלתה שוב על-ידי משרד התחבורה בשלהי כהונתה של הכנסת השביעית.

בנאומו במליאה במהלך הדיון בנושא, קבל הרב נריה על כך שהממשלה לא קבעה את יום השבתון באופן מוגדר בשבת, אלא השאירה את יום השבתון לבחירתו של בעל הרכב. מעבר לעיסוק בנושא הנסיעה בשבת, עסק הנאום בנושא השבת ומשמעותה בתולדות העם היהודי, והרב נריה הסביר בו כי השבת היא "מקור הגדולה הנפשית-רוחנית של עם ישראל, עם שכולו זוכה ביום זה להתעלות, לנשמה יתרה".²⁵¹ את הסיבה להשבתת הרכבים דווקא בשבת ולא ביום אחר מימות השבוע לבחירת הנהג, הוא תלה בשני מניעים: הראשון והעיקרי, מדובר בעניין משמעותי לזהותה של מדינת ישראל, כמדינה יהודית המקפידה על שמירת השבת במרחב הציבורי שלה. המניע השני, השבתת הרכבים דווקא בשבת היא טובה יותר מבחינה כלכלית,²⁵² מכיוון שבשבת, יום חופשי מעבודה, בעלי הרכב ייסעו הרבה יותר, מה שלמעשה מבטל את החיסכון האמור להיווצר מהשבתת הרכבים. גם הטענה על כך שהמחסור בתחבורה ציבורית בשבת מצריך את היתר נסיעת הרכבים הפרטיים בשבת נדחתה, מכיוון שבאותה התקופה לרובם של אזרחי המדינה לא היה רכב פרטי, כך שבעיית חופש הבחירה הייתה שייכת רק לשכבות העליונות.

בנאום זה, שנישא זמן קצר לאחר מלחמת יום הכיפורים, הזכיר הרב נריה את התנגדות המפד"ל בוועידת ז'נבה כי שר החוץ ועוזריו יקיימו דיונים בשבת, מכיוון שמדובר בנציגי מדינת ישראל, ועליהם להראות כי המדינה מכבדת את השבת (ולכן אי חילול שבת על-ידי השר ואנשיו לא רלוונטי, מכיוון שהמטרה הייתה להשבית את פעילות המשלחת גם ברמה הייצוגית, ולא ברמה הטכנית של אי חילול שבת): "רצינו להפגין קבל עולם כולו שאנחנו מדינת ישראל, שאנחנו יהודים, שאנחנו עם מקדשי שביעי...".²⁵³

בתגובה לדברים, אמר שר התחבורה שמעון פרס כי ההחלטה על הנהגת יום שבתון לרכבים לא אמורה לשנות את הסטטוס-קוו במדינה, וכי מדובר בעניין תחבורתי ולא בעניין דתי, ובכך, למעשה, ביטל את המניע הדתי-ערכי שבהצעת החוק.²⁵⁴

²⁵¹ שם, כרך 68, ישיבה תפ"א, עמ' 4851.

²⁵² זאת, בהסתמך על דבריהם של מנכ"ל חברת "כור" ומנכ"ל בנק "אדניס" (שהיה יהודי שומר תורה ומצוות).

²⁵³ דברי הכנסת השביעית, שם, עמ' 4851.

²⁵⁴ מעריב, 26/12/1973; דברי הכנסת השביעית, שם, שם.

ניסיון נוסף לשמירת מעמדה של השבת במדינת ישראל היה הצעת החוק ל"חוק יסוד: הזכות לשמירת ימי שבת",²⁵⁵ שבסופו של דבר לא הצליחה להגיע אל ספר החוקים. מטרתו של חוק זו הייתה עיגון זכותו של אדם לא לעבוד ביום המוגדר כיום המנוחה של דתו, תוך חילול יום המנוחה, ולמנוע קיפוח ואפליה הקשורים לנושא זה, הן בשלב הקבלה לעבודה והן לאחר מכן. חוק זה נועד למעשה להיות חוק משלים לחוק שעות עבודה ומנוחה, תשי"א-1951. סעיף 12 לחוק שעות עבודה ומנוחה קובע כי ישנם מקרים שבהם שר העבודה רשאי להתיר עבודה בזמנים שהוגדרו כזמני מנוחה.²⁵⁶ הצעת החוק של הרב נריה נועדה לאפשר לאדם שומר שבת שלא לעבוד בשבת, גם במפעל שמותר לו לעבוד בשבת על-פי סעיף 12, וכמובן להתקבל לעבודה במקום (בניגוד למציאות בפועל שתוארה בדברי ההסבר להצעה, כי שומרי שבת הופלו לרעה, ובמקרים רבים לא התקבלו לעבודה במפעלים הפועלים בשבת בהיתר). בדברי ההסבר להצעת החוק מציג הרב נריה שני ממדים המהווים סיבה לחקיקת חוק זה במדינת ישראל: הראשון, דאגה לזכויותיו של העובד שומר השבת ומניעת הפגיעה בו, מכיוון שלמרות חוק שעות עבודה ומנוחה, בפועל נאלצו שומרי שבת לעבוד בשבת למרות אמונתם.²⁵⁷ הממד השני הוא עצם ההגדרה של יום שבתון במדינה היהודית דווקא בשבת ומניעתה של מציאות שבה דווקא במדינת ישראל, המדינה היהודית, תיפגע עבודתו של עובד יהודי, מכיוון שהוא מעוניין לשמור שבת.²⁵⁸

בכלל הצעות החוק בנושא השבת, ניתן לראות את חשיבתו הפרגמטית של הרב נריה. הרב נריה²⁵⁹ כותב כי מציאות אידיאלית שבה לחלוטין תימנע אפליה היא סגירה מוחלטת של התעשייה בשבתות, אולם "עד להשגת המטרה הנכספת של שמירה מלאה על דמות השבת",²⁶⁰ יש צורך בחוק מסוג זה, שעל אף שהוא לא מונע לחלוטין חילול שבת, הוא לפחות מונע קיפוח של שומריה. הרב נריה הבין כי מציאות שבה כבישי ישראל יהיו ריקים ממכונות והתעשייה תושבת הנה כמעט ולא מציאותית, אולם יש לעשות את המרב על-מנת לשמור על זהותה היהודית של מדינת ישראל, ואם לא לבטל את חילול השבת, לפחות לצמצם אותו.

²⁵⁵ אצ"ד/יחידה 3/מחזור א' תיק 15.

²⁵⁶ אתר הכנסת. ראה ביבליוגרפיה.

²⁵⁷ כך בהצעת החוק.

²⁵⁸ כאסמכתא לדבריו, הוא הביא את דבריו של פרופסור אמנון רובינשטיין (לימים מראשי מפלגות שינוי ומרצ): "אין זה מהדברים הנעימים: במדינת ישראל, מדינת היהודים, מתעוררת שאלת זכותו של עובד יהודי לשבות בשבת. טבעי הדבר כי עניין מסוג זה מקומם את הציבור שומר המצוות, וגם בלחייהם של כמה חילונים הוא מעלה סמק של בושא" (אצ"ד/יחידה 3/מחזור א' תיק 15).

²⁵⁹ ובהסתמך על מאמר של פרופסור זאב לב.

²⁶⁰ מתוך הצעת החוק.

סוגיות נוספות בענייני דת ומדינה

עיגון נוסף של נושא הקשור לסטטוס-קוו בענייני דת, היה בדיון על חוק יחסי ממון. חוק זה, הנצרך בכל עת שבה זוג נצרך להתגרש, היה מאז ומעולם נקודה רגישה למאבק בין בתי הדין הרבניים לבין בתי הדין לענייני משפחה, מכיוון שהמצדדים בניהול הדיון בבית הדין לענייני משפחה סוברים כי בית הדין הרבני מקפח את האישה ופוגע בזכויותיה. בדבריו בדיון על החוק, ביקש הרב נריה שלא לשנות את החוק, כך שנושא הגירושין ימשיך להתקיים על-פי הדרך ההלכתית שהיא, לדידו, הטובה ביותר בנושא גירושין, ובניגוד למתנגדי בתי הדין, דואגת לאישה המתגרשת.²⁶¹ במהלך נאומו הציג הרב נריה רשימת מקורות ארוכה מארון הספרים היהודי, המראה כי המשפט העברי דואג לזכויותיה של האישה, כמו תקנת הכתובה המונעת מהבעל לגרש את אשתו כלאחר יד ומקורות רבים נוספים. עיקרון חוזר בדבריו היה ההסבר כי לא מדובר בנימוק הנובע מטעמים דתיים גרידא, אלא מתוך רצון לדאוג לטובת המשפחה, כפי שהיא משתקפת במשפט העברי (כלומר, נימוק סוציאלי ולא דתי).

בהמשך כהונתו, הגיש הרב נריה הצעת חוק המבטלת את מעמד ה"ידועה בציבור", המנוגד לדבריו ל"רוח ישראל שבא", בטענה כי הוא מעודד הרס משפחות (מכיוון שזוגות חיים יחד ללא נישואין) וגורם לבעיות, הן מבחינה דתית והן מבחינה משפטית.²⁶² כפי שהוזכר בפסקאות הקודמות, הרב נריה ראה ערך בעצם זהותה היהודית של המדינה. מלבד פעילותו במערכת החינוך בנושא, פעל הרב נריה בנושאים נוספים, כמו חיזוק מעמדה של הרבנות הראשית לישראל ("כל הפוגע ברבנות הראשית פוגע בנכס חיוני של העם היהודי ושל המדינה היהודית"),²⁶³ חיזוק הספריות התורניות,²⁶⁴ מניעת זיוף תפילין ומזוזות²⁶⁵ ותחזוקתם של המקומות הקדושים.²⁶⁶

הצעות חוק נוספות שלא קשורות, לכאורה, לעניינים דתיים, הוצגו גם הן כהצעות שנועדו לשמר את זהותה היהודית של המדינה, בכך שהן מבוססות על אדני המוסר והמשפט העבריים. כך לדוגמה הוצע חוק להגנת חיית הבר (תיקון) תשל"ג-1973, שמטרתו למנוע ציד לשם ספורט, מתוך רגישות לבעלי החיים ואי רצון לפגוע בהם, אם אין צרכים הכרחיים של האדם. בסיכום דברי

²⁶¹ דברי הכנסת השביעית, כרך 56, ישיבה כ"ו.

²⁶² איביע, תיקייה 77.

²⁶³ דברי הכנסת השביעית, כרך 60, ישיבה קפ"ט.

²⁶⁴ שם, כרך 62, ישיבה רס"א.

²⁶⁵ איביע, תיקייה 77.

²⁶⁶ שם, כרך 64, ישיבה שכ"ו; שם, כרך 68, ישיבה תמ"ז.

ההסבר להצעה נכתב: "חוק זה יבטא את רוח ישראל, את מסורת המוסר היהודית: יורחמיו על כל מעשיו".²⁶⁷

דוגמה נוספת היא דבריו בדיון על הצעת חוק הטיפול באבידות, תשל"א-1971, ובו, במקביל לברכה על הצעת החוק הוא הציע להתאים את החוק להלכות השבת אבידה, כפי שהן מופיעות בשולחן ערוך, ולמעשה העביר בפני מליאת הכנסת שיעור ישיבתי בהלכות השבת אבידה, תוך הצגת מושגים הלכתיים שונים בנושא (איסורה של התורה - "לא תוכל להתעלם"²⁶⁸ והקבלה בין סעיפי החוק לסוגיית השבת אבידה בגמרא). נדגים זאת באמצעות חלקים מהנאום:²⁶⁹

"...בהתאם לגישה זאת יש לתקן את המשפט הראשון בחוק האומר: 'אבידה - נכס מיטלטל שאבד לבעלו', שכן בגמרא, במסכת בבא מציעא, נאמר: 'כל אבידת אחיך לרבות אבידת קרקע' (דף ל"א, עמוד א')... בדבר חובת ההודעה למשטרה, כבר ציינו קודמי שחובה זו באה במקום ההכרזה - 'אילו מציאות חייב להכריז' - ובזמננו אין לך הכרזה טובה יותר מאשר מסירה למשטרה... חבל שהחוק איננו נוגע באותה סוגיה שהעסיקה אותנו לא מעט על ספסל בית המדרש, הלא היא סוגיית יאוש... חבל שסעיף 3 אף הוא מתעלם מסוגיה שלמה בגמרא. בסעיף זה נאמר: 'המוצא אבידה ברשותו של אדם אחר ומוסרה לו בהסכמתו, יראה אותו כמוצא'... אבל ההלכה שלנו אומרת כי חצרו של אדם, אם היא משתמרת, קונה לו שלא מדעתו. ויש דיון רחב אם זה רק בנכסי הפקר... או גם באבידה רגילה. לא ייתכן אפוא שהמחוקק יתעלם לגמרי מהמושג 'קניין חצר' שרשותו של אדם היא כמו ידו ושלוcho של אדם..."²⁷⁰

חברה ורווחה

חלק משמעותי מפעילותו של הרב נריה בכנסת הוקדש לענייני חברה ורווחה, והוא אף היה חבר בוועדת השירותים הציבוריים.²⁷¹ גם בנושא זה פעל הרב נריה ברוח מסורת ישראל, המצטיינת, לדבריו, בגמילות חסדים²⁷² ומעוניינת לדאוג לחלש ולזקוק לעזרה, כפי שהזכיר באחד מנאומיו את דברי חז"ל: "דרכו של גומל חסד לרוץ אחרי דלים".²⁷³

כאדם המאמין בערכים אלה ומחנך את תלמידיו ברוח זו, ראה הרב נריה חשיבות בפעולות הסעד של המדינה וקרא בנאומיו להגדיל את תקציב הרווחה ולגייס עוד עובדים

²⁶⁷ אצ"ד/ יחידה 3/ מחזור א'/ תיק 40.

²⁶⁸ דברים, כ"ב, ג'.

²⁶⁹ דברי הכנסת השביעית, כרך 60, ישיבה קפ"א.

²⁷⁰ שם, עמ' 2368-2369.

²⁷¹ אתר הכנסת, ראה ביבליוגרפיה. כיום ועדת העבודה, הרווחה והבריאות.

²⁷² דברי הכנסת השביעית, כרך 58, ישיבה צ"ו; שם, כרך 59, ישיבה קמ"ב; שם, כרך 62, ישיבה רנ"ד.

²⁷³ שם, כרך 59, ישיבה קמ"ב, עמ' 1012.

סוציאליים, להוסיף מתנדבים לשירות הסעד וככלל לתמוך ככל האפשר בפעילות משרד הסעד.²⁷⁴ גם המלצותיו לשיפור פעילות הרווחה נעשו על-פי כללי המשפט העברי, כמו הנחיות הרמב"ם, הגורס שהתמיכה הטובה ביותר בעני היא מתן כלים כדי להימנע מהצורך בסיוע עתידי,²⁷⁵ או קביעה כי פורום של שלושה אנשים (ולא אדם יחיד) יעסוק בחלוקת קצבאות, על-פי דברי הגמרא כי צדקה "נגבית בשניים ומתחלקת בשלושה".²⁷⁶ חשיבות רבה ראה הרב נריה בפועלם של המתנדבים לסיוע לשירותי הרווחה (והזכיר בדבריו את תלמידי ישיבות ואולפנות בני עקיבא הפועלים במסגרת זו), וקרא להגדיל פעילות זו.²⁷⁷

בהצעה לסדר היום שהעלה בנושא קידום עיירות הפיתוח, קרא הרב נריה למשרד השיכון להגדיל את הבנייה בעיירות הפיתוח על-מנת לגרום לצעירים להישאר בהן.²⁷⁸ במהלך דבריו עסק הרב נריה גם בצורת בניית הבתים שנבנו בעיירות הפיתוח, ובנוסף לצורך בבניית הבתים הוא הדגיש את הצורך בבנייתם בצורה נכונה. לאחר ביקור במעלות התחוויר לרב נריה כי הבתים נבנו ללא דלתות פנימיות, כך שאין כל הפרדה בין חדר ההורים לשאר החדרים. בדבריו הביא הרב נריה חוות דעת של מומחה הטוענת כי הדבר עלול לגרום נזק לילד, ובנוסף הביא את דברי הגמרא על הפסוק "מה טובו אהליך יעקב", האומרת שברכה זו נאמרה על כך שאין "פתחי אוהליהם (של עם ישראל) מכוונים זה כנגד זה",²⁷⁹ והסביר כי זו היא הדרך לניהול חיי משפחה נורמליים, ולא מציאות שבה אין הפרדה בין חדר ההורים לשאר החדרים בבית.

נושא נוסף שבו עסק הרב נריה היה מערכת הבריאות. הרב נריה ראה חשיבות רבה בתמיכה במערכת הבריאות, בהגדלת מספר הרופאים ושיפור התנאים בבתי החולים. נאומיו בנושא מערכת הבריאות עמוסים בנתונים שאותם קיבל במסגרת פעילותו בוועדת השירותים הציבוריים, ועל-פי סקירות אלה הוא קורא לשפר את מצב המערכת ומציג חוסרים שונים.²⁸⁰

בשני מקרים השתמש הרב נריה בכובעו הרבני על-מנת לעסוק בענייני בריאות:

הראשון, בעת שביתת הרופאים ב-1971, טען הרב נריה כי יש לחוקק חוק האוסר שביתות רופאים מכיוון שמדובר בדיני נפשות, ועלולים להיגרם נזקים בלתי הפיכים. דברים אלה נאמרו על סמך דברי השולחן ערוך, הפוסק כי אסור לאדם היודע לרפא להימנע מלהגיש טיפול רפואי.²⁸¹

²⁷⁴ שם, כרך 59, ישיבה קמ"ט. לימים הפך משרד הסעד למשרד הרווחה והשירותים החברתיים.

²⁷⁵ שם, ישיבה קמ"ב.

²⁷⁶ שם, כרך 66, ישיבה ת"ו.

²⁷⁷ שם, כרך 58, ישיבה צ"ו.

²⁷⁸ שם, כרך 63, ישיבה רע"ט.

²⁷⁹ שם, שם, עמ' 1687.

²⁸⁰ שם, כרך 62, ישיבה רס"ו; שם, כרך 65, ישיבה שני"ב; שם, כרך 66, ישיבה שצ"ה.

²⁸¹ שם, כרך 65, ישיבה שני"ב.

השני, סוגיית ניתוחי מתים. סוגיית ניתוחי מתים היא סוגיה הנמצאת במחלוקת בעולם ההלכה. מחד גיסא, ניתוחי מתים הם כלי משמעותי בהתפתחות עולם הרפואה, בנושאי ביטחון הפנים (ניתוח גופה לצורך בירור חשדות פליליים) וכן לצורך קידום המחקר המדעי. מאידך גיסא, ההלכה אוסרת על ניוול המת - פגיעה בגופה והשחתתה. נושא זה נידון בספרות ההלכה לאורך השנים, בד בבד עם ההתפתחויות הטכנולוגיות והמדעיות. אוסרי הניתוח טוענים כי ניתוחי המתים הם עבירה על איסור ניוול המת, ולכן הם אסורים. המתירים את נתיחת המת (במקרים מסוימים) טוענים כי על-ידי נתיחת הגופה נוכל להציל את חייהם של חולים אחרים, ולכן הדבר מותר.²⁸²

בד בבד עם מחאה על פגיעה של גורמים דתיים בפתולוגים, התנגד הרב נריה למקרים שבהם נותחו מתים ללא הסכמת המשפחה, שהרי יש כאן פגיעה ברצונם ובאמונתם. הרב נריה הציע לשלב רבנים בוועדות שיאשרו נתיחה לאחר המוות, וכך הדברים ייעשו על-פי ההלכה (ומשפחה דתית תסכים לניתוח, במקרה שרב אישר אותו). לדבריו, למערכת הרפואית אין סיבה לחשוש מכך, מכיוון שבמקרים שבהם מדובר בפיקוח נפש (הצלתם של חולים אחרים בעקבות תוצאות הניתוח) - הרבנים יתירו את הניתוח ויסייעו לרופאים לעשות את מלאכתם.²⁸³ מקרים אלה מדגימים כיצד ראה הרב נריה את חובת מתן הטיפול הרפואי ואת שיפור מערכת הרפואה כתחום חברתי הנובע מערכי התורה.

חינוך

הרב נריה היה איש חינוך במקצועו. אל הכנסת הוא הגיע מתחום החינוך, ואליו הוא חזר (יש לציין כי הרב נריה המשיך בכהונתו כראש הישיבה בכפר הרא"ה וכראש ישיבות בני עקיבא גם בזמן כהונתו בכנסת).²⁸⁴

החינוך הממלכתי-דתי

כפי שצוין, הנושא שגרם לרב נריה להצטרף לרשימת המפד"ל ולכהן כחבר כנסת היה הרפורמה במערכת החינוך והקמת חטיבות הביניים. כניסתו לחיים הפוליטיים נעשתה ערב הרפורמה, וסיום כהונתו בכנסת נעשה לאחר הקמתן של חטיבות הביניים הראשונות במוסדות החינוך

²⁸² גורן, תשס"א, עמ' 209-220.

²⁸³ שם, כרך 62, ישיבה רס"ו.

²⁸⁴ ריאיון עם זאב נריה. ראה נספח א'.

הממלכתית-דתית, מתוך ראייה כי המשימה שנטל על עצמו הגיעה לסיימה.²⁸⁵ באופן טבעי, כראש ישיבות בני עקיבא וכאחד ממנהיגי הציונות הדתית, הרב נריה היה מהדמויות הבולטות מאחורי מציאת פתרונות מתאימים רפורמה במערכת החינוך. כובעו הנוסף של הרב נריה כחבר כנסת סייע לו בפעילות זו מול הרשויות.

במכתביו אל שר החינוך יגאל אלון ואל גורמים אחרים ובדברים שנשא בוועדת החינוך והתרבות של הכנסת ובמקומות נוספים, הסביר הרב נריה על תרומתן של הישיבות התיכוניות לחברה הישראלית ועל זכותם של ההורים לרשום את בניהם למערכת החינוך הישיבתית.²⁸⁶ במקרים רבים חשש הרב נריה מאי הבנה של המערכת הכללית את עולם הישיבות התיכוניות. בהודעה לעיתונות שפרסם לאחר פגישה של ראשי מוסדות חינוך מהציונות הדתית עם שר החינוך אמר, כי "מי שאינו בקי בסוגיית החינוך, אינו יכול לעמוד כלל על חומרת הודעת המשרד ותוצאותיה... זאת משום דוגמה אופיינית כיצד ניתן 'לסתום את הגולל' על הישיבות התיכוניות ולהערים מכשולים בדרך התפתחותו של החינוך הדתי."²⁸⁷

כאמור, בסופו של דבר הצליחו הישיבות התיכוניות להתמודד עם תהליך הקמת חטיבות הביניים, והרב נריה אף הודה בכך ובירך מעל בימת הכנסת את שר החינוך על תרומתו לכך.²⁸⁸ בעת כתיבת שורות אלו קיימות חטיבות ביניים רבות הפועלות במסגרת הישיבות התיכוניות והאולפנות. כפי שנכתב, חלקו של הרב נריה בהקמת חטיבות הביניים הישיבתיות היה משמעותי, וניתן לשער כי לפעילותו בזירה הפוליטית הייתה תרומה נוספת לכך. עם זאת, במסגרת נאומיו של הרב נריה במליאת הכנסת, נמצא נאום אחד בלבד שעסק בנושא רפורמת חטיבות הביניים, שבגללו הסכים להצטרף לכנסת, וגם זאת בצורה עקיפה.²⁸⁹ ניתן להסביר תוצאה מפתיעה זו בכך שעיקר פעילותו של הרב נריה בנושא היה בעצם השימוש ב"כובע הנוסף" שחבש כחבר כנסת, מלבד "כובע" איש החינוך. עצם המעמד של אדם כחבר כנסת יכול לעתים לסייע בקידום של עניינים שונים,²⁹⁰ וייתכן שהעובדה שהרב נריה היה פעיל הן במישור החקיקתי והן במישור של מוסדות החינוך הובילה לתוצאות שנוצרו בסופו של דבר, גם אם לנושא לא הוקדשו נאומים במליאה.

²⁸⁵ בר-לב, תשמ"ז, עמ' 287-349; רינה, תשל"ג, עמ' רנ"ד-רנ"ח; ריאיון עם זאב נריה, ראה נספח א'.

²⁸⁶ איביע, תיקייה 77.

²⁸⁷ שם.

²⁸⁸ דברי הכנסת השביעית, כרך 60, ישיבה קנ"ד.

²⁸⁹ יש לציין כי דיונים בוועדות הכנסת לא נבדקו במחקר זה בצורה שיטתית.

²⁹⁰ ריאיון עם זאב נריה. ראה נספח א'.

חלק ניכר מנאומיו של הרב נריה במליאת הכנסת הוקדשו לענייני חינוך. עם זאת, למרות הקשר האישי שלו לחינוך הממלכתי-דתי ולישיבות התיכונות והאולפנות, רק שני נאומים במהלך כהונתו בכנסת הוקדשו ישירות אליהם, ובהם שימש הרב נריה כ"שגרירו" של החינוך הממלכתי-דתי והציג את המפעל החינוכי שנוצר גם על ידו (יש לציין כי גם נאומים אלה לא הוקדשו רק לחינוך הממלכתי-דתי אלא גם לנושאים אחרים).²⁹¹ בנאומים אלה עסק הרב נריה בשני נושאים עיקריים - שבח לחינוך הממלכתי-דתי ובוגריו וטענות על קיפוחו לעומת מערכת החינוך הממלכתית.

בדבריו, הרחיב הרב נריה על היצירה החדשה של החינוך הדתי - החלות"ר (החלוץ התורני. ביטוי שטבע אצל תלמידיו בכפר הרא"ה בראשית שנות המדינה), נוער העוסק גם בלימוד תורה וגם בהגשמת ערכים לאומיים התורמים למדינה, בניגוד לדברים על קץ האידיאולוגיות שרווחו בעולם באותן שנים.²⁹² לדבריו, החינוך הממלכתי-דתי תרם להקטנת הפערים בעם והפעיל מערכות של "חינוך משלים" (בפנימיות, בעזרה בשיעורים וביום לימודים ארוך מהמקובל במערכת החינוך הישראלית), ובוגריו תורמים רבות לחברה הישראלית בתחומים רבים.²⁹³ מטעמים אלו מחה הרב נריה על מצבו הכלכלי של החינוך הממלכתי-דתי ועל אפלייתו לעומת מערכות חינוך אחרות במדינה. בנאומים הובאו גם דוגמאות ספציפיות של מקרים שהופיעו בתקשורת או של פניות אישיות שהגיעו אל הרב נריה, כמו מחסור בבניינים בבתי ספר, תמיכה כלכלית בישיבות גבוהות (והצעה להגדירן כמוסדות להשכלה גבוהה, על-מנת שיקבלו תמיכה כלכלית משמעותית), וכן מחסור כלכלי המונע יישום תוכניות חינוכיות שונות.²⁹⁴

תפקידים פוליטיים בתחום החינוך

אף שהרב נריה נבחר לרשימת המפד"ל כנציגו של החינוך הממלכתי-דתי, נראה שהכלים שניתנו לו על-ידי המפלגה לפעול בתחום זה, למעט חברות בוועדת החינוך והתרבות, היו מצומצמים.

ב-23/12/1971 התכנסה הנהלת המפד"ל, על-מנת לדון ברפורמה במערכת החינוך

ובהשלכותיה. הצעת הסיכום שהתקבלה בסיום הדיון הציגה הצעת פשרה: יוקמו שלוש חטיבות

²⁹¹ דברי הכנסת השביעית, כרך 60, ישיבה קנ"ד; שם, כרך 67, ישיבה ת"מ.

²⁹² שם; להרחבה על דרכו ומגמותיו של הנוער הציוני-דתי בתקופה זו עיין אצל ארון, תשס"ג, עמ' 31-71; גרוס, תשס"ג, עמ' 129-186.

²⁹³ דברי הכנסת השביעית, שם, שם.

²⁹⁴ שם; איב"ע, תיקייה 77. "מדוע מקפחים אותנו? האם הכוזב החינוך הדתי? האם גידל בניס פחות מסורים לעם ולמדינה? דוגמה קלאסית מאד, חיובית, הוצגה לפנינו לפני שבוע בכל העיתונות, משפחת הצנחנים, ילדי השוחט מגבעתיים. שלושה מהם למדו אצלנו בישיבה בכפר הרא"ה והרביעי בישיבת בני עקיבא בכפר מימון. הם המשיכו אחר כך בישיבות הגבוהות בכרם ביבנה ובהר עציון (ישיבות הסדר א.א.). נשאלת השאלה: מה חלקו של משרד החינוך בחינוכם ובגידולם של אלה?" (דברי הכנסת השביעית, כרך 67, ישיבה ת"מ, עמ' 3511).

ביניים השייכות לשיבות התיכונות,²⁹⁵ שבהן יהיו רק שתי כיתות מתלמידי גוש דן, אך תלמידים אלה לא יהיו מאזורי הרישום של המכינות או מבתי ספר שבהם מתקיימת הרפורמה (כלומר, הלימודים בהם מסתיימים בכיתה ו' ולא בכיתה ח'). בנוסף, נבחרה ועדה שנועדה ליישב את הסכסוכים בין מנהלי בתי הספר שחששו מפגיעה בהם לבין אנשי מרכז ישיבות בני עקיבא.²⁹⁶ אף שמבין חברי הכנסת של המפלגה, היה הרב נריה היחיד שהיה איש מקצוע בפועל בתחום החינוך,²⁹⁷ הרב נריה לא נבחר להיות חבר בוועדה, לכאורה ללא כל סיבה עניינית ומקצועית. עם סיום הדיונים הכריז הרב נריה כי החלטות הכינוס לא נתקבלו על דעת מרכז ישיבות בני עקיבא.²⁹⁸ מסקנות ועדה זו השאירו את הרב נריה חצוי. מצד אחד, הוא היה מחויב להחלטות המפלגה מטעמה הוא חבר, אך מצד שני - רשת החינוך שבראשה הוא עומד התנגדה להחלטה.

ב-16/7/1970 הלך לעולמו שר הפנים ויושב ראש המפד"ל, השר חיים משה שפירא. בעקבות זאת, חלו מספר חילופי גברי בתפקידים המיניסטריאליים אותם החזיקה המפד"ל. אחד התפקידים שהתפנה היה תפקיד סגן שר החינוך והתרבות. כחודש לאחר פטירת שפירא התכנסה הנהלת המפד"ל על-מנת לקבוע את המינויים החדשים. לכאורה, מינוי של הרב נריה כסגן שר החינוך היה צפוי. אחת הסיבות, אם לא המרכזית שבהן, לכך שהמפד"ל לאורך כל שנותיה ביקשה אחיזה במשרד החינוך הייתה הדאגה לחינוך הממלכתי-דתי,²⁹⁹ ולכן מינויו של איש המקצוע ואחד מבכירי החינוך הממלכתי-דתי היה מתבקש (ודאי על רקע הרפורמות הצפויות במערכת החינוך באותן שנים). הרב נריה עצמו אמנם הוצג כמועמד לתפקיד (שלא בנוכחותו), אך מועמדותו נדחתה לטובת מינויו של אבנר שאקי.³⁰⁰ בפנייה של אחד מעסקני המפד"ל אל יושב ראש המפלגה יוסף בורג נטען כי מינוי זה נבע מהסכמים פנימיים במפלגה, וכי ההחלטה לא הייתה עניינית אלא פוליטית, ונבעה מהסכמים מוקדמים בין חברי הנהלת המפלגה. אי שביעות רצון זו הובעה על-ידי כמה מחברי המפלגה, אולם לא היה בכך על-מנת לזעזע את המערכת ולשנות את החלטת הנהלת המפלגה.³⁰¹

שני מקרים אלה שלאי קבלת מינוי אלה, הן לוועדה מפלגתית העוסקת בנושא חינוך והן לתפקיד סגן שר החינוך והתרבות, הם מפתיעים בהתחשב בעובדה שעיסוקו של הרב נריה מאז עלייתו לארץ היה החינוך. ניתן לתלות זאת בחוסר מעורבותו של הרב נריה בענייני המפלגה. הרב

²⁹⁵ כפי שפורט קודם לכן.

²⁹⁶ עליהם הובא פירוט בראש הפרק.

²⁹⁷ אם כי חלק מאלה שנבחרו לוועדה עסקו בתפקידים קשורים במשרד החינוך ובשדה החינוך הפורמלי והבלתי פורמלי לאורך השנים.

²⁹⁸ הצופה, 24/12/1971.

²⁹⁹ חריף, 1969, עמ' 3; כהן, 2008, עמ' 2.

³⁰⁰ הצופה, 28/8/1970.

³⁰¹ מעריב, 17/9/1970.

נריה אמנם היה חבר במפד"ל לאורך שנים, אולם הוא לא היה חלק מהמנגנון המפלגתי, השייך לוותיקי המפלגה ועסקניה. גם בחירתו לכנסת לא הייתה שייכת לחילוקי הדעות הפנימיים בין סיעות המפד"ל, אלא לבקשה אישית של יושב ראש המפלגה ובהסכמת כלל הסיעות.³⁰² ייתכן שבמקרים אלה העסקנות המפלגתית והרצון להתקדם בסולם התפקידים, שלא עניינו את הרב נריה,³⁰³ גברו על הרצון למינוי מקצועי. הרב נריה, נטול האמביציה הפוליטית והקשרים במרכז המפלגה נותר עם השפעה מועטה (ביחס למצופה) בתחומי החינוך, כאשר התפקיד הפוליטי היחיד הקשור לענייני חינוך בנושא היה חברות מן המניין בוועדת החינוך והתרבות של הכנסת.³⁰⁴

מערכת החינוך הכללית בישראל

שאר נאומיו ופעולותיו של הרב נריה עסקו בנושאים הקשורים לכלל החינוך בישראל, ללא קשר למגזרים ספציפיים, כמו מניעת הפצת ספרות תועבה,³⁰⁵ תוכנם של שידורי הטלוויזיה,³⁰⁶ עבודת נוער בזמן החופשה³⁰⁷ ועוד. נאומים אלה לוו בדרך כלל בציטוטים מארון הספרים היהודי על חשיבות החינוך בכלל ובעם היהודי בפרט, כדוגמת ציון העובדה כי המצווה הראשונה בפרשת קריאת שמע היא "ושיננתם לבניך".³⁰⁸ מכיוון שהרב נריה ראה בחינוך את הבסיס לכל דבר שהוא בקימו של עם ישראל, נאומים אלה גלשו לעתים לנושאים שאינם קשורים למערכת החינוך גרידא, כמו סוגיית "מיהו יהודי" וחשיבותה של ירושלים.³⁰⁹

הרב נריה ראה חשיבות רבה בהנחלת המורשת היהודית לכלל ילדי ישראל: "...אבל זהו אחד הדברים הגדולים, שיהדות הדורות... תקבע מקומה בבית-הספר... וכל ילד יכיר מה זאת היהדות; וגם ילדים שאינם שומרים תורה ומצוות יכירו את היהדות וידעו להעריך ולהוקיר אותה".³¹⁰ הוא כי היהדות "...אינה מצטמצמת ברשות מסוימת, בתחום מוגדר, אלא מלוא כל הארץ כבודה ומלוא כל הארציות כבודה...".³¹¹ לשיטתו החינוכית, חזרה של עם ישראל אל שורשי הקדמונים היא הפתרון למשברים החינוכיים והתרבותיים, על רקע הנזקים הנגרמים

---

³⁰² ריאיון עם זאב נריה. ראה נספח א'; איב"ע, תיקייה 77.

³⁰³ ריאיון עם זאב נריה. ראה נספח א'.

³⁰⁴ אתר הכנסת. ראה ביבליוגרפיה.

³⁰⁵ איב"ע, תיקייה 77.

³⁰⁶ דברי הכנסת השביעית, כרך 57, ישיבה ס"ג.

³⁰⁷ שם, כרך 64, ישיבה שי"ח.

³⁰⁸ שם, כרך 63, ישיבה רצ"ב, עמ' 2162.

³⁰⁹ שם, כרך 57, ישיבה ע"ז. הדברים על ירושלים נאמרו כשלוש שנים לאחר מלחמת ששת הימים, כשהחלו להישמע קולות התומכים בויתור על ירושלים.

³¹⁰ שם, עמ' 2098.

³¹¹ שם, כרך 62, ישיבה רס"ד, עמ' 1204.

בעידן המודרני.³¹² בדברים אלה העוסקים בחשיבות התרבות היהודית, התייחס הרב נריה לערכים שבהם האמין כיהודי שומר תורה ומצוות (וקל וחומר כרב בישראל), אך הוא ראה אותם כערך לאומי שאינו קשור דווקא לחינוך הממלכתי-דתי, אלא כדרך החינוכית שאותה אמור להתוות משרד החינוך והתרבות לכלל תלמידי ישראל. בכך הוא יוצא מתפקידו כנציג החינוך הממלכתי-דתי אל תפקידו כמחנך השייך לכלל העם ומעוניין להשפיע על דמותה של המדינה כולה, ולא רק של המגזר שאליו הוא משתייך.

בראשית שנת הלימודים תשל"א השביתו המורים את בתי הספר לזמן ממושך. במהלך השביתה נקט הרב נריה שני כיוונים שונים הקשורים להערכתו את החינוך ותפקידו (יש לציין כי הרב נריה ליווה את השביתה משלוש עמדות שונות: הן כחבר כנסת, הן כמנהל בית ספר והן כהורה שילדיו סבלו מהשביתה). מצד אחד התנגד הרב נריה לשביתת המורים,³¹³ וטען כי לאחר הצעות משרד החינוך השביתה אינה מוצדקת, וקרא למורים: "אל תחטאו בילד!" ... אל נתחיל לראות גם במורים אנשים אשר העיקר בשבילם הוא הצד החומרי...".³¹⁴ הוא סבר כי השבתת בתי הספר פוגעת הן בתלמידים - שמפסידים מסגרת וזמן לימוד - והן במעמדם של המורים - ההופכים עצמם לאנשים שדאגתם העיקרית היא חומרנית. מצד שני, בדיון בוועדת החינוך התקבלה הצעתו לפנות אל הממשלה בקריאה להעלות את שכרם של המורים.³¹⁵ גם בנאומו במליאה בימי השביתה, שכאמור היה רווי תוכחות, הוא הצהיר כי חברי הכנסת יעשו כמיטב יכולתם על-מנת לתקן את שכרם ואת מעמדם של המורים.³¹⁶

נושא נוסף הקשור לתחומי עיסוקו של הרב נריה היה מצב הנוער. במספר נאומים שעסקו במצב הנוער בכלל והנוער במצוקה בפרט, פירט הרב נריה את הסיבות לכך והציע פתרונות בנושא. על-פי השקפתו של הרב נריה (שגובתה בניסיונו האישי, במחקרים ובשיחות עם גורמי מקצוע), ישנם מספר גורמים למצבו של הנוער: הראשון, העובדה כי המורים עוסקים רק בציוניו של התלמיד ולא במצבו האישי. השני, המצב הסוציו-אקונומי של משפחותיהם.³¹⁷ השלישי, החברה המתירנית (שהתפתחה במיוחד באותן שנים).³¹⁸ בפתרונות אותם הציע הרב נריה למצב משולבים פתרונות חינוכיים עם פתרונות מעשיים: הגדלת תקציבי מערכות החינוך והרווחה, עידוד

³¹² כך, בדיון בנושא התרבות בישראל, תמה הרב נריה: "...האם יש בזהות חילונית זו עוצמה מספקת כדי למשוך אליה יהודים מרחוק? ... וענה, בהסתמך על דבריו של פרופסור נתן רוטנשטרייך, כי "כל יהודי חילוני... הריהו יודע יפה כי התרבות היהודית המסורתית היא תרבות דתית'..." ותקף את אלו שמתפקים ביהדות כפולקלור בלבד (דברי הכנסת השביעית, כרך 62, ישיבה רס"ד, עמ' 1205).

³¹³ מעריב, 10/12/1970.

³¹⁴ דברי הכנסת השביעית, כרך 59, ישיבה קכ"ד, עמ' 430.

³¹⁵ מעריב, 10/12/1970.

³¹⁶ דברי הכנסת השביעית, כרך 59, ישיבה קכ"ד.

³¹⁷ שם, כרך 60, ישיבה קס"ה.

³¹⁸ שם, שם, ישיבה קפ"ד.

סטודנטים להתנדב בקרב נוער במצוקה³¹⁹ ותעסוקת הנוער (כך, לדוגמה, הוא מעודד את הנוער לעבוד בחופש הגדול).³²⁰ שני מקרים אלה מהווים דוגמאות נוספות שבהן יצא הרב נריה מתפקידו כחבר במפלגת מחנה, העוסק בחינוך סקטוריאלי, ופעל כאיש חינוך הרואה ערך בדאגה לחינוכם של כלל ילדי ישראל. למעשה, נראה כי חלק לא מבוטל מפעילותו בנושאי חינוך כחבר כנסת היה קשור לכלל מערכת החינוך, על כל שכבות הגיל שלה ועל שלל זרמיה האידיאולוגיים, ולא לעיסוק בנושא הספציפי (רפורמת החיטוב) שלשמו הלך לכנסת.

יהדות התפוצות וקליטת עלייה

נושא נוסף שעלה לסדר היום הישראלי בראשית שנות השבעים והעסיק מאוד את הרב נריה, היה מצבם של יהודי ברית המועצות בפרט ויהדות התפוצות וקליטת העלייה בכלל. הרב נריה טען כי ישנה ערבות הדדית בין כל יהודי העולם, ולכן על מדינת ישראל למחות על מצבם של היהודים בברית המועצות ובמדינות ערב, שסבלו מאנטישמיות, מעלילות שונות ומפרעות, ולעשות ככל שביכולתה כדי לסייע להם.³²¹ קריאות אלו הופנו אף לקהילייה העולמית שבמקרים רבים, לדבריו, לא פעלה מספיק על-מנת למנוע זאת.³²²

מלבד הדאגה למצבם של היהודים בגולה, עסק הרב נריה בדרך קליטתם של העולים ובדאגה לכך שלא תימנע מהם השמירה על המסורת היהודית. כך, לדוגמה, בשאילתא שהופנתה לשר לקליטת עלייה, שאל הרב נריה על שמועות כי עולים חדשים מוכוונים עם עלייתם לארץ לאולפנים שאינם דתיים,³²³ ובמקרים נוספים עסק בסיפוק הצרכים הדתיים לעולים חדשים ובאי הרחקתם מהמסורת הדתית ומהחינוך הממלכתי-דתי. הוא הסביר את חשיבותו של העניין כחלק מתהליך קליטת העלייה וכחלק מהליך קליטה נכון.³²⁴

מדיניות, חוץ וביטחון

הרב נריה כיהן בכנסת בתקופה שבין מלחמת ששת הימים (שכללה את איחוד ירושלים ושחרור שטחי יהודה, שומרון וחבל עזה) לבין ימי הקמת גוש אמונים. כפי שצוין, בתקופה זו החל העיסוק

³¹⁹ שם, שם, ישיבה קס"ה.

³²⁰ שם, כרך 64, ישיבה שי"ח.

³²¹ דברי הכנסת השביעית, כרך 56, ישיבה ג'; שם, כרך 59, ישיבה ק"נ; שם, כרך 62, ישיבה רכ"ד.

³²² שם, כרך 65, ישיבה שמ"ט.

³²³ שם, כרך 62, ישיבה רמ"ח.

³²⁴ שם, כרך 67, ישיבה תי"ג.

הרחב של הציונות הדתית בנושא ארץ ישראל, אולם הוא עדיין לא הגיע לרגעי השיא שלו.³²⁵ מכיוון שכך, באופן יחסי, הרב נריה לא עסק רבות בתחום זה.³²⁶ בדברים הספורים שנשא בנושא הוא הרבה להזכיר את זכותו ההיסטורית, מאז ימי התנ"ך, של עם ישראל על ארץ ישראל.³²⁷ עם זאת, אירוע משמעותי אחד בנושא היה היעדרותו המכוונת ממליאת הכנסת ב-1970 (נוסף לעוד שני חברי כנסת מהמפלגה) בעת הצבעה על תוכנית רוג'רס, שעסקה בנסיגה מהשטחים ששוחררו במלחמת ששת הימים לקראת הסכם שלום עתידי עם מצרים.³²⁸ הימנעות זו הובילה לזעזוע בקואליציה ולתגובה חריפה של אנשי מפלגת המערך, בראשות ראש הממשלה גולדה מאיר. כך היה גם בהצבעה נוספת על עתיד השטחים, שלאחריה הסביר הרב נריה כי מדובר היה בהצבעה מצפונית.³²⁹

ריאיון שהתקיים עם הרב נריה באותה התקופה מסביר את התנהלותו בסוגיה זו. בריאיון הסביר הרב נריה כי ארץ ישראל השלמה מובטחת לנו עוד מימי אברהם אבינו, וכי הוא "רואה במלחמת ששת הימים התערבות אלוקית גלויה בהיסטוריה של העם...". הנושא המרכזי שעליו יש לדון הוא לא "ארץ ישראל השלמה", אלא "ארץ ישראל הבטוחה". דווקא מטעמי פיקוח נפש אסורה מסירת השטחים, וזאת בניגוד לדעה האומרת כי במקרים מסוימים יש למסרם מטעמי פיקוח נפש. הוא הדגיש כי הדברים מסתמכים גם על דעתם של קציני צה"ל המתנגדים למסירת שטחים. בהמשך הריאיון הוא הסכים כי אין טעם לפרישה מיידיה מהקואליציה, אלא יש לדון בכך שוב כשהדיון בענייני יהודה ושומרון יחל.³³⁰ אנו רואים כי מחד ההתנהלות בסוגיות המדיניות הושפעה גם היא מההשקפה התורנית של הרב נריה,³³¹ אך מאידך הודגש כי אין רצון לצאת למלחמת חורמה ולפירוק הקואליציה הממשלתית, ולא הוכרז על שבירת כלים טוטאלית אלא על הימנעות ומחאה מטעמי מצפון בלבד.

³²⁵ גרוס, תשס"ג, עמ' 186-129; גרוס, תשע"ב, עמ' 118-91. יישובי גוש עציון אמנם הוקמו מספר חודשים לאחר מלחמת ששת הימים, אך תנועת גוש אמונים ותנופת ההתיישבות בישי"ע החלו רק לאחר מלחמת יום הכיפורים.

³²⁶ בפעילותו הציבורית לאחר כהונתו בכנסת, הוא פעל רבות בענייני ההתיישבות בישי"ע - בתנועת גוש אמונים (1974), בתנועה למניעת הנסיגה מסיני (1982) ובפעילות נגד הסכמי אוסלו (1993).

³²⁷ דברי הכנסת השביעית, כרך 62, ישיבה רל"ז; שם, כרך 65, ישיבה ש"ס.

³²⁸ מעריב, 7/8/1970.

³²⁹ מייזלס, 1971, עמ' 5.

³³⁰ גוטקינד, 1971, עמ' 2.

³³¹ השקפה אשר אנשי גוש אמונים, שעליהם נמנו גם תלמידיו של הרב נריה, הפכו לדרך מעשית, עם הקמת מפעל ההתיישבות בישי"ע. להרחבה, עיין אצל ארן, תשמ"ז, עמ' 412-436.

ניתוח סטטיסטי של פעילותו של הרב נריה בכנסת

במהלך כהונתו בכנסת נשא הרב נריה 60 נאומים, שהתפלגו בצורה הבאה:

- 33.3% הוקדשו לעיסוק בנושאי חברה ולנושאים כלליים (מכיוון שחלק מהעיסוק בנושאי רווחה הוצג על-ידי הרב נריה כנובע מהמשפט העברי, הוא הוזכר בפסקאות העוסקות בזהות יהודית).
- 21.7% הוקדשו לנושאי יהדות, דת ומדינה.
- 20.2% הוקדשו לנושאי חינוך.
- 18.3% הוקדשו לנושאי יהודי התפוצות וקליטת עלייה.
- 6.7% הוקדשו לנושאי מדיניות, חוץ וביטחון.

מאז תחילת פעילותו הציבורית, במהלך שנות השלושים של המאה העשרים, עסק הרב נריה בנושאי יהדות ובנושאי חינוך. נושאים אלה היו תחומי עיסוקו המרכזיים בזמן כניסתו אל הכנסת - כרב וכראש ישיבה תיכונית. בנוסף, הסיבה שבעקבותיה נכנס הרב נריה לכנסת הייתה הרפורמה במערכת החינוך. בהתאם לכך, היה צפוי כי חלק נרחב מפעילותו הפרלמנטרית תוקדש לנושאי יהדות וחינוך.

נושאים חברתיים אמנם לא היו בנושאים המרכזיים שעקבותיהם נכנס הרב נריה לכנסת, אך בפועל חלק גדול מפעילותו, הן בנאומים והן בהצעות חוק (שחלקן לא נכנסו בסופו של דבר להליכי חקיקה),³³² עסק בנושאים אלה. כפי שנכתב, מסקירה של הצעות חוק שהגיש ושל הודעות לעיתונות,³³³ וכן מסקירה של נושאים שבהם עסק הרב נריה לאורך כל שנותיו, נמצא כי נושאים אלה היו נושאים משמעותיים לגביו לאורך כל חייו, וכי הוא ראה בעיסוק בנושאי חברה ורווחה נושא חשוב ועיקרון דתי חשוב. הגשמתם הייתה חלק מיישום מרכזי של ערכי התורה, מתוך ראיית התורה כגוף חינוכי-חברתי, הרואה ערך בדאגה לאדם הזקוק לעזרה, ומתוך ראיית העיסוק החברתי כערך משמעותי בפעילותה של המדינה היהודית. בנושאים אחרים עסק הרב נריה על-פי צורכי השעה. לעיסוק בנושאי מדיניות חוץ וביטחון, שתפס מקום חשוב פחות בסדר היום הציבורי בכלל ובסדר היום של הציונות הדתית בפרט, הוקדש מקום מועט יותר. לעומת זאת לנושא יהדות התפוצות, שתפס מקום רחב בסדר היום (אירועי "שלח את עמי" בברית המועצות ועוד), הוקדש מקום רחב יותר.

³³² אצ"ד/ יחידה 3/ מחזור א/ תיק 40..

³³³ שם; איבי"ע, תיקייה 77.

בניתוח סגנונות הנאומים של הרב נריה ושימושו במקורות תורניים משתקף באופן בולט כי מרבית נאומיו היו נאומים אופייניים לראש ישיבה, ולא לדמות פוליטית. במרבית נאומיו (78.3%) השתמש הרב נריה במקורות מהספרות התורנית, בין אם כחוט השזור לאורך הנאום כולו ובין אם בפסקת הסיום. חלק מנאומיו אף נראו ממש כשיעור ישיבתי בסוגיות מהמשפט העברי או עקרונות חינוכיים ממחשבת ישראל.

ניתוח וסיכום

בחייו ולאחר מותו הפך הרב נריה לאחת מדמויות המופת המרכזיות של הציונות הדתית. במסגרת המפעלים הרבים שבהם עסק ב-83 שנות חייו, תפסה כהונתו בכנסת מקום די זניח (אם בכלל) ולא בכדי.

כהונתו של הרב נריה בכנסת לא נחשבה לתקופת הזוהר שלו, ונראה כי הוא לא מצא את מקומו כחבר כנסת.³³⁴ בריאיון שנערך עמו כעשור ומחצה לאחר פרישתו, אמר הרב נריה על תקופה זו: "שלא יקרה לי שוב כדבר הרע הזה", ואף התוודה כי "הייתי שם גולה פוליטי, כלומר גולה בשליחות פוליטית. כמעט אסיר ציון. מאד סבלתי בכנסת".³³⁵ ברמה הפשוטה, כהונתו של הרב משה צבי נריה בכנסת הייתה תכליתית. מטרתו בכנסת הייתה ההתמודדות של החינוך הממלכתי-דתי עם רפורמת החיטוב במערכת החינוך, ולאחר שהוא הגשים את מטרתו והחינוך הממלכתי-דתי הצליח להתמודד עם הרפורמה (על-ידי תיקונים שונים ברפורמה ועל-ידי הקמת חטיבות ביניים לישיבות התיכוניות) - הוא סיים את כהונתו בכנסת.³³⁶ אף שחזונו המרכזי של הרב נריה בכניסתו לכנסת לא הצליח במלואו, שהרי הרפורמה במערכת החינוך יושמה, הוא ראה בהקמת החטיבות של הישיבות התיכוניות תוצאה חיובית של כהונתו בכנסת.³³⁷

מאז ומעולם ראה הרב נריה את פעילותו החינוכית כפסגת הגשמתו המעשית. במכתב שכתב ליושב ראש המפד"ל, השר יוסף בורג, ערב הבחירות לכנסת השמינית, הודיע הרב נריה באופן חד-משמעי כי "ההישגים במישור הפוליטי אינם מכסים את הגירעונות של עבודתי התורנית-חינוכית".³³⁸ ולתלמידיו אמר כי הוא "מעדיף ספסל בישיבה על-פני 'כסא' בכנסת".³³⁹

---

³³⁴ ריאיון עם זאב נריה. ראה נספח א'; ורהפטיג, תשל"ד, עמ' 12-17.

³³⁵ סגל, 1989, עמ' 60.

³³⁶ ריאיון עם זאב נריה, ראה נספח א'.

³³⁷ הוברמן, 1995, עמ' 2.

³³⁸ איב"ע, תיקייה 77.

³³⁹ בר-אלי, תשנ"ז, עמ' 88. כפי שהוזכר בפרק העוסק בכניסתו לחיים הפוליטיים, כבר בעת מערכת הבחירות כתב הרב נריה כי: "כמו אז כן עתה, הנני רואה את העיקר בעבודת החינוך הדתי-תורני..."

מטעם זה, גם במהלך כהונתו בכנסת, המשיך הרב נריה בתפקידיו בישיבתו בכפר הרא"ה ובמרכז ישיבות בני עקיבא, והמשיך להתעדכן ולהיות שותף משמעותי בפעילותם.³⁴⁰

בבחירות לכנסת השביעית זכתה המפד"ל ב-12 מנדטים. ייתכן שתדמיתו החיובית והערכית של הרב נריה תרמה לכך,³⁴¹ אולם בהתחשב בכך שבבחירות לכנסת השישית זכתה המפד"ל ב-11 מנדטים ובבחירות לכנסת השמינית בעשרה מנדטים,³⁴² מספר כמעט זהה, לא ניתן להצביע בוודאות על כך שמועמדותו של הרב נריה ברשימת המפד"ל לכנסת היוותה נכס אלקטורלי משמעותי.

מניתוח פעילותו של הרב נריה בכנסת כפי שהוצגה, נראה כי בקונפליקט שבין הרבנות לבין המערכת הפוליטית הכריע הרב נריה לטובת הרבנות, כפי שאמר בריאיון לאחר פרישתו: "כנסת היא באמת לא מקום בשביל רבנים, כי לפעמים צריך להצביע נגד המצפון".³⁴³ אמנם, במקרים שבהם הוא נאלץ להיות בקונפליקט בין עקרונותיו הרבניים לבין התנהלותו הפוליטית, הצליח הרב נריה "ללכת בין הטיפות", בהתאם לגישת "הטשטוש המאחד" שבה דגל. כך, לדוגמה, בסוגיית "מיהו יהודי" שתוארה לעיל בהרחבה והיוותה אירוע משמעותי בקריירה הפוליטית שלו, נמנע הרב נריה בהצבעה, בניגוד לעמדתו העקרונית, מתוך הבנה של המערכת הפוליטית ומתוך אחריות קואליציונית, בהתאם לעמדתו השמרנית-פרגמטית.³⁴⁴ עם זאת, כפי שתואר, התנהלות זו נעשתה בלב חצוי, ונראה כי היא הייתה אחד הגורמים שהובילו לעזיבתו את הכנסת, כפי שאמר: "...היה זה סבל נפשי גדול להצביע עם הקואליציה בדברים שלבי לא היה שלם איתם או להימנע בתמיכה באופוזיציה בדברים שידעתי שהאמת איתם".³⁴⁵

מעמדו בסיעה היה כשל עוד אחד מ-12 חברי סיעת המפד"ל, ולא ניתן לו מעמד מיוחד כפוסק הלכתי וכבעל "דעת תורה". עם זאת, יש לציין כי נושא ההקשבה לרבנים כנותני "דעת תורה" החל לצמוח בציונות הדתית לאחר פרישתו של הרב נריה מהכנסת. בנוסף, למרות מעמדו הציבורי הגבוה של הרב נריה עוד לפני בחירתו לכנסת, מהסתכלות על התייעצויות המפד"ל בסוגיית "מיהו יהודי", נראה כי הרב נריה בתקופה זו לא נחשב כאחד ממורי הדרך הבכירים של

³⁴⁰ ריאיון עם זאב נריה, שם.

³⁴¹ שם.

³⁴² אתר הכנסת. ראה ביבליוגרפיה.

³⁴³ סגל, שם, שם.

³⁴⁴ ריאיון עם זאב נריה, ראה נספח א'; נריה, 2012, עמ' 3-4.

³⁴⁵ הוברמן, 1995, עמ' 2. כפי שנכתב, העובדה שלהחלטת המפד"ל ניתן גיבוי רבני מצד רבנים בכירים בציונות הדתית לא הרגיעה את הרב נריה והוא אכן נמנע בהצבעה, אך לא בלב שלם.

הצינונות הדתית³⁴⁶ (אם כי היה אחד מראשיה), שהיו שייכים לדור המבוגר והוותיק יותר, ולכן נערכו התייעצויות עם רבנים נוספים.³⁴⁷

גם פעילותו הפוליטית נעשתה בעיקר בתחומים הקלאסיים לדמות תורנית-חינוכית, וחלק מנאומיו נראו כחריגים בנוף הפרלמנטרי והתאימו הרבה יותר לעולמו של בית המדרש. הרב נריה האמין כי קיים הבדל בין רב לבין חבר כנסת. בעוד שלרב, שדבריו נתפסים כפסקי הלכה, אסור להתפשר, לחברי הכנסת מותר להתפשר על דברים מסוימים מטעמים פוליטיים.³⁴⁸

דמותו של הרב נריה כראש ישיבה וכחבר כנסת מציבה לנו מודל של התנגשות בין העולם הרבני לבין המערכת הפוליטית - המודל המפריד. ניסיונו הפוליטי (על אף שהניב את הפרי המבוקש) גרם לפגיעה חלקית בעבודתו החינוכית ולקונפליקטים עזים בין שני תפקידים אלו, שבסופו של דבר השיבו אותו לעבודתו התורנית-חינוכית ולפעילות ציבורית במסגרת תפקידו ומעמדו כרב וכמחנך.

מעניין לציין כי לאחר סיום כהונתו בכנסת החל הרב נריה להתנגד בפרהסיה לראשי המפד"ל, על רקע אירועים כמו פרשת "מיהו יהודי" (בעת הקמת הממשלה ב-1974) ופינוי חצי האי סיני (1982). אירוע השיא של התנגדותו הגיע ב-1983, עת פרש מהמפד"ל והשתתף בהקמת מצ"ד, אשר בפעילותה אדון בפרקים הבאים.³⁴⁹ עם זאת, לא ברור כי ניתן לקשר בין התנגדויות אלו למפד"ל ולדרכה לבין העובדה כי הרב נריה שימש כחבר כנסת מטעמה, ויש לראות כל מקרה לגופו בהתחשב בסוג המקרה וברקע ההיסטורי שלו.

---

³⁴⁶ הצופה, 12/7/1972.

³⁴⁷ כמו הרב צבי-יהודה הכהן קוק. הרב נריה עצמו הצטרף לשכבה זו לאחר פטירתו של הרצ"ה ב-1982.

³⁴⁸ הוברמן, שם, שם.

³⁴⁹ מרמורשטיין, תשע"א, עמ' 146.

מקרה בוחן שני: הרב חיים דרוקמן

הרב חיים דרוקמן - סיפור חיים

הרב חיים מאיר דרוקמן נולד בעיר קוטי שבפולין בט"ז בחשוון תרצ"ג 15/11/1932.³⁵⁰ בילדותו התחנך בתלמוד התורה המקומי, ובמקביל אולץ ללמוד בבית הספר הקומוניסטי שבעיר. במהלך ילדותו פרצה מלחמת העולם השנייה, ומשפחת דרוקמן נאלצה להתחבא מאימת הנאצים. לאחר רצח היהודים בקוטי ברחה המשפחה לרומניה.³⁵¹

בשנת 1944, בהיותו בן 12, מסרו אותו הוריו לזוג ללא ילדים שהצליח להשיג אישור עלייה לארץ ישראל, והילד חיים דרוקמן עלה ארצה בספינת מעפילים. לאחר עלייתו ארצה הוא למד במוסד "עלייה" בפתח תקווה, ולאחר מכן בישיבת בני עקיבא בכפר הרא"ה. במהלך לימודיו בכפר הרא"ה החל לפעול בתנועת הנוער בני עקיבא, שבה שימש כמדריך, כקומונר וכחבר ההנהלה הארצית של התנועה. החל משנת 1952 ועד היום משמש הרב דרוקמן כחבר ההנהלה הארצית של התנועה והוא אחד ממורי דרכה.³⁵² הרב דרוקמן היה גם בין מייסדי התנועה העולמית של בני עקיבא, ובין השנים 1955-1957 שימש כשליח התנועה בניו יורק.³⁵³

עם סיום לימודיו בכפר הרא"ה החל הרב דרוקמן ללמוד בישיבת מרכז הרב בירושלים. במהלך לימודיו בישיבה דבק הרב דרוקמן בראש הישיבה הרב צבי יהודה הכהן קוק³⁵⁴ והיה לתלמידו הקרוב, עד למותו של האחרון ב-1982. במקביל ללימודיו בישיבה שירת הרב דרוקמן בגרעין נח"ל בצה"ל מטעם תנועת בני עקיבא.³⁵⁵

בשנת 1953, בשיתוף חניכיו משבט "איתנים"³⁵⁶ של תנועת בני עקיבא אשר חשקו במסגרת המשך ללימוד תורה, בניגוד למקובל עד אז בתנועה, הקים הרב דרוקמן את ישיבת ההסדר כרם ביבנה. ישיבה הנחשבת לאם ישיבות ההסדר ולחלוצת המסלול המשלב לימוד תורה עם שירות בצה"ל.³⁵⁷

בשנת 1963 התמנה הרב דרוקמן לראש ישיבת בני עקיבא אור עציון ביישוב מרכז שפירא, שבו מתגורר הרב דרוקמן עם משפחתו עד היום. בשנת 1979 הוקמה בתוך הישיבה הפנימייה

³⁵⁰ אתר הכנסת. ראה ביבליוגרפיה.

³⁵¹ אתר גף פרסי ישראל. ראה ביבליוגרפיה; כהן, תשס"ג, ראה ביבליוגרפיה.

³⁵² אצ"ד/יחידה 9/ מחזור 100/ תיק 87; שינובר, תשי"ע, עמ' 45-48.

³⁵³ אצ"ד, שם, שם.

³⁵⁴ להלן, הרצ"ה.

³⁵⁵ שינובר, שם, שם.

³⁵⁶ גרעין "גחלת". הרחבה על "גחלת" ועל פעילותו תובא בהמשך. שבט הוא הכינוי לשכבת גיל בתנועת בני עקיבא.

³⁵⁷ בר-לב, תשמ"ז, עמ' 106.

הצבאית הדתית הראשונה והיחידה עד כה בישראל. גם כיום משמש הרב דרוקמן כאחד ממובילי דרכה החינוכית של הישיבה.³⁵⁸

בחורף 1974 התכנסה בביתו של הרב דרוקמן קבוצה של בני הצינונות הדתית שהקימה את תנועת גוש אמונים, אשר הרב דרוקמן היה מבכירי פעיליה לאורך השנים הן בתחום ההתיישבות והן במאבק נגד הסכמי השלום עם מצרים, ובתקופות מאוחרות יותר נגד הסכמי אוסלו ונגד תוכנית ההתנתקות.³⁵⁹

בשנת 1977 הקים הרב דרוקמן את ישיבת ההסדר אור עציון, השוכנת גם היא במרכז שפירא, ומאז ועד היום עומד הרב דרוקמן בראשות הישיבה. החל משנת 1996, לאחר מותו של הרב משה צבי נריה, מכהן הרב דרוקמן כיושב ראש מרכז ישיבות בני עקיבא.³⁶⁰ בשני תפקידים אלה נושא הרב דרוקמן גם בימים אלו.

ערב הבחירות לכנסת התשיעית, בשנת 1977, הוצב הרב דרוקמן במקום השני ברשימת המפד"ל לכנסת - כנציגם של חברי גוש אמונים ובהנחיית הרצי"ה. הרב דרוקמן נבחר לכהן כחבר כנסת מטעם המפד"ל גם בכנסת העשירית, אז כיהן גם כסגן שר הדתות בחלק מהקדנציה, וכחבר כנסת מטעם סיעות מורשה והמפד"ל בכנסת ה-11. ערב הבחירות לכנסת ה-15 שב הרב דרוקמן וכיהן כחבר כנסת מטעם המפד"ל.³⁶¹ הרחבה על פעילותו בכנסת תובא בהמשך.

הרב דרוקמן נחשב לאחת הדמויות המשמעותיות בעולם הגיור בישראל. עם תחילתה של העלייה הגדולה ממדינות ברית המועצות בשנות השמונים של המאה העשרים, הוא יזם את הקמתו של בית הדין המיוחד לגיור במסגרת בתי הדין של הרבנות הראשית לישראל. בשנת 1997 כיהן הרב דרוקמן כראש הוועדה לגיור קטינים במשרד ראש הממשלה.³⁶² בין השנים 2004-2012 כיהן הרב דרוקמן כראש מערך הגיור במשרד ראש הממשלה.³⁶³

ביום העצמאות 2012 זכה הרב דרוקמן בפרס ישראל על מפעל חיים - תרומה מיוחדת

לחברה ולמדינה.³⁶⁴

---

³⁵⁸ אתר גף פרסי ישראל, שם.

³⁵⁹ להרחבה על פעילותו של הרב דרוקמן בתנועת גוש אמונים עיין אצל שפט, גרשון. (1995). *גוש אמונים הסיפור מאחורי הקלעים*. בית אל: ספריית בית אל ובמקורות נוספים.

³⁶⁰ שינובר, שם.

³⁶¹ אתר הכנסת, שם.

³⁶² ועדת נאמן.

³⁶³ שינובר, שם.

³⁶⁴ אתר גף פרסי ישראל, שם.

כניסת הרב דרוקמן אל החיים הפוליטיים

היסודות לפעילות הפוליטית

גרעין גחל"ת

לאורך השנים ואף בעת כתיבת שורות אלה, הרב דרוקמן הוא אחד מבכירי תנועת בני עקיבא ומערכת החינוך הציונית דתית, שבהן הוא כיהן ומכהן בשלל תפקידים ונחשב לדמות בכירה ולגורם משפיע בציונות הדתית.

במהלך שנות החמישים של המאה העשרים שימש הרב דרוקמן כמדריך של בני שבט "איתנים" בישיבת בני עקיבא כפר הרא"ה. חבורה זו הקימה את גרעין גחל"ת אשר יצר מהפכה חינוכית בתנועת בני עקיבא ובציונות הדתית.³⁶⁵ גחל"ת - גרעין חלוצים לומדי תורה - נוסד בשנת 1952, לאחר שקבוצה מבני שבט "איתנים" פרשה מהפעילות התנועתית הסדירה והחליטה לעסוק בבעיות השעה העבירה את מוקד העשייה מהפן ההתיישבותי אל ההשקעה בלימוד התורה. חברי גחל"ת ראו עצמם כבוגרים וכאיכותיים יותר ביחס לשאר חבריהם שנחשבו לבעלי רמה דתית נמוכה יותר, וכך נחשבו גם בעיני סביבתם.³⁶⁶

בסופו של דבר קשיים ארגוניים והתנגדותה של ההנהלה הארצית של בני עקיבא, שחששה מהיווצרותה של מסגרת אליטיסטית פנים-תנועתית, הובילו לפירוקו של גרעין גחל"ת. בהוראתה נשלח הרב דרוקמן, שכאמור היה מדריך של חברי גחל"ת, לפרק את הגרעין.³⁶⁷

שיאה של המהפכה הגדולה שיצרו בני שבט "איתנים" החלה עם סיום לימודיהם בכפר הרא"ה. בניגוד למקובל עד אז בתנועה, ולאחר מאבק בתוך תנועת בני עקיבא, אושרה לחברי גחל"ת יציאה ללימודים בישיבה טרם ההצטרפות לגרעין נח"ל, כמקובל אצל בוגרי כיתה י"ב בתנועה.³⁶⁸ מסגרת הישיבות הקיימת בישראל באותה תקופה הייתה חרדית ברובה, ולא מעט פעמים התנגדה לציונות. חברי בני עקיבא חשו כי היא אינה תואמת להם, מה עוד שלא מעט פעמים נוצר נתק בין התנועה לבין בוגריה שהלכו ללמוד בישיבות אלה ושינו את השקפת עולמם בהתאם. מציאות זו הובילה את חברי גחל"ת ואת תנועת בני עקיבא להקים מסגרת המשך

---

³⁶⁵ לא מעט מבניה של חבורה זו הפכו לדמויות משמעותיות בציונות הדתית. לדוגמה: הרב זלמן ברוך מלמד - ראש ישיבת בית אל ורב היישוב, הרב צפניה דרורי - ראש ישיבת ההסדר בקריית שמונה ורב העיר, הרב יעקב פילבר - מייסד הישיבה לצעירים של ישיבת מרכז הרב ועוד.

³⁶⁶ ארון, תשס"ג, עמ' 31-71. בעת ייסוד הגרעין כתבו חבריו: "מטרתנו היא 'גרעין חלוצים לומדי תורה'. לקחנו את ראשית התיבות של המטרה ויצרנו את התפקיד, הוא 'גחל'ת' - עלינו להוות את גחלת הדורות, לשאוף על-מנת להגיע אל אותה תקופה בה ישב כל איש מישראל תחת גפנו ותחת תאנתו בשומרו את תורת ישראל" (בר-לב, תשמ"ז, עמ' 106).

³⁶⁷ בר-לב, תשמ"ז, עמ' 106.

³⁶⁸ שם, שם, שם.

ללימודים תורניים משלה. כך נוצר הגרעין המייסד של ישיבת ההסדר כרם ביבנה. פעילות זו נעשתה בתמיכתו ובעידודו של הרב דרוקמן.³⁶⁹

לאחר מספר שנים בכרם ביבנה, חשו חברי גחל"ת צורך בחיזוק בלימוד המשנה הרוחנית של הציונות הדתית³⁷⁰ ועברו ללמוד אצל הרצי"ה בישיבת מרכז הרב. תקופת לימוד זו העניקה להם את הבסיס התורני להשקפת העולם הציונית-דתית, וזאת על-ידי הלימוד המשותף עם הרצי"ה, ובעיקר על-ידי חשיפתם לכתביו של אביו, הרב אברהם יצחק הכהן קוק.³⁷¹ למעשה, חברי גחל"ת "הקימו לתחייה" את ישיבת מרכז הרב, שהייתה באותה תקופה ישיבה קטנה בשלבי דעיכה, העלו את משנת הראי"ה לתודעה הציבורית והפכו אותה משיטה אזוטריה לשיטה רוחנית מרכזית, גדולה ומקיפה. כפי ששאפו בראשית דרכם, תוצאת החיבור של בני גחל"ת עם הרצי"ה הייתה צמצום נושא ההגשמה (ושילובה עם לימוד תורה) והעברת מרכז הכובד בחייהם אל ספסלי בית המדרש.³⁷²

בהיסטוריה של בני עקיבא ושל הציונות הדתית נחשב גרעין גחל"ת לאחד הגורמים הבולטים והמשפיעים, מכיוון שהוא מיסד את מרכיב התורה בעולם ה"תורה ועבודה" (סיסמתה של תנועת בני עקיבא) - מסגרות לימוד התורה בתנועה מוסדו, חלה בה התחזקות דתית, וישיבת מרכז הרב הפכה לגורם משמעותי בתנועה. לרב דרוקמן - מהבולטים שבתלמידי ישיבת מרכז הרב בעידן שלאחר קום המדינה, מדריכם של חברי גחל"ת ומי שתמך וסייע בהחלטתם להקים את ישיבת כרם ביבנה - ישנו חלק משמעותי ביצירת תהליכים אלה.³⁷³

הרב צבי יהודה הכהן קוק

על-מנת להבין את דרכו של הרב דרוקמן, יש צורך לעיין בדמותו של הרצי"ה. הרב דרוקמן רואה את הרצי"ה כמורו ורבו, והוא נחשב לתלמידו המובהק. בתארו את הקשר בינו לבין רבו אמר הרב דרוקמן: "הוא היה מורי ורבי המובהק. ממנו קיבלתי כל מה שיש בי מבחינת תפיסת העולם ותחושת השליחות..."³⁷⁴ לדבריו, לכל דור יש צדיק משלו, והרצי"ה הוא הצדיק המיוחד לדור שבו הוא חי ופעל - דור הקמת המדינה. את הקשר בין דרכו של הרצי"ה לבין אביו, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, רואה הרב דרוקמן כהמשכיות וכיישום בפועל של משנתו של האב (שנפטר ב-1935 ולא

³⁶⁹ שם, שם, שם.

³⁷⁰ ראש הישיבה הראשון של ישיבת כרם ביבנה (בין השנים 1953-1993), הרב חיים יעקב גולדוויכט, הגיע מעולם הישיבות החרדי והיה תלמידו של מנהיג הציבור החרדי - החזון איש.

³⁷¹ להלן, הראי"ה. פירוט נרחב יותר על הרב צבי יהודה הכהן קוק יובא בהמשך.

³⁷² ארן, שם; רודיק, תשמ"ט, עמ' 22; שרלו, תשס"ז, עמ' 334-354.

³⁷³ ארן, שם; בר-לב, שם.

³⁷⁴ אתר גף פרסי ישראל. ראה ביבליוגרפיה; ריאיון עם הרב דרוקמן, ראה נספח ג'.

ראה את הקמת המדינה) במדינת ישראל שבה חי הן, ובהספדו עליו אף אמר הרב דרוקמן כי הרצי"ה היה היחיד שראה גילוי משיחי במדינת ישראל.³⁷⁵

הרצי"ה, ראש ישיבת מרכז הרב בין השנים 1952-1982, היה בנו היחיד (נוסף לשלוש בנות) של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, הנחשב לאחד מאבותיה הרוחניים של הציונות הדתית ואשר כתביו נחשבים לספרי יסוד במחשבת הציונות הדתית. הקשר בין הרצי"ה לאביו היה קשר הדוק, עד שבשיחה עם הרב נריה אמר הרצי"ה על עצמו: "אני ההמשך האבסולוטי של אבא".³⁷⁶ כמפעל חייו, עוד בחיי אביו וביתר שאת לאחר מותו, ראה הרצי"ה את שימור המורשת הרוחנית של אביו ובהנחלת דרכו.³⁷⁷ דברים אלה נעשו על-פי ציוויו של אביו, עוד בחייו.³⁷⁸

אחד ממפעליו המרכזיים של הרצי"ה בהנחלת מורשת אביו, אם לא המרכזי שבהם, היה עריכת כתבי אביו. הרצי"ה ירש את כתבי אביו והוא שמר אותם בהישג ידו.³⁷⁹ מרבית כתביו של הראי"ה לא נכתבו כספרים מסודרים, אלא כפסקאות נפרדות בתוך פנקסיו האישיים. את עריכת הפסקאות, על-פי הנחיית הראי"ה, כשיטה מסודרת שפורסמה בספרים ביצעו בנו - הרצי"ה - ותלמידו - הרב דוד הכהן ("הרב הנזיר").³⁸⁰ הרצי"ה והרב הנזיר פרסמו רק חלק מהכתבים שהם בחרו וערכו על-פי מגמה ספציפית שהובילה להצגת משנת הראי"ה בצורה מסוימת שהונחלה בישיבת מרכז הרב ובחוגים רבים בציונות הדתית,³⁸¹ עד שבחוגים רבים נחשב הרצי"ה כפרשן הבלעדי של כתבי אביו.³⁸²

אחד העיקרים בתפיסה הממלכתית שגובשה על-ידי הרב אברהם יצחק הכהן קוק ובנו הרב צבי יהודה הוא "הענקת קדושה לשלמות העם ולסידורו הממלכתי, המגולם במדינת ישראל. אולם מקורו בתפיסת עולם רחבה יותר, שיסודה הוא האמונה שתקומת עם ישראל בארצו היא מהלך אלוקי, שבו מתממש לנגד עינינו חזון הגאולה האחרונה של נביאי ישראל." היעד אותו

³⁷⁵ דרוקמן, תשס"ב, עמ' 7-14; רביצקי, תשנ"ג, עמ' 116.

³⁷⁶ נריה, תשמ"ז, עמ' 295.

³⁷⁷ שם, עמ' 291, 295-296.

³⁷⁸ "הנני ממנה בזה את בני הרב צבי יהודה הכהן קוק, להיות בא-כחי בכל ענייני השיבה הגדולה... וידו כידו, ופיו כפי, ועשייתו כעשייתו..." (מתוך כתב יד של הראי"ה) (קוק, תשמ"ט, עמ' שע"ז).

³⁷⁹ שרלו, תשע"ב, עמ' 31-32. שרלו מציינת כי פניות שהופנו אליו בבקשה לעיין בכתבים נענו בשלילה, והנימוק לכך היה האחריות החינוכית הנדרשת בפרסום הכתבים.

³⁸⁰ מוניץ, תשס"ט, עמ' 1. לאחר מותם של הרצי"ה והנזיר פורסמו ספרים נוספים של הראי"ה.

³⁸¹ שם, עמ' 159.

³⁸² רודיק, שם, עמ' 113-114. שרלו סוברת כי מגמת העריכה של הרצי"ה נבעה הן מתוך תפיסה חינוכית והן מתוך שיקולים פוליטיים פרגמטיים - אי הבנה של הציבור הרחב את תפיסתו המיסטית של אביו והחשש מביקורת של הציבור הרחב. להרחבה על עריכת ופרסום כתבי הראי"ה עיין אצל: מוניץ, מאיר. (תשס"ט). חוג הראי"ה ועריכת כתביו של הרב קוק. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. אוניברסיטת בר אילן, רמת גן; שרלו, סמדר. (תשע"ב). צדיק יסוד עולם - השליחות הסודית והחוויה המיסטית של הרב קוק. רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר אילן.

רואים אנשי התפיסה הממלכתית הוא קיומה של מדינה יהודית על שטחי ארץ ישראל השלמה, שבה יושב כל עם ישראל ומנהל את חייו על-פי תורת ישראל.³⁸³

על-פי שיטתו של הרצי"ה "הציונות היא עניין שמימי", ו"מדינת ישראל היא עניין אלוקי". לשיטתו בחזון הציוני ובהקמת מדינת ישראל ישנו שילוב של הממד התיאולוגי והממד הפוליטי, ללא הפרדה. בכל דבר המתקיים במדינת ישראל - ממד של קדושה. כך, למשל, מלחמות ישראל אינן אקט ביטחוני או מעשה הקשור ליישוב הארץ, אלא מעשה בעל ערך תיאולוגי מובהק.³⁸⁴

מנהיגותו של הרצי"ה הייתה מנהיגות רוחנית וכריזמטית. מנהיגות אשר קולה ודעתה נשמעו ברמה בתחומים רבים, דבר שהיווה חידוש בנוף הציוני-דתי במדינת ישראל, שהנהגתו הדתית הייתה עד אז "שקטה" יותר ועסקה פחות בנושאים ציבוריים.³⁸⁵

הרצי"ה ראה ערך בקיומה של ממשלת ישראל וחיזק את הממשלה ללא קשר לזהותו של העומד בראשה. לדבריו הממשלה היא חשובה מעצם קיומה,³⁸⁶ ולכן גם אי הסכמה עם מדיניותה לא סותרת את הגדרתה ואת קיומה כממשלת ישראל - ממשלתו של העם היהודי במדינת ישראל.³⁸⁷ מתוך כך נהג הרצי"ה להתייחס, בין שאר עיסוקיו, גם לשאלות ציבוריות-אקטואליות-פוליטיות. הרצי"ה העיצב את עקרון קדושתה של מדינת ישראל, וביסס זאת על דברי אביו.³⁸⁸ עיסוקו בתחומים אלו, שהיווה כאמור חידוש בנוף הציוני-דתי, ומעמדו הרם במגזר זה הובילו רבים מעסקני המגזר ומבכירי המפד"ל להתייעץ עמו.³⁸⁹ הרצי"ה היה דמות בולטת גם בציבוריות הישראלית הכללית. ראשי ממשלה, שרים וחברי כנסת - דתיים וחילוניים - התייעצו איתו לאורך חייו. הוא שמר על קשר חזק עם שרים וחברי כנסת ופנה אליהם בעת שראה צורך.³⁹⁰ הוא ראה את הקשר בין רבנים לאישי ציבור כחשוב וסבר כי: "יש להעריך אנשי ציבור שמבקשים את עצתם של רבנים וחכמי התורה. בעניינים ציבוריים הנוגעים ליסודי היהדות - רצוי ביותר לשמוע את דבריהם".³⁹¹

³⁸³ רוט, תשע"א, עמ' 33.

³⁸⁴ רביצקי, תשנ"ג, עמ' 115-116.

³⁸⁵ בראון, 2004, עמ' 422-474.

³⁸⁶ דברים המתבטאים בדבריו: "...כך המחרף מלכות ישראל הוא כמחרף מלכות ה'..." (קוק, תשס"ז, עמ' רל"ח אצל רז ואחרים, תשי"ע, עמ' 287).

³⁸⁷ רז ואחרים, תשי"ע, עמ' 287.

³⁸⁸ יש לציין כי חלק מאנשי המחקר טוענים כי לא בטוח שהרב קוק האב היה טוען כי מדינת ישראל, כפי שהיא מתקיימת בפועל, הנה קדושה. עיין אצל רוט, ענת. (תשע"א). תיאוריות הפונדמנטליזם במבחן המציאות: הזרם התורני בציונות הדתית ומאבקיו נגד תכנית ההתנתקות והריסת הבתים בעמונה. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.

³⁸⁹ רוט, שם, עמ' 44; רז ואחרים, שם, עמ' 327-330.

³⁹⁰ רז ואחרים, שם, עמ' 287-291, 327-330.

³⁹¹ בראון, שם, עמ' 434.

בניתוחו לדרכו של הרצי"ה מסביר ארן³⁹² כי מדובר ב"דת פוליטית יותר מאשר פוליטיקה דתית" - ראיית הדת והפוליטיקה כגופים המשתפים פעולה זה עם זה. עם זאת, יש לציין כי בתחילת לימודיהם בישיבה, אסר הרצי"ה על חברי גחל"ת לעסוק בפעילות פוליטית מחוץ לישיבה, והמעורבות הפוליטית של חברי גחל"ת, עליה יפורט בהמשך, נעשתה רק בשלבים מתקדמים יותר בחייהם.³⁹³

תנועת גוש אמונים

מלחמת ששת הימים ב-1967 הייתה אירוע מכונן בהיסטוריה של מדינת ישראל. שחרורם של שטחי ירושלים, סיני ויהודה ושומרון קשרו את עם ישראל מחדש אל מקומות שהיו עד אז רק בגדר מושא תפילות תיאורטי. המחנה הדתי-לאומי ראה זאת לא רק כתקופה חדשה בהיסטוריה היהודית, אלא כנס משמים. משמעותו הדתית-משיחית של הניצחון במלחמת ששת הימים העסיקה רבות את הספרות הדתית.³⁹⁴ רוחות המהפכה החלו לנשב בציונות הדתית, אך הם חיכו עוד שבע שנים, עד לתקופה שאחרי מלחמת יום הכיפורים.

לאחר מלחמת יום הכיפורים הובילה קבוצה מבני הציונות הדתית, אשר חלק משמעותי ממנה היו בצעירותם אנשי גחל"ת או תלמידיהם של אנשי גחל"ת, את המהפכה הבאה אשר השפיעה רבות על פניה של מדינת ישראל בכלל ועל הציונות הדתית בפרט - מהפכת גוש אמונים. סיומה של מלחמת יום הכיפורים, על הפתעתו של צה"ל בפתיחתה ועל אלפי החיילים שנפלו בה, הותיר את החברה הישראלית הלומה ומזועזעת. רבים בחברה הישראלית חשו בבלבול ערכי, וכי אמיתות ועקרונות רבים במדינה עלולים לאבד את מקומם. טראומה לאומית זו והיווצרותו של ריק זה היו הזרז להקמתה של תנועת גוש אמונים, שראתה את עצמה כתנועה המחזירה את הציונות לערכיה הנכונים. רם מסביר כי גוש אמונים היה ניסיון להיצמד לערכים ההיסטוריים של הציונות בתקופה שבה, לראשונה מאז קום המדינה, הם עוברים שינויים.³⁹⁵

³⁹² שם, שם, שם.

³⁹³ ארן, תשס"ג, שם.

³⁹⁴ רובינשטיין 1980, עמ' 90.

³⁹⁵ הוברמן, 2013, עמ' 75-79; פייגה, תשס"ח, עמ' 346-350. להרחבה על תולדות גוש אמונים, הקמתו ודרכו האידיאולוגית עיין: אדמוני, יחיאל. (1992). עשור של שיקול דעת - ההתיישבות מעבר לקו הירוק 1967-1977. בני ברק: הקיבוץ המאוחד; רמת אפעל: מכון ישראל גלילי לחקר כוח המגן - יד טבנקין; ארן, גדעון. (תשמ"ז). מציונות דתית לדת ציונית: שורשי גוש אמונים ותרבות. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. האוניברסיטה העברית, ירושלים; ארן, גדעון. (2013). קוקיזם - שורשי גוש אמונים, תרבות המתנחלים, תיאולוגיה ציונית, משיחיות בזמננו. ירושלים: כרמל; פייגה, מיכאל. (תשס"ח). "עד שהראש ישבור את הקיר: ראשית דרכה של תנועת גוש אמונים". עמ' 343-362 בתוך חנה יבלונקה וצבי צמרת (עורכים). העשור השלישי תשכ"ח-תשל"ח. ירושלים: יד בן-צבי; רובינשטיין, דני. (תשמ"ב). מי לה' אלי: גוש אמונים. תל אביב: הקיבוץ המאוחד; שפט, גרשון. (1995). גוש אמונים הסיפור מאחורי הקלעים. בית אל: ספריית בית אל.

ההתכנסות הראשונה של פעילי גוש אמונים (שכללה בין עשרה לחמישה עשר איש, רובם בוגרי ישיבת מרכז הרב) התכנסה בביתו של הרב דרוקמן במרכז שפירא, מעט לאחר סיומה של מלחמת יום הכיפורים. בפגישה זו נקבע שמה של הקבוצה, שנחשבה כדור ההמשך במפד"ל - "גוש אמונים במפד"ל", ומטרתה הייתה לחזק את האגף הימני במפלגה.³⁹⁶ הקמת הקבוצה ביטאה רצון לפעילות אקטיביסטית נגד מדיניות הממשלה, שנחשבה לחלשה, ואת ההכרה כי גוש אמונים היא הגוף היחיד (לרבות המפד"ל) המוכן לפעול כנגד החזרת השטחים ששוחררו במלחמת ששת הימים.³⁹⁷ במהלך שנת 1974 נפרדה תנועת גוש אמונים מהמפד"ל באופן רשמי, אם כי הקשר עם פעילות המפלגה נשמר. בתקופה זו החל הגוש לפעול כתנועה חברתית וארגון הפגנות, פעילות חוץ פרלמנטרית, וכמובן את הקמת היישובים ביהודה ושומרון.³⁹⁸

הרב דרוקמן, ביחד עם רבנים נוספים, נחשב לאחד ממורי ההלכה של גוש אמונים. מורי ההלכה שימשו כנותני החסות הדתית והמוסרית של אנשי התנועה ושימשו כיועצים פעילים שלה, ולעתים גם כסמכות העליונה בתהליכי קבלת ההחלטות בה.³⁹⁹

תנועת גוש אמונים עסקה בחיזוק ההתיישבות בשטחי יהודה, שומרון וחבל עזה. עוד טרם הקמתה הרשמית של התנועה החלו צעירים מבני הציונות הדתית ו"התנועה לארץ ישראל השלמה" לחדש את ההתיישבות בגוש עציון, שנפל ערב קום המדינה, ולאחר מספר חודשים גם בחברון וברצועת עזה.⁴⁰⁰ החל משנת 1974 הוקמו מספר התיישבויות ביהודה ושומרון וברמת הגולן בארגון גוש אמונים. פעילות זו נעשתה הן תוך מאבק נגד הממשלה והן תוך תמיכה ממשלתית (בהתאם לפעילות הממשלה ודעתה של גוש אמונים עליה).⁴⁰¹ מסקירת פעילותה של גוש אמונים לאורך השנים, ניתן לקבוע כי היא שינתה מן הקצה אל הקצה את מדיניות ההתיישבות ביהודה, שומרון וחבל עזה.

הבחירות לכנסת התשיעית - 1977

כניסתו של הרב דרוקמן לכנסת אירעה בעקבות אחת ממערכות הבחירות המשמעותיות בהיסטוריה של מדינת ישראל - בחירות 1977, שבהן, לראשונה בתולדות המדינה, ניצחה מפלגת הליכוד והוקמה ממשלת ימין. בחירות אלו היו שיאו של תהליך של שינויים חברתיים וחילופי

³⁹⁶ סגל, 1987, עמ' 27; שפט, 1995, עמ' 11-16.

³⁹⁷ יש לציין כי בין ראשוני גוש אמונים היו אנשי רוח שנחשבו כחברים במפלגות מהאגף השמאלי של המפה הפוליטית.

³⁹⁸ רענן, 1980, עמ' 42.

³⁹⁹ רובינשטיין, תשמ"ב, עמ' 59.

⁴⁰⁰ אדמוני, 1992, עמ' 51-67; הוברמן, 2013, עמ' 36-61. בין חברי הקבוצה הראשונה להתיישבות בחברון בליל הסדר 1968 היו הרב דרוקמן ומשפחתו.

⁴⁰¹ שפט, 1995, עמ' 64-241.

אליטות, אותו החלה החברה הישראלית לעבור לאחר מלחמת יום הכיפורים, ארבע שנים קודם לכן.

בתקופה זו הציונות הדתית החלה להפוך מגורם שולי ו"משגיח הכשרות" של ממשלות מפא"י, על גלגליה השונים,⁴⁰² לגורם משמעותי ומוביל הנוטל על עצמו עיסוק בתחומים, כמו התיישבות וביטחון (על-ידי הקמת יישובי גוש אמונים והשתלבותם של חובשי כיפות סרוגות ביחידות מובחרות בצה"ל). מהלך זה הגיע לממדים משמעותיים החל מסוף שנות השמונים של המאה העשרים, וכפי שהגדירה זאת גרוס, בני הציונות הדתית ובנותיה החלו להפוך "ממזדנבים אחרי המחנה... לחלוץ ההולך לפני המחנה".⁴⁰³ תהליך שינוי זה התבצע גם במישור הפוליטי.

"חוגי הצעירים" במפד"ל נוסדו במהלך שנות השישים, והפכו למשמעותיים במפלגה יותר ויותר, ובפרט לאחר מלחמת ששת הימים. לאורך כל השנים התקיימו ויכוחים ועימותים בין הדור הצעיר לבין הנהגת המפלגה הוותיקה, ואלו הלכו והתגברו לאחר מלחמת יום הכיפורים בד בבד עם הפיכת הצעירים לגוף משמעותי בתנועה.⁴⁰⁴ מטרתם של חוגי הצעירים במפד"ל הייתה פתיחת השורות במפלגה ורענונו של גוף שנחשב לסגור וארכאי, אשר לא שילב את בני הדור הצעיר.⁴⁰⁵

הצעירים התנגדו לשיתוף הפעולה האוטומטי עם מפלגת העבודה ודגלו בהתנהלות כתנועה עצמאית. חלק מהתנהלותה של המפד"ל בעשורים הראשונים של המדינה נתפסה כפשרנות, והצעירים סברו כי על המפלגה להציב דרך יציבה ועקרונית משלה ללא פשרות, וזאת בניגוד להנהגה הוותיקה, שדגלה בגישה פרגמטית ובשימורה של "הברית ההיסטורית" שבין המפד"ל ומפלגת העבודה, שבמסגרתה הייתה המפד"ל שותפה טבעית בכל הממשלות שהוקמו על-ידי מפלגת העבודה.⁴⁰⁶

צעירי המפד"ל טענו כי המפד"ל עוסקת בעיקר בתחום הדתי וכי עליה להפסיק לכהן כ"משגיחת הכשרות" של הממשלה, העוסקת רק בעניינים דתיים, ולהתחיל לעסוק גם בנושא המדיני ובנושא החברתי.⁴⁰⁷ בנוסף, בניגוד להנהגת המפד"ל הוותיקה היו חוגי הצעירים בעלי דרך הקרובה יותר למפלגות הימין. תוצאות מלחמת ששת הימים והקמת תנועת גוש אמונים הובילו את הצעירים להפוך את נושא שלמות הארץ למשמעותי ומרכזי ודרשו להפוך אותו, ביחד עם

⁴⁰² עיין בפרק על הרב נריה.

⁴⁰³ גרוס, תשע"ב, עמ' 92.

⁴⁰⁴ עזריאלי, 1990, עמ' 13-38; שפט, 1995, עמ' 14-27. להרחבה על "מהפכת הצעירים" במפד"ל עיין עזריאלי, יהודה. (1990). *דור הכיפות הסרוגות - המהפכה הפוליטית של הצעירים במפד"ל*. קריית גת: אביבים.

⁴⁰⁵ דון-יחיא, 1979, עמ' 25-47. אחד משיאי "מהפכת הצעירים" היה הדחתו של השר יצחק רפאל, מוותיקי המפלגה, מרשימתה לכנסת התשיעית.

⁴⁰⁶ גרוס, תשס"ג, עמ' 129-186; דון-יחיא, שם, שם; עזריאלי, שם, עמ' 31-32.

⁴⁰⁷ דון-יחיא, שם, שם.

הדרישה להתיישב בשטחי יהודה, שומרון וחבל עזה לעיקרון ברזל שאינו ניתן לפשרה.⁴⁰⁸ דרישות אלו של הצעירים ותוצאותיהן לא שינו את מעמדה של המפד"ל כמפלגת מחנה סקטוריאלית אשר אין לה אלטרנטיבה אחרת במערכת הפוליטית.⁴⁰⁹

הפיכתה של גוש אמונים לגורם משמעותי בציבוריות הישראלית, ובמקביל מערכת הבחירות לכנסת התשיעית באביב 1977, הובילו את תנועת גוש אמונים לתבוע את מקומם ברשימת המפד"ל (אם כי במקביל התנועה הדגישה שהיא מעוניינת להישאר תנועה בלתי מפלגתית).⁴¹⁰ במהלך ישיבה של פעילי גוש אמונים, שהתקיימה בביתו של הרצי"ה, התגלה קונצנזוס סביב מועמדותו של הרב דרוקמן, והחל מסע שכנועים הן מול הנהגת המפד"ל ומוסדותיה והן מול הרב דרוקמן עצמו.⁴¹¹

בשעה שאנשי גוש אמונים התנו את תמיכתם הגלויה במפד"ל בשילובו של הרב דרוקמן ברשימתה,⁴¹² התקיימה פגישה נוספת בביתו של הרצי"ה, ובה הוצע להציב את הרב דרוקמן במקום ריאלי ברשימת המפד"ל לכנסת. הרב דרוקמן התנגד לרעיון וניסה לסרב בטענה שהוא איש חינוך, ולכן עליו להמשיך ולעסוק בחינוך ולא בפוליטיקה. בתגובה ענה לו חנן פורת, מבכירי גוש אמונים: "בסדר, אתה עוסק בחינוך. אבל אם תוכל לעסוק בחינוך בצורה ממלכתית, אין לך ערך גדול יותר מאשר עיסוק בחינוך במוסד מסוים?"⁴¹³ למרות בקשתו של הרב דרוקמן, בסופו של דבר קבע הרצי"ה, מורו ורבו המובהק של הרב דרוקמן, כי הרב דרוקמן יצורף לרשימת המפד"ל, ובלית ברירה ובבכּי, נענה התלמיד לקביעת מורו ורבו.⁴¹⁴

המפד"ל, שבעקבות סקרי דעת קהל חששה מירידה בכוחה ובמקביל הבינה את כוחם של צעירי המפלגה, נזקקה לתמיכתה של גוש אמונים.⁴¹⁵ כך, ערב הגשת הרשימות לכנסת, אישרה ועדת המינויים של המפד"ל את הצבתו של הרב דרוקמן במקום השני ברשימת המפלגה לכנסת.⁴¹⁶ יושב ראש המפד"ל דאז, יוסף בורג, קיבל את מינויו של הרב דרוקמן בלית ברירה וסיפר: "...באתי לביתו של הרב דרוקמן ואמרתי לו: אם תלך לכנסת, נרוויח ח"כ בינוני ונפסיד ראש ישיבה נהדר, אבל אם אתה רוצה כך - יהיה כך".⁴¹⁷

⁴⁰⁸ גרוס, שם, שם; דון-יחיא, שם, שם; נויברגר, 1997, עמ' 143-150.

⁴⁰⁹ כהן, תשס"ה, עמ' 17.

⁴¹⁰ שם, עמ' 128; הצופה 1/4/1977.

⁴¹¹ הוברמן, 2013, עמ' 112-113; שפט, שם, עמ' 293.

⁴¹² הצופה, 11/4/1977.

⁴¹³ הוברמן, 2013, עמ' 113; ריאיון עם הרב חיים דרוקמן. ראה נספח ג'.

⁴¹⁴ שם, שם; שם.

⁴¹⁵ דון-יחיא, 1979, עמ' 25-47; ילינק, 1988, עמ' 34.

⁴¹⁶ גארב, 2004, עמ' 171-200; הצופה, 13/4/1977.

⁴¹⁷ עזריאלי, 1990, עמ' 135.

לאחר צירופו לרשימה אמר הרב דרוקמן: "אני מקווה שכניסתי לכנסת תלכד את כל החברים לתפקיד המיוחד שיש ליהדות הדתית בתקופה זו..."⁴¹⁸ במקביל פרסם הרצי"ה מכתב ברכה למפד"ל שהופיע בהבלטה בקמפיין הבחירות של המפלגה, ובו הוא קובע כי "...עכשיו, עם כניסתו של מכובדנו הרב ר' חיים דרוקמן שליט"א לתוך הרשימה של היהדות הדתית-לאומית, ודאי פשוט וברור שכולנו מחויבים להצביע בעדה..."⁴¹⁹

מהפכת הצעירים נתנה את אותותיה במידה משמעותית בהתנהלות המפד"ל בבחירות לכנסת התשיעית. מלבד צירופו של הרב דרוקמן, בשילוב של טכניקות פוליטיות ושילובם בפועל של בני הדור הצעיר של הציונות הדתית במפלגה, הצליחו חוגי הצעירים להשפיע על רשימת המפד"ל לכנסת בשיבוצם של אנשיהם במקומות בכירים (33% מחברי הכנסת של המפד"ל בכנסת התשיעית היו בני 40 ומטה). עם זאת, יושב ראש המפלגה הדומיננטי נותר יוסף בורג - מבכירי המפלגה מיום הקמתה. איחוד הכוחות בתוך הציונות הדתית הציג את המפד"ל מחדש כמפלגת מחנה,⁴²⁰ ובבחירות לכנסת התשיעית זכתה המפד"ל ב-12 מנדטים (במקום עשרה שהיו לה בכנסת הקודמת).⁴²¹ היא הפכה לגוף מפתח בקואליציה הממשלתית, מה שהקל עליה את התמרון בתוכה. בין שאר הישגיה הקואליציוניים, מונה נציג הצעירים, זבולון המר, לשר החינוך והתרבות - משרד מרכזי ומשמעותי בממשלה והישג ראשוני ומשמעותי בתולדות המפד"ל.⁴²² בכנסת זו כיהן הרב דרוקמן כחבר בוועדות החוץ והביטחון והחינוך והתרבות וכאחד מנציגי הכנסת בוועדה למינוי דיינים.⁴²³

בכנסת זו כיהן הרב דרוקמן כחבר בוועדות החוץ והביטחון והחינוך והתרבות וכאחד מנציגי הכנסת בוועדה למינוי דיינים.⁴²⁴

הבחירות לכנסת העשירית - 1981

כפי שיפורט בהמשך, הרוב המכריע של כהונת הרב דרוקמן בכנסת התשיעית עמד סביב המאבק בהסכמי השלום עם מצרים. הרב דרוקמן לא הסכים עם מדיניותה של המפד"ל בכנסת ובממשלה בנושא הסכמי השלום ופינוי יישובי סיני, ונחשב לבולטים מבין חברי הכנסת שהתנגדו להסכם. עובדה זו, וכן ביקורות נוספות על מדיניותה של המפד"ל ועל התנהלותה, גרמו לחיכוכים בין הרב

⁴¹⁸ שם, שם, שם.

⁴¹⁹ שם, 15/4/1977.

⁴²⁰ בן-מאיר, 2008; דון-יחיא, שם, שם.

⁴²¹ אתר הכנסת, ראה ביבליוגרפיה.

⁴²² דון-יחיא, שם, שם; נויברגר, 1997.

⁴²³ שם.

⁴²⁴ שם.

דרוקמן וראשי המפד"ל, ששיאם היה בהקמת חוג "איתנים" כחוג פנימי במפד"ל ובאיומי הרב דרוקמן בפרישה מהמפלגה.⁴²⁵

לקראת הבחירות הוקמה על-ידי מתנגדי הנסיגה מפלגת "התחייה", שמרכז דרכה היה הצגת קו אידיאולוגי ימני המתנגד לנסיגות משטחי ארץ ישראל.⁴²⁶ על אף התנגדותו לנסיגות ועל אף העובדה ש"התחייה" כללה כמה מחבריו לדרך בתנועת גוש אמונים (כמו הרב אליעזר ולדמן, חנן פורת, בני קצובר וגרשון שפט), לא הצטרף אליה הרב דרוקמן, מכיוון שהוא לא דגל בהקמת רשימה משותפת של דתיים וחילוניים. אירוע זה היווה סדק ראשון במארג האחיד של תנועת גוש אמונים ותחילת השתלבותה בכלל המערך הפוליטי של הימין בישראל.⁴²⁷

ערב הבחירות, ולאחר ששקל הקמת מפלגה עצמאית-דתית שתפעל למען ארץ ישראל,⁴²⁸ הציב הרב דרוקמן בפני המפד"ל דרישה לשינויים במצע המפלגה ולשילוב אנשים מטעמו במפלגה, על מנת לייצג את דרכו האידיאולוגית, אשר לטענתו יש לה תומכים רבים במפד"ל.⁴²⁹ דרישות אלו הובילו לוויכוחים רבים בין הנהגת המפד"ל הוותיקה לבין הרב דרוקמן ותומכיו בתוך המפלגה.⁴³⁰ לאחר לחצים רבים בתוך המפלגה ומחוצה לה, החליטה הנהגת המפד"ל להציב את הרב דרוקמן במקום השני ברשימתה לכנסת.⁴³¹

הרצי"ה, שבאותה עת היה מרותק למיטת חוליו, ביקש לפרסם שוב את קריאתו שהתפרסמה ארבע שנים קודם לכן, ובה הוא כותב כי לאחר צירופו של הרב דרוקמן לרשימת המפד"ל יש להצביע למפלגה בבחירות.⁴³²

בבחירות לכנסת העשירית זכתה המפד"ל בשישה מנדטים בלבד.⁴³³ בראשית ימיה של הכנסת כיהן הרב דרוקמן כסגנו של שר הדתות מטעם המפד"ל, יוסף בורג. לאחר התפטרותו מכהונתו (כפי שיורחב בהמשך) כיהן הרב דרוקמן שוב כחבר בוועדות החוץ והביטחון והחינוך והתרבות וכנציג הכנסת בוועדה למינוי דיינים.⁴³⁴

⁴²⁵ אצ"ד/יחידה 9/מחזור 100/תיק 87; הצופה, 6/3/1981.

⁴²⁶ חורב, 2008, עמ' 151-152.

⁴²⁷ הוברמן, 2013, עמ' 148.

⁴²⁸ שם, שם, שם.

⁴²⁹ אצ"ד/יחידה 3/מחזור 200/תיק 10.

⁴³⁰ אצ"ד, שם; בנוסף, הופעלו לחצים על הרב דרוקמן מצד רבנים בציונות הדתית ונעשו ניסיונות לשכנע את הרצי"ה להצטרף ללוחצים (הצופה, 15/2/1981; הצופה, 13/4/1981).

⁴³¹ הצופה, 15/5/1981.

⁴³² אצ"ד, שם.

⁴³³ אתר הכנסת. ראה ביבליוגרפיה.

⁴³⁴ שם.

הבחירות לכנסת האחת עשרה - 1984

הוויכוחים במפד"ל ערב הבחירות לכנסת העשירית, תוצאות הבחירות, כמו גם יישום הסכמי השלום עם מצרים ופינוי יישובי חבל סיני על-ידי הממשלה שבה הייתה המפד"ל שותפה ומלחמת שלום הגליל, על המחלוקות בחברה הישראלית שנבעו ממנה, כל אלה הובילו לוויכוחים פנימיים רבים בתוך המפד"ל בפרט ובציונות-הדתית בכלל.⁴³⁵ בנוסף, טענות רבות נגד מוסדות המפלגה והנהגתה אמרו כי ההנהגה הוותיקה לא מאפשרת שום שינוי ורענון במפלגה, וטענות אלה הובילו לזעם רב כלפי המפלגה וחבריה. בין המוחים המרכזיים נגד המפלגה היה הרב דרוקמן, ואיתו רבנים ובעלי תפקידים במפד"ל עצמה או נציגיה בגופים ציבוריים שונים.⁴³⁶

לאורך כהונת הכנסת התנהלו ויכוחים רבים בין הרב דרוקמן והנהגת המפד"ל - הן במישור האידיאולוגי והן במישור המפלגתי. כך, לדוגמה, טען הרב דרוקמן כי הנהגת המפד"ל מוכנה להרוס את המפלגה רק בגלל חשבונות סיעתיים.⁴³⁷ הרב דרוקמן עצמו תפקד אמנם כחבר כנסת מטעם המפד"ל, החברה בקואליציה, אך לא מעט פעמים הצביע נגד הממשלה.⁴³⁸ ב-2/5/1983 הודיע הרב דרוקמן על פרישתו מהמפד"ל ועל הקמת סיעת מצ"ד⁴³⁹ (מחנה הציונות הדתית) בכנסת, באמרו כי "אנחנו ההצלה האמיתית של הציונות-הדתית" וכי "נעשה הכול לחיזוק השפעתה של תורת ישראל בחיי העם והמדינה... ונעמוד איתנים במאבק על שלמותה של ארץ ישראל...".

הרב נריה, שהיה שותף למהלך ביחד עם רבנים בכירים אחרים בציונות הדתית,⁴⁴⁰ הסביר כי הפרישה היא מכיוון ש"ההנהגה הקיימת של המפד"ל אינה מכוונת על-ידי גדולי תורה, וכפועל יוצא היא נדחקה ממקומה בציבור הדתי." בנוסף, האשים את הנהגת המפד"ל באיבוד אמון הציבור בגלל עיסוקה "בחלוקת שלל סיעתי ונכסים"⁴⁴¹ וטען כי "...למפד"ל יש עבר מפואר אך

⁴³⁵ עזריאלי, 1990, עמ' 104-95.

⁴³⁶ ריאיון עם הרב חיים דרוקמן, ראה נספח ג'; שרגאי, 1983, עמ' 24.

⁴³⁷ בטלחיים, 1982, עמ' 2. דברים אלה נאמרו אחרי הדחתו של יוסף שפירא (בהמשך, שר מטעם מצ"ד) מתפקידו בסוכנות היהודית שנתפסו כהדחה, על רקע מאבקי כוח פנימיים במפד"ל, והוצגו כסממן להתנהלות לא נכונה של מוסדות המפד"ל והפיכתה לגוף השקוע בוויכוחים פנימיים.

⁴³⁸ לנדרס, 1982, עמ' 7.

⁴³⁹ מצ"ד הוקמה עוד קודם לכן כגוף בתוך המפד"ל שקרא לאחדות בציונות-הדתית ועריכת מפקד מחודש במוסדות המפד"ל.

⁴⁴⁰ רשימת המועמדים המלאה של מצ"ד לכנסת כללה דמויות משמעותיות בציונות הדתית, כמו הרב נריה, יחיאל אליאש - מייסד תנועת בני עקיבא, הרב יעקב אריאל - מבוגרי גחל"ת ובאותה תקופה רב היישוב כפר מימון וראש ישיבת בני עקיבא במקום, חנן פורת - ממייסדי גוש אמונים, ודמויות נוספות.

⁴⁴¹ ברזל, 1983, עמ' 1; מרמורשטיין, תשע"א, עמ' 156.

הווה מעורער... נוכחנו שלא נוכל לשנות מבפנים, ועל כן נלך בדרך עקיפה אשר תביא בסופו של דבר לשיקומה של התנועה".⁴⁴²

העקרונות שעל בסיסן הוקמה מצ"ד היו המשולש המבטא את לב תורתו של הרב דרוקמן (והציונות-הדתית בכללה): עם ישראל, תורת ישראל וארץ ישראל. בהחלטות כנס היסוד של מצ"ד הוצגו עקרונות אלה כך:

- "תורה - העמקת הקשר בין כל חלקי העם בארץ ובתפוצות אל תורת ישראל בדרך של אהבת ישראל.

- עם - למען אחדות עם ישראל על כל עדותיו ותפוצותיו.

- ארץ - הדגשת זכותנו על נחלת אבותינו ברחבי ארץ ישראל כולה וחובתנו לקיים מצוות יישוב הארץ בכל היקפה ותוקפה".⁴⁴³

למרות הקמת מצ"ד, לא אישרה המפד"ל לרב דרוקמן במהלך כהונת הכנסת העשירית להתפלג ממנה ולהקים סיעת יחיד, והוויכוחים בנושא נמשכו זמן רב, עד שהמפד"ל נעתרה לבקשתו והסכימה לאשר לו הקמת סיעה נפרדת.⁴⁴⁴ עם זאת, במהלך המשא ומתן להקמת הממשלה העשרים בקיץ 1983 על-ידי הליכוד, היחס אליו היה כאל סיעה נפרדת.⁴⁴⁵

על-מנת להגדיל את סיכוייה לעבור את אחוז החסימה, התאחדה מצ"ד לקראת הבחירות לכנסת ה-11 עם מפלגת פא"י (פועלי אגודת ישראל).⁴⁴⁶ פא"י הייתה מפלגה שהתפלגה ב-1937 מתנועת אגודת ישראל החרדית. מפלגה זו הייתה מפלגת פועלים שדגלה בשיתוף עם הציבור החילוני בפן הלאומי, אולם מחשבתה הדתית הייתה קרובה לזו החרדית.⁴⁴⁷ לרשימה המאוחדת נתן הרב דרוקמן את השם "מורשה", אשר היווה עבורו רמז הן לתורה והן לארץ ישראל.⁴⁴⁸

המפד"ל ראתה במצ"ד את הגרסה הדתית למפלגת התחייה (שכללה חברים דתיים וחילוניים) - מפלגה שמרכז עולמה הוא יישוב ארץ ישראל והתנגדות לנסיגות אך בטון דתי.⁴⁴⁹ את הביקורת שהפנתה כלפיה מורשה דחתה המפד"ל, בטענה כי "הבעיות של המפד"ל אינן שוות ערך לשיקולים האידיאולוגיים והתנועתיים..." וניהלה את מסע הבחירות שלה תחת הסיסמה "בלי

⁴⁴² בטלהיים, 1983, עמ' 3. אנשי מצ"ד אמנם פרשו מהמפד"ל, אך לא פרשו מ"הפועל המזרחי" (הגוף המקצועי של אנשי הציונות הדתית. בעבר שימש כתנועה פוליטית נפרדת, ועם הקמת המפד"ל הצטרף אליה עם תנועת המזרחי).

⁴⁴³ אצ"ד/יחידה 9/מחזור 100/תיק 13

⁴⁴⁴ בטלהיים, 1983, עמ' 2; ביצור, 1983, עמ' 3.

⁴⁴⁵ אצ"ד/יחידה 9/מחזור 100/תיק 87. ממשלה זו, בראשות יצחק שמיר והליכוד, הוקמה במהלך כהונתה של הכנסת העשירית, לאחר התפטרותו של מנחם בגין מראשות הממשלה.

⁴⁴⁶ הוברמן, 2013, עמ' 202.

⁴⁴⁷ חורב, 2008, עמ' 467. בנוסף, פא"י נחשבת לאם תנועת ההתיישבות החרדית וייסדה מספר מושבים וקיבוצים. בניגוד למקובל במגזר החרדי, פא"י לא התנגדה לשירות בצה"ל.

⁴⁴⁸ הוברמן, שם, שם.

⁴⁴⁹ עזריאלי, שם, עמ' 97.

אבל - הצבע מפד"ל". בנוסף, הציגה המפד"ל את מורשה כתנועה המפלגת את הציונות-הדתית, וטענה כי מדובר במפלגה חרדית ה"מתפשרת על הציונות" (בעקבות הכללת מפלגת פא"י ברשימה). שתי המפלגות הציגו במודעות הבחירות שלהן רשימות רחבות של רבנים, אנשי אקדמיה ואנשי ציבור התומכים במפלגה.⁴⁵⁰

בבחירות לכנסת ה-11 זכתה מורשה בשני מנדטים בלבד, כאשר הרב דרוקמן כיהן כחבר הכנסת היחיד מטעם מצ"ד, נבחר לכהונת חבר כנסת וכיהן כחבר בוועדת החוץ והביטחון ובוועדת משנה בנושא בחינה מחודשת של הפטור מגיוס של בחורי הישיבות.⁴⁵¹ בנוסף, כיהן חבר מצ"ד, יוסף שפירא, כשר ללא תיק במשלת האחדות הלאומית.⁴⁵²

לאחר שנתיים, ב-21/5/1986, החליטה מועצת מצ"ד על פירוק מורשה וחזרתה של מצ"ד אל המפד"ל.⁴⁵³ בסיומה של קדנציה זו עזב הרב דרוקמן את הכנסת וחזר אל ספסלי בית המדרש, אם כי הוא עדיין נשאר דמות משמעותית בפן המחשבתי ובפן הציבורי בציונות-הדתית בכלל ובמפד"ל בפרט.

הבחירות לכנסת ה-15 - 1999

בכנסת ה-14 כיהנה ממשלת ימין בראשות בנימין נתניהו. עם זאת, במחצית השנייה של שנת 1998 חתם נתניהו על הסכמי וואי עם הרשות הפלשתינית. חתימת הסכמי וואי פגעה בקשריו של נתניהו עם חלק מחברי הכנסת של הימין שתבעו את ביטול ההסכם. הלחץ על נתניהו מימין ומשמאל הוביל את נתניהו לפזר את הכנסת ולהכריז על הקדמת הבחירות.⁴⁵⁴

בבחירות המקדימות לקביעת רשימת המפד"ל לבחירות, נבחרו למקומות הראשונים והריאליים אישים שנחשבו לבעלי עמדות מתונות (כמו זבולון אורלב, יגאל ביבי ונחום לנגנטל), ואילו דמות כמו חבר הכנסת חנן פורת (בוגר ישיבת מרכז הרב, תושב כפר עציון וממייסדי גוש אמונים) שובץ רק במקום ה-11- והלא ריאלי תוצאות הבחירות הובילו את פורת (ואיתו דמויות נוספות מעולם ההתיישבות ומחנה הימין) לפרוש מהמפד"ל ולהקים את מפלגת תקומה, שהשתלבה לאחר מכן במפלגת האיחוד הלאומי.⁴⁵⁵

⁴⁵⁰ מודעות הבחירות של המפד"ל ומורשה כפי שפורסמו בעיתון הצופה בחודשים 5-7/1984.

⁴⁵¹ אתר הכנסת. ראה ביבליוגרפיה. החבר השני היה יו"ר פא"י, ח"כ אברהם ורדיגר.

⁴⁵² שם, שם. שפירא כיהן כשר שאינו חבר כנסת.

⁴⁵³ גבעון, 1986, עמ' 1. בעוד הרב דרוקמן הפך לחבר כנסת מטעם המפד"ל, ורדיגר כיהן כסיעת יחיד בשם "מורשה - פא"י".

⁴⁵⁴ הוברמן, שם, עמ' 283-286.

⁴⁵⁵ שם, שם, עמ' 288-291.

הרכבה של רשימת המפד"ל היה חסר כעת דמויות משמעותיות בפן התורני ובפן ההתיישבותי, ולקראת הבחירות בכלל והמאבק הצפוי מול מפלגת האיחוד הלאומי⁴⁵⁶ נצרך לה חיזוק בתחומים אלה. יושב ראש המפלגה, הרב יצחק לוי (שהוא אמנם רב בישראל ונחשב לאחד מבכירי הימין הדתי, אך הוא חש כי נוכחותו לבדה אינה מספקת),⁴⁵⁷ ואיתו הנהגת המפלגה, החליטו להציב את הרב דרוקמן במקום השני ברשימה, במטרה לחזק את הקשר עם עולם התורה הציוני-דתי ואת הקשר לצד הימני של המפה הפוליטית. טענה זו גובתה בסקר פנימי שערכה המפד"ל. החלטה זו נעשתה בתמיכתם ובעידודם של הרבנים הראשיים לשעבר - מרדכי אליהו ואברהם שפירא - שנחשבו לבכירי ההנהגה התורנית של המפלגה באותה עת ולגדולי הדור המובהקים של הציונות-הדתית.⁴⁵⁸

לאחר מאבקים בצמרת המפלגה, החליט מרכז המפלגה לאשר את ההצעה ולהציב את הרב דרוקמן במקום השני ברשימתה לכנסת ה-15.⁴⁵⁹ לאחר בחירתו אמר הרב דרוקמן כי אף שהיה שמח להמשיך בפעילותו החינוכית, הוא רואה את החברות בכנסת כצורך שהוא שליחות - ערך שאליו הוא מחנך את תלמידיו - וכ"שירות מילואים" למען המדינה והמפלגה.⁴⁶⁰ בסופו של דבר, זכתה המפד"ל בבחירות לכנסת ה-15 בחמישה מנדטים בלבד (לעומת תשעה בבחירות לכנסת ה-14). בכנסת זו כיהן הרב דרוקמן כחבר בוועדת החוץ והביטחון, ועדת הפנים ואיכות הסביבה, הוועדה למאבק בנגעי הסמים והאלכוהול, ועדה מיוחדת להצעת חוק שירות הביטחון (דחיית שירות לתלמידי ישיבות שתורתם אומנותם) והוועדה למינוי דיינים. עם סיום כהונת הכנסת ה-15 בשנת 2003, פרש הרב דרוקמן מהכנסת והמשיך בכהונתו כראש ישיבת אור עציון ובשאר עיסוקיו התורניים-חינוכיים והציבוריים.⁴⁶¹

דרכו האידיאולוגית של הרב דרוקמן⁴⁶²

"הנני" - שליחות וקבלת רצון ה'

הרב דרוקמן רואה ערך בשליחות אידיאולוגית, בכל תחום מתחומי החיים, למען הגשמת רצון ה' בעולם. כפי שאברהם אבינו קרא "הנני" כשה' שלח אותו לעקוד את בנו - כך גם עלינו לקרוא

⁴⁵⁶ שנתמכה על-ידי רבנים ואישי ציבור בולטים בציונות הדתית בכלל ובהתיישבות ביש"ע בפרט.

⁴⁵⁷ ריאיון עם הרב יצחק לוי. ראה נספח ב'; ריאיון עם הרב חיים דרוקמן, ראה נספח ג'.

⁴⁵⁸ בראון, 2004, עמ' 422-474; הצופה, 29/3/1999; זפט, 1999, עמ' 2; ריאיון עם הרב יצחק לוי. ראה נספח ב'.

⁴⁵⁹ זפט, 1999, עמ' 3; ריאיון עם הרב יצחק לוי, שם; שיבי, 1999, עמ' 5. שאר המועמדים, שנבחרו בפריימריז בקרב חברי מרכז המפלגה הוזזו מקום אחד מטה, בהתאמה.

⁴⁶⁰ זפט, 1999, עמ' 5; ריאיון עם הרב חיים דרוקמן, ראה נספח ג'.

⁴⁶¹ אתר הכנסת. ראה ביבליוגרפיה.

⁴⁶² פרק זה סוקר נקודות במשנתו של הרב דרוקמן הרלוונטיות למחקר זה, ואין מטרתו להקיף את כלל העיסוק במשנתו.

"הנני" על-מנת לקיים את רצונו של ה': "הנני" של אברהם אבינו היה לינעשה ונשמע' של כלל ישראל במעמד הר סיני, והוא מלווה אותנו לאורך ההיסטוריה כולה. הננו מוכנים למילוי רצון ה' בעולם בכל אורח חיינו, יום-יום ושעה-שעה, על ידי קיום התורה ומצוותיה".⁴⁶³ השליחות היא יעד מרכזי במשנתו של הרב דרוקמן. מסירות הנפש כלפי הקב"ה היא אבן דרך בחייו של האדם, ולכן על האדם לפעול במלוא כוחותיו בכל מקום ותחום בחיים, על-מנת להגשים את רצון ה' מתוך אמונה בצדקת הדרך וללא חשבונות פרטיים⁴⁶⁴ ומתוך קבלה "באהבה וללא שאלות".⁴⁶⁵

דברים אלה משמעותיים על אחת כמה וכמה כשמדובר בדור שלנו, דור שזכה לחיות במדינת ישראל המתחדשת והעצמאית: "אנו, הזוכים לחיות בדור של גאולה, שחזינו בהקמת המדינה, בניצחון ישראל בכל המלחמות ובתהליך קיבוץ הגלויות המופלא - ודאי מחויבים להתעודד ולהוסיף לפעול כדי לקדם את העתיד המזהיר והבטוח - הטבעת חותם האור הישראלי המיוחד על פני המציאות כולה".⁴⁶⁶

מדינת ישראל

הרב דרוקמן רואה את הקמתה של מדינת ישראל כחלק מתהליך הגאולה של עם ישראל.⁴⁶⁷ "אנו חיים בתקופה גדולה ומיוחדת. מוכרחים אנו להביט במציאות שלנו, על אורותיה הגדולים וצלליה המרובים, בעיניים אמיתיות היודעות לבקר כשצריך, אך מעבר לכך יודעות להעריך ולהוקיר את הטובה הגדולה שזכינו לה בעצם הקמת המדינה. רק באופן זה ניתן יהיה לסייע לפיתוח גופה של המדינה ולהכנסת נשמת חיים של קדושה בתוכה".⁴⁶⁸ הקמת המדינה היא נס גדול והיא חלומה של עם ישראל לאורך כל הדורות, יש בה ממד של קידוש ה', והיא נחשבת ל"תחיית המתים הלאומית של עם ישראל".⁴⁶⁹

הציונות היא למעשה חלק משמעותי בגאולת ישראל - העם היהודי שב לארץ ומממש את ייעודו כעם קדוש. התקדמות החזון הציוני והתממשותו יובילו את עם ישראל אל הגשמת היעד

⁴⁶³ דרוקמן, תשע"ג, עמ' 283.

⁴⁶⁴ שם, שם, עמ' 283-284.

⁴⁶⁵ שם, שם, עמ' 263.

⁴⁶⁶ שם, שם, עמ' 284.

⁴⁶⁷ מטעם זה רואה הרב דרוקמן ערך בקביעתו של יום העצמאות כיום חג, גם במובן הדתי של העניין: "פשוט הדבר שיש לקבוע את יום העצמאות כיום חג, שהרי הקמת מדינת ישראל מהווה הן שחרור משעבוד לחירות והן הצלה ממיתה לחיים... קביעת יום העצמאות כיום חג, הכולל שמחה והודאה, היא אפוא - מהתורה! ועל כן, אין הדברים תלויים בהרגשתנו כלל!" (דרוקמן, תשע"ג, עמ' 264-265)

⁴⁶⁸ דרוקמן, תשע"ב, עמ' 10; דרוקמן, תשע"ג, עמ' 277-278; דרוקמן, תשע"ג, עמ' 291-294.

⁴⁶⁹ שם, תשע"ג, עמ' 264-278; עמ' 285-294.

הרוחני של הגאולה.⁴⁷⁰ חלק מתהליך החורבן היה חוסר השלטון היהודי בארץ ישראל, ולכן הקמתה של ממשלה יהודית במדינת ישראל היא חלק מתהליך הגאולה, בין אם מנהיג המדינה הוא צדיק ובין אם הוא רשע.⁴⁷¹

תהליך הגאולה הוא תהליך אטי ומורכב המתבצע בשלבים רבים (שהקמת המדינה היא אחד הבולטים שבהם). בתהליך זה יש גם נסיגות ולא רק עליות, אולם יש לזכור שגם נפילות הן חלק מתהליך הגאולה השלם, ולכן תופעות שאינן רצויות במדינת ישראל הן אפשרויות וטבעיות.⁴⁷² אין התכחשות לכך שבמדינת ישראל ישנם דברים לא טובים המצריכים תיקון, אך אנו עדיין מודים לקב"ה על הקמת המדינה ושמחים בה.⁴⁷³ גם במקרה של משבר ואי הסכמה עם דרכה של הנהגת המדינה, אין "לשבור את הכלים" - יש לפעול נגד מהלכים שאינם נכונים, אך לא במחיר גרימת נזק למדינה ופגיעה ישירה בה.⁴⁷⁴

הרב דרוקמן לא רואה בעיה בכך שמדינת ישראל הוקמה על-ידי אנשים שאינם שומרי תורה ומצוות ואת העובדה שהם נמצאים בהנהגת המדינה. אנו לא יכולים להבין את חשבונותיו של הקב"ה, ואל לנו לתמוה מדוע הקב"ה החליט להביא את הגאולה בדרך זו. מדובר באנשים שמוסרים את נפשם למען עם ישראל ומדינת ישראל, והם עדיין נחשבים שליחיו של הקב"ה.⁴⁷⁵

ארץ ישראל

הרב דרוקמן רואה ערך מיוחד ביישוב ארץ ישראל ומגדיר אותו כמצווה הכוללת שני מרכיבים :

(1) דאגה לכך שהארץ תהיה תחת שלטון ישראל ולא תחת שלטון של עם אחר.

(2) דאגה שהארץ תהיה מיושבת ולא שוממה.

הנובע מכך הוא שהקמת המדינה היא קיום מצוות יישוב ארץ ישראל על כל מרכיביה.⁴⁷⁶

הקשר בין עם ישראל וארץ ישראל הוא קשר מיוחד החורג מעבר לקשר הטבעי הקיים בין עם לארץ שבה הוא גר. מדובר בקשר של קודש, "יצירה אלוקית", הקשור לכך שארץ ישראל הנה ארץ הקודש. מסיבה זו ליהודי, בכל מקום שהוא, ישנו קשר מיוחד ומשיכה מיוחדת אל ארץ ישראל.⁴⁷⁷ בגלל קשר זה וקדושתה של הארץ, אין לוותר על חלקים מארץ ישראל בשום אופן, גם

⁴⁷⁰ שם, תשע"ב, עמ' 126.

⁴⁷¹ שם, תשע"ג, עמ' 296-298.

⁴⁷² שם, תשע"ב, עמ' 13-25.

⁴⁷³ שם, תשע"ג, עמ' 268.

⁴⁷⁴ רוט, 2014, עמ' 82-83.

⁴⁷⁵ דרוקמן, שם, עמ' 167-191.

⁴⁷⁶ שם, שם, עמ' 295-296.

⁴⁷⁷ אאו"ע/ ארץ ישראל.

בעבור שלום אמת.⁴⁷⁸ ארץ ישראל היא ארץ הקודש שניתנה לנו מהקב"ה בהבטחה אלוקית, ולכן אין לנו האפשרות והיכולת לוותר על חלקים ממנה, בכל מצב שהוא.

על-מנת לתקן את כלל האנושות, יש צורך בעם ישראל ובייחודו, המקדם את כלל העולם למקום האידיאלי.⁴⁷⁹ יישוב ארץ ישראל הוא חלק מתהליך הגאולה של כלל העולם. מציאות של "וכתתו חרבותם לאיתים וחניתותיהם למזמרות"⁴⁸⁰ תתרחש רק כשכלל האנושות מכירה את הקב"ה ואורו - דבר הנעשה על-ידי עם ישראל. מכיוון שעם ישראל יכול להגשים את ייעודו רק כשהוא יושב על אדמתו ושומר את התורה, הרי שיישוב ארץ ישראל הוא חלק מתהליך הגאולה העולמי.⁴⁸¹

מקומה של התורה בחיינו

הרב דרוקמן סובר כי התורה היא לא רק ספר הלכתי העוסק בפולחן, אלא ספר חובק כול - מצפן המנווט את עם ישראל ואת האנושות כולה בכל תחום שהוא. גם לנושאים לאומיים יש ערך דתי. העיסוק בתורה וההקשבה להדרכתה של התורה יכולים לתת פיתרון לכלל הבעיות - הן הפרטיות והן הלאומיות. התורה היא זו שמסבירה לנו מה הוא הייעוד של האדם והמדינה.⁴⁸²

הוספת אור על-ידי כולם

הרב דרוקמן סובר כי עלינו לזכור תמיד כי המטרה המרכזית היא הוספת אור בעולם. ביטולם של הדברים השליליים ייעשה אך ורק על-ידי הוספת אור. קטרוג על המציאות השלילית הוא לא זה שיוכל לקדם את התיקון, אלא ריבוי החיוב.⁴⁸³

בנקודה זו, מזכיר הרב דרוקמן, כי כל חלקי העם רוצים לעשות טוב למען עם ישראל, גם אם איננו מסכימים איתם. לכן מתנגד הרב דרוקמן להתבטאויות אשר משתמע מהן כי אנשים מסוימים אינם חלק מעם ישראל או פועלים נגדו, שהרי האמת אינה נמצאת אצל אדם אחד בלבד. "כולם שייכים לעם ישראל... אף חלק בעם לא רוצה לפגוע ולהזיק למדינה..."⁴⁸⁴

---

⁴⁷⁸ שם/ ארץ ישראל- מוצ"ש קרח.

⁴⁷⁹ דרוקמן, תשע"ג, עמ' 362.

⁴⁸⁰ ישעיהו, ב', ד'.

⁴⁸¹ דרוקמן, תשע"ב, עמ' 293-294.

⁴⁸² אאו"ע/ שיחה אחרי פרסום תוצאות הבחירות- תשנ"ט; אצ"ד/ יחידה 3/ מחזור 200/ תיק 10.

⁴⁸³ דרוקמן, תשע"ג, עמ' 294.

⁴⁸⁴ אאו"ע/ שם.

מקרי בוחן

באופן טבעי, ההתרחשויות האקטואליות משפיעות על תחומי עיסוקו של המחוקק, ולכן ייבחנו מקרי הבוחן של כל כנסת בנפרד.

הכנסת התשיעית (1977-1981)

מינוי שר החינוך

מקרה זה אמנם אינו קשור ישירות לעבודה בכנסת, אך אני סבור כי הוא מהווה מקרה בוחן ראשון שבו נבחנה מערכת היחסים בין העולם הרבני לעולם הפוליטי בתפקודו של הרב דרוקמן. במשא ומתן הקואליציוני להקמת הממשלה ה-18 קיבלה המפד"ל, לראשונה בתולדותיה, את תיק החינוך. באופן מיידי, הודיע מורו ורבו של הרב דרוקמן, הרצי"ה, כי: "...ברור ופשוט וברור שר' חיים דרוקמן הוא צריך להיות, והוא יהיה, שר החינוך. כן, דבר ברור בהחלט!"⁴⁸⁵ לדבריו של הרצי"ה, שר החינוך אמור להיות תלמיד חכם ואיש חינוך, ולא איש פוליטי - הגון וישר באשר הוא.⁴⁸⁶ מינוי זה היה נראה לכאורה כמינוי מתבקש ומקצועי, בעקבות עיסוקיו של הרב דרוקמן בעולם החינוך לאורך השנים. בנוסף, תמיכתו הנחרצת של הרצי"ה (שזכור היה זה שהוביל לשיבוצו של הרב דרוקמן ברשימת המפד"ל לכנסת) הייתה אמורה לשמש כזרז משמעותי למינוי.

בסופו של דבר, מונה לתפקיד מנהיגה של סיעת הצעירים במפלגה, זבולון המר, והרב דרוקמן נותר לכהן כחבר כנסת מן המניין. מינוי זה נעשה בעקבות לחצים כבדים שהופעלו מצד סיעת הצעירים בפרט והמנגנון המפלגתי בכלל ולאור ההנחה כי תפקיד בכיר בממשלה אמור להיות מוענק לחבר כנסת ותיק ובעל מעמד חשוב בסיעה.⁴⁸⁷ יש לציין כי מינויו של המר ואי מינויו של הרב דרוקמן נעשה גם בתמיכה רבנית שבראשה עמד הרב יהודה עמיטל, שהתנגד להתערבותו של הרצי"ה בעניינים מפלגתיים.⁴⁸⁸ הרב דרוקמן עצמו טוען כי מעולם לא הובטח לו להתמנות לשר החינוך, וכי דיבורים כאלה, אם נעשו, נעשו בשיחות של אחרים עם הרצי"ה אך לא איתו אישית.⁴⁸⁹

⁴⁸⁵ אאו"ע - "שר חינוכנו"; רז ואחרים, תש"ע, עמ' 329.

⁴⁸⁶ רז ואחרים, תש"ע, עמ' 329.

⁴⁸⁷ עזריאלי, 1990, עמ' 134-135.

⁴⁸⁸ רייכנר, 2011, עמ' 176. בשיחה שערכתי עמו, ציין רייכנר כי התנגדותו של הרב עמיטל לא נבעה מהתנגדות אישית לרב דרוקמן, אלא מתוך התנגדות להתערבות רבנית (של הרצי"ה) בעניינים פנים מפלגתיים.

⁴⁸⁹ ריאיון עם הרב חיים דרוקמן, ראה נספח ג'.

נראה כי אי מינויו של הרב דרוקמן למשרת שר החינוך נבע מהעובדה כי למרות תמיכתו של הרצי"ה (שנחשבה בחלק מחוגי הציונות הדתית ל"דעת תורה"), והמעמד הציבורי לו זכה כרב בפני עצמו, הרב דרוקמן היה באותה עת חבר כנסת חדש אשר אינו מעורה מספיק בענייני הפנימיים של המפד"ל, מה שהוביל לזכייתו של המר, חבר פעיל במפלגה כעשרים שנה (כולל חברות בכנסת ובממשלה) בתפקיד הנכסף. הרב דרוקמן נותר כחבר בוועדת החינוך והתרבות בלבד.⁴⁹⁰ הרב דרוקמן קיבל על עצמו את דין התנועה, לא "שבר את הכלים" בתגובה להפסד התפקיד והמשיך לפעול כחבר כנסת מן המניין.⁴⁹¹

חוץ וביטחון

מרכז הדיונים בנושאי חוץ וביטחון בכנסת התשיעית היה הסכמי השלום עם מצרים, אשר במסגרתם פונו יישובי חבל סיני והועברו לשליטת המצרים.

פתחת רפיח, שהפכה בהמשך לחבל ימית, נכבשה על-ידי צה"ל ביממה הראשונה של מלחמת ששת הימים (5/6/1967). שנתיים לאחר מכן הוקמו היישובים הראשונים באזור, ובשנת 1973 הוקמה על-ידי ממשלת ישראל⁴⁹² העיר ימית, על גבול רצועת עזה וצפון סיני.⁴⁹³ מלבד ימית, היו בסיני עוד 17 יישובים נוספים.⁴⁹⁴

ב-19/11/1977, כחמישה חודשים לאחר הקמת ממשלתו של מנחם בגין, הגיע לירושלים נשיא מצרים, אנואר סאדאת, והצהיר על סיום מצב המלחמה עם ישראל. ביקור זה פתח רצף של מהלכים מדיניים בין ישראל למצרים, ששיאם היה בחתימת הסכמי קמפ דייוויד (17/9/1978) ובחתימת חוזה השלום בין ישראל למצרים בבית הלבן (26/3/1979).⁴⁹⁵ במסגרת ההסכם, התחייבה ישראל לפנות את כל שטחי חצי האי סיני ולהחריבם עד לתאריך 30/4/1982. פינוי סיני גרם למחלוקת קשה בציבור הישראלי.⁴⁹⁶ עם ההודעה על הפינוי הצפוי של יישובי סיני, יצאו תושבי החבל למחאה אשר התחלקה לשתי קבוצות מרכזיות: קבוצה שמחתה נגד הסכמי הפיצויים העתידיים למפונים, ועסקה בסופו של דבר במשא ומתן עם הממשלה; וקבוצה שמחתה

---

⁴⁹⁰ אתר הכנסת. ראה ביבליוגרפיה. חשוב לציין כי בנוסף לוועדת החינוך והתרבות, כיהן הרב דרוקמן בעוד מספר ועדות משמעותיות של הכנסת.

⁴⁹¹ ריאיון עם הרב חיים דרוקמן, ראה נספח ג'.

⁴⁹² שקראה להקמת רצף יישובים יהודיים בפתחת רפיח שיהוו אזור חיץ בין צפון סיני ורצועת עזה. התוכניות לפיתוח מרכז עירוני באזור נעשו על-ידי משרד הביטחון.

⁴⁹³ סגל, 1999, עמ' 11.

⁴⁹⁴ קליאוט ואלבק, 1996, עמ' 40-55. יישוב נוסף בסיני היה עצמונה, שהוקם על-ידי תנועת גוש אמונים למחרת החתימה על הסכמי קמפ דייוויד (1978) והתקיים עד לפינוי כיישוב עצמאי ובלתי מוכר בעזרת תמיכתם של היישובים השכנים.

⁴⁹⁵ קליאוט ואלבק, 1996, עמ' 66.

⁴⁹⁶ מצא ואחרים, 2010, עמ' 72-73.

נגד רעיון הפינוי עצמו אשר הוקמה על-ידי אנשי ימית, ואנשי גוש אמונים היו חלק משמעותי מהנהגתה.⁴⁹⁷

החרב שהוטלה על יישובי סיני הפתיעה את אנשי גוש אמונים, שנאלצו לצאת למאבק בפינוי היישובים על-ידי ממשלה שעלייתה לשלטון הייתה לשמחתה ולשביעות רצונה ונחשבה לידידת מפעל ההתיישבות.⁴⁹⁸ כאמור, באופן מיידי הצטרפו אנשי גוש אמונים אל התנועה לעצירת הנסיגה מסיני והעמידו לרשותה את התשתית הארגונית והכלכלית הרחבה שבנו ואת מאגר המתנדבים שלהם. מטרת התנועה הייתה, כמובן, ביטול הפינוי הצפוי, ובמידה ומטרה זאת לא תצלח, הפיכת הפינוי לאירוע טראומטי אשר ימנע פינויים נוספים בעתיד. פעילות התנועה כללה הפגנות, פרסומים, הופעות בכלי התקשורת, ובהמשך חסימת צירים המובילים לסיני, הזרמת מתנגדים אל החבל והתנגדות לכוחות צה"ל ביום הפינוי.⁴⁹⁹

התנועה לעצירת הנסיגה מסיני שילבה בין דתיים וחילונים וסברה כי הסכנה בנסיגה מסיני אינה רק בממד המדיני-ביטחוני אלא גם בממד אידיאי-מורלי, והציגה את הסכם השלום כגורם המאיים על מדינת ישראל ואת חשיבות המשך הריבונות על שטחי סיני לביטחונה.⁵⁰⁰ התשתית האידיאולוגית של התנועה לעצירת הנסיגה בסיני ניתנה בבית מדרשו של הרצי"ה, ולא מעט מההחלטות הקשורות לפעילות התנועה התקבלו אצלו או לאחר התייעצות עמו והוגדרו על-ידי תלמידיו כדעת תורה.⁵⁰¹

כאחד ממנהיגי גוש אמונים וכתלמיד הרצי"ה, היה הרב דרוקמן מראשי המאבק נגד הנסיגה מסיני. בין הזירות שבהן פעל להתנגד ולמחות על המהלכים הצפויים, הייתה הזירה הפרלמנטרית. כשבוע לאחר נאומו של נשיא מצרים במליאת הכנסת, נשא ראש הממשלה הודעה מדינית באותו המקום, ובה סקר את מאורעות השבועות שחלפו עד להגעתו של סאדאת לביקורו ההיסטורי בישראל, והודיע כי "עלינו על דרך המשא ומתן להשכנת שלום".⁵⁰² בדיון שנערך לאחר דבריו של בגין, בירך הרב דרוקמן על ביקורו של סאדאת בארץ והדגיש את כמיהתו של כל העם לשלום אמת, אולם באותה נשימה התנגד לפינויים של שטחי ארץ ישראל. הרב דרוקמן הדגיש את הקשר המיוחד של עם ישראל לארצו מאז ימי אברהם אבינו והתנגד לשימוש בביטוי "שטחים

⁴⁹⁷ קליאוט ואלבק, 1996, עמ' 103.

⁴⁹⁸ שפט, 1995, עמ' 295-296.

⁴⁹⁹ קליאוט ואלבק, 1996, עמ' 106-108.

⁵⁰⁰ ארן, 1985, עמ' 9-13.

⁵⁰¹ שם, שם, עמ' 23.

⁵⁰² דברי הכנסת התשיעית, כרך 81, ישיבה מ"ז, עמ' 520.

כבושים" או "מוחזקים", שהרי מדובר בנחלת אבות.⁵⁰³ נאום זה שיקף את דרכו המדינית של הרב דרוקמן ומהווה את הבסיס האידיאולוגי להתנהלותו בהמשך. בהמשך, הסביר הרב דרוקמן כי הוא סבור שהוויתורים הנדרשים מישראל אינם שווים ערך לתרומתם של המצרים להסכם, הביע חשש מאי קיום ההסכם ואמר כי על עם ישראל לעמוד בנחרצות על עקרונותיו ולא לוותר עליהם.⁵⁰⁴ הרב דרוקמן ראה ערך רב בפעילות מחאה נגד ההסכם ופעל רבות נגדו בכלים שנתנה לו הכנסת. מחאה זו נעשתה גם כשהיה ברור לרב דרוקמן כי מתנגדי ההסכם הם מיעוט בין 120 חברי הכנסת, מתוך הבנה כי חשוב שקולו של המיעוט יישמע וכי פינויים של יישובים בארץ ישראל לא יכול לעבור בשקט ובקלות בסדר היום הציבורי של מדינת ישראל.⁵⁰⁵

כנציגם של אנשי גוש אמונים, עסק הרב דרוקמן רבות בעניינים הקשורים לביטחון בכלל ולהתיישבות ביהודה, שומרון וחבל עזה⁵⁰⁶ בפרט. הרב דרוקמן עסק רבות בהתנהלות החיים בשטחים אלה ובשאיפה להפוך את ההתיישבות בהם להתיישבות כמו בכל מקום אחר בארץ.

מספר חודשים לאחר תחילת כהונתו הוא הגיש שאילתא לשר הפנים,⁵⁰⁷ בעקבות ידיעה בתקשורת על הגדרת יחידה של משמר הגבול כ"צבא פרטי של גוש אמונים". תשובת ממלא מקום שר הפנים מדגישה כי לא מדובר ביחידה פרטית אלא בחלק ממשטרת ישראל. תשובה זו מבהירה כי יישובי יהודה ושומרון הם חלק ממדינת ישראל, וככאלה הם זכאים להגנה כמו כל יישוב במדינה, כפי שטען הרב דרוקמן.⁵⁰⁸ מסיבה זו הוא גם התנגד לסרבנות של חיילים לשרת באזורים אלה.⁵⁰⁹ בישיבה אחרת קבל על הסכנה שבנסיעה בכבישים ביהודה ושומרון.⁵¹⁰

בנאום בכנסת הבהיר הרב דרוקמן כי ההתיישבות בישי"ע היא חלק משיבת ישראל לארץ וכי היא נצחית והיא חלק מחזון הנביאים. לטענתו, התיישבות זו מעוגנת בזכות מוסרית ובזכות חוקית והיא תורמת לביטחון המדינה.⁵¹¹ כך התנגד גם לדיונים על מעמדה של ירושלים וקרא להחיל את החוק הישראלי על רמת הגולן ועל כל שטחי מדינת ישראל.⁵¹² על עיקרון זה חזר הרב

⁵⁰³ שם, שם, שם.

⁵⁰⁴ דברי הכנסת התשיעית, כרך 81, ישיבה ס"א.

⁵⁰⁵ ריאיון עם הרב חיים דרוקמן, ראה נספח ג'.

⁵⁰⁶ להלן, ישי"ע.

⁵⁰⁷ באותה העת כלל משרד הפנים גם את האחריות על משטרת ישראל (למעשה, משרד המשטרה ומשרד הפנים אוחדו למשרד אחד).

⁵⁰⁸ דברי הכנסת התשיעית, כרך 81, ישיבה ל"ב.

⁵⁰⁹ שם, כרך 88, ישיבה שכ"ו.

⁵¹⁰ שם, כרך 86, ישיבה רכ"ג.

⁵¹¹ שם, שם, ישיבה רל"ד.

⁵¹² שם, כרך 81, ישיבה נ"א; שם, כרך 85, ישיבה רכ"א; שם, כרך 90, ישיבה שצ"ט. בהצבעת אי אמון בממשלה עקב אי החלת החוק הישראלי ברמת הגולן נאלץ הרב דרוקמן להימנע, מכיוון שהיה חבר בקואליציה.

דרוקמן מספר פעמים והדגיש אותו כל אימת שחבר כנסת או אנשי תקשורת השמיצו את ההתיישבות ביש"ע או את תנועת גוש אמונים.⁵¹³

הרב דרוקמן סבר כי התנהלות זו אמורה להתקיים גם במערכת ההסברה הישראלית, ולכן עליה לומר דברים נחרצים, ולא "לחלות במחלת הגמגום": "נקודת המוצא להסברה שלנו היא זכותנו על הארץ. זכות היסטורית של שלושת אלפים שנה, זכות שהוכרה מחדש בהכרה בין-לאומית על-ידי חבר הלאומים". לדבריו, על מדינת ישראל להודיע כי היא תומכת בהתיישבות ביש"ע ומאמינה בזכותה על יישובים אלה ולומר זאת בפה מלא מול העולם כולו,⁵¹⁴ ומסיבה זו הוא התנגד לגינויי האו"ם את מפעל ההתיישבות ביש"ע.⁵¹⁵

מטעם זה, התנגד הרב דרוקמן לפעילותה של תנועת שלום עכשיו. תנועה זו הוקמה בשנת 1978 במטרה לתמוך בתהליך השלום עם מצרים,⁵¹⁶ והמשיכה בפעילותה הציבורית לאורך השנים במטרה להשפיע על דעת הקהל ועל הממשלה שלא לעצור את תהליך השלום.⁵¹⁷ כמו בדבריו על פעילות ההסברה הישראלית, שאינה מכירה באופן ישיר בהתיישבות ביש"ע, טען הרב דרוקמן כי ההתנחלויות אינן מכשול לשלום, ולכן התנגד לפעילותה של תנועת שלום עכשיו וטען כי פעילותה נגד ההתיישבות משרתת את אויבי המדינה, ולכן אין קשר בינה לבין פגיעה בתהליך השלום.⁵¹⁸ יש לציין כי הרב דרוקמן לא התנגד לחתימת הסכמי שלום, אולם הציב סייגים לכך: "...הבעיה המפריעה לשלום במשך כל השנים הייתה שאויבינו לא רצו כלל להכיר בנו... אם בעיה יסודית זו תיפתר ואויבינו יכירו בנו, ונקווה שהביקור של נשיא מצרים⁵¹⁹ החל לסלול את הדרך לכך... נגיע בעזרת ה' לשלום הנכסף שהוא חיוני לכולנו, לנו ולשכנינו ולכל עמי האזור".⁵²⁰

---

⁵¹³ שם, כרך 87, ישיבה רצ"א

⁵¹⁴ שם, כרך 81, ישיבה נ"א.

⁵¹⁵ שם, כרך 88, ישיבה שי"ח; שם, כרך 89, ישיבה רצ"ד.

⁵¹⁶ בר-און, 1985, עמ' 16. ראשית פעילותה של התנועה הייתה בפרסום "מכתב הקצינים", עליו חתמו קציני צה"ל במילואים בקריאה "...לבחור בדרך השלום ולחזק בכך את אמונתנו בצדקת דרכנו". לתנועה היו שלושה עקרונות מרכזיים: השלום עדיף על אחיזה בשטחים כבושים, שליטה על עם אחר משחיתה את מדינת ישראל ("הכיבוש משחית") וקביעה כי ההתנחלויות מהוות מחסום לשלום.

⁵¹⁷ שם, שם, עמ' 13-41. להרחבה על ההיסטוריה של תנועת "שלום עכשיו" עיין אצל בר-און, מרדכי. (1985). שלום עכשיו: לדיוקנה של תנועה. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

⁵¹⁸ דברי הכנסת התשיעית, כרך 86, ישיבה רל"ד.

⁵¹⁹ שהתקיים כשבועיים לפני נשיאת הדברים.

⁵²⁰ דברי הכנסת התשיעית, כרך 81, ישיבה נ"א, עמ' 659.

עיסוקו של הרב דרוקמן בחקיקה הקשורה לנושאי דת ומדינה בכנסת התשיעית היה מצומצם מאוד. מלבד שאילתא אחת,⁵²¹ עסקו שאר נאומיו בחקיקת חוק עסקאות במקרקעין (קיום מצוות שמטיטה), תשל"ט – 1979, אשר נחקק ביוזמתו. חוק זה, שנחקק ערב שנת השמיטה תש"ס, מתיר לשרי המשפטים והדתות לתקן תקנות לעסקאות במקרקעין לצורך קיום מצוות השמיטה, בכך שהוא מתיר לקיים עסקאות במקרקעין הקשורות לשמיטה בלבד ללא רישום ((בחוק המקרקעין, תשכ"ט-1969) אין התייחסות לענייני קרקעות בשמיטה).⁵²²

למעשה, החוק נותן תוקף משפטי להיתר המכירה - היתר הלכתי אשר מאפשר את קיומה של המערכת החקלאית בשנת השמיטה ונחשב כאבן דרך בקיומה של חקלאות יהודית במדינת ישראל המתחדשת ולאחת מאבני הדגל של הציונות-הדתית, המעוניינת לקיים מדינה יהודית-מודרנית בעלת מערכת כלכלית עצמאית ויציבה. על-פי ציווי התורה, עבודת האדמה אסורה בשנת השמיטה, החלה אחת לשבע שנים, ועל החקלאים להפקיר את שדותיהם.⁵²³ בעידן המודרני קיים חשש כי הפקרת השדות והשבתת המערכת החקלאית לשנה שלמה יגרמו נזק עצום לכלכלת המדינה. על-מנת למנוע זאת, מוכר החקלאי את אדמתו לגוי, ועבודת הקרקע נעשית בחלקה על-ידי יהודי ובחלקה על-ידי גוי, כך שהחקלאי יכול להמשיך ולעבוד כמעט כרגיל (זאת על-פי דעתם של פוסקי ההלכה הסוברים כי דיני השמיטה לא חלים על קרקע שאינה שייכת ליהודי). הצעת החוק של הרב דרוקמן מאפשרת קיומה של מכירת קרקע זו גם ללא רישום בטאבו (בניגוד לכל מכירת קרקע הנעשית בארץ).⁵²⁴

בדבריו מסביר הרב דרוקמן את משמעותה של מצוות השמיטה ואת חשיבותה לעם היהודי. על-מנת להסביר את הערך שבקיומו של היתר המכירה, השתמש הרב דרוקמן בציטוט מתוך דברי הרב קוק המגדיר את קיומה של מצוות השמיטה באמצעות היתר המכירה כחלק מתחילתו של תהליך הגאולה, בכך שמתאפשר קיום מצוות השמיטה בארץ ישראל.⁵²⁵

העובדה כי החוק הועלה לדיון לראשונה כחודשיים בלבד לפני תחילתה של שנת השמיטה וערב יציאת הכנסת לפגרת הקיץ, הובילה לחקיקתו בהליך מהיר, ותוך פחות משבוע הועלה החוק לקריאה ראשונה ולאחר מכן לקריאות שנייה ושלישית (באותה הישיבה) ונכנס לספר החוקים של

---

⁵²¹ דברי הכנסת התשיעית, כרך 86, ישיבה רנ"ה. שאילתה לשר החוץ בנושא כשרות המזון בקבלת פנים בקונסוליה הישראלית באטלנטה.

⁵²² אתר הכנסת. ראה ביבליוגרפיה.

⁵²³ ויקרא, כ"ה, א' ו' ובמקורות נוספים בתורה ובספרות התורנית.

⁵²⁴ רימון, תשע"ד, עמ' 289-306, עמ' 384-396. להרחבה בנושא היתר המכירה - פרטיו והמחלוקת הציבורית סביבו ועל שנת השמיטה בכלל עיין אצל רימון, יוסף צבי. (תשע"ד). שמיטה הלכה ממקורה מן המקורות ועד להלכה למעשה. אלון שבות: מרכז הלכה והוראה; ירושלים: ספרי מגיד.

⁵²⁵ דברי הכנסת התשיעית, כרך 86, ישיבה רנ"ב.

מדינת ישראל.⁵²⁶ בכך שילב הרב דרוקמן את כובעו הרבני ביחד עם סמכותו כמחוקק והביא לפתרון בעיה אשר השפיעה הן על החקלאים שומרי ההלכה והן על ציבור שומרי הכשרות.

חברה

החל מקום המדינה ועד ליום העצמאות ה-25, קיים צה"ל מצעד מדי יום עצמאות. ביום העצמאות השלושים, תשל"ח 1978, החליטה הממשלה על קיום "מצעד לוחמים", שבו יצעדו נציגי הלוחמים בכל מערכות ישראל.⁵²⁷ החלטת הממשלה עלתה לדיון במליאת הכנסת, שדנה בעצם הרעיון לקיים מצעד ובדרך הראויה לחגיגת יום העצמאות. בהתאם לתפיסתו על חשיבותה של מדינת ישראל וראייתה כחלק מתהליך הגאולה, הסביר הרב דרוקמן כי רעיון קיום המצעד הוא ראוי ונכון, מכיוון שצה"ל הוא צבא מוסרי השומר על המדינה. יש להתגאות בצבא זה ובנשקו המגלמים את רוח ה', כמאמר הנביא זכריה: "לא בחיל ולא בכוח כי אם ברוחי אמר ה' צבאות"⁵²⁸ - כשהחיל והרוח משמשים את הכוח, הרי שהרוח שורה על הכוח. בנוסף, קיום המצעד וקיומו דווקא בירושלים ירוממו את רוח העם היהודי בארץ ובתפוצות ויזקפו את קומתו.⁵²⁹

נושאים נוספים שבהם עסק הרב דרוקמן בכנסת זו היו:

- גורלן של נשים מוכות: בדיון שהתקיים בעקבות הצעה לסדר היום שלו ושל חברי כנסת נוספים, הציף הרב דרוקמן את הבעיה וטען כי יש להילחם בה בכל דרך אפשרית ובמלוא החומרה. הוא נימק זאת בהסברים חינוכיים-תורניים ומוסריים והציג דרכים מעשיות לפתרון הבעיה.⁵³⁰
- מעמדם של בני הישיבות בחברה הישראלית.⁵³¹

חינוך

אף שהרקע של הרב דרוקמן היה שדה החינוך, הוא כמעט ולא עסק בנושא זה בנאומיו. עם זאת, בנאום שנשא במהלך דיון על סקירת שר החינוך והתרבות על פעילות משרדו, הציב הרב דרוקמן את חשיבותו ועקרונותיו לגבי החינוך:

---

⁵²⁶ שם, שם, ישיבה רני"ה.
⁵²⁷ דברי הכנסת התשיעית, כרך 81, ישיבה כ"ח.
⁵²⁸ זכריה, ד', ו'.
⁵²⁹ דברי הכנסת התשיעית, שם, שם.
⁵³⁰ שם, כרך 86, ישיבה רני"ב. בין הדרכים שהוצעו היו חקיקה, אכיפה משטרתית, הקמת מעונות נוחים ומכובדים לנשים ומתן הדרכה ומענה לנשים ולילדיהן.
⁵³¹ שם, כרך 90, ישיבה שצ"א. הרב דרוקמן התנגד לאמירות העלולות לפגוע בכלל בני הישיבות, ולכן התנגד לאמירות בתקשורת המדווחות על עבירה שנעשתה על-ידי "בני ישיבות" ומשחירות את פניהם של כלל בני הישיבות, בעוד שהעבירה בוצעה על-ידי בודדים.

הרב דרוקמן מסביר כי מטרתו של החינוך היא הכוונת התלמיד להיות "אדם טוב וישר". על מנת שמערכת החינוך תגשים את החזון של בניית המדינה, שתואר בפרק על דרכו האידיאולוגית: "...מערכת החינוך שלנו, על כל מסגרותיה, צריכה לחנך לקראת מילוי ייעודו הגדול של עם ישראל... עם שלם, על כל שדרותיו ובכל שטחי חייו, שחי בארצו הריבונית עוסק ומפתח את כל שטחי החיים, חי חיים ערכיים, חיים של קדושה וטהרה... זהו תפקידו של עם ישראל, זהו ה'אור לגויים' שנדרש מאיתנו."⁵³²

החלק המרכזי והמהותי בחינוך הוא החינוך לערכים. חינוך ללא ערכים העוסק בהוראה בלבד הופך את החינוך לחלקי. לשם כך, יש לתת דגש על החינוך ליהדות וערכיה ולהכווין את הנוער הישראלי אל שורשיו האמיתיים. על-מנת להכווין את החינוך למטרה זו, אל להן - לממשלה ולכנסת - לפגוע בתקציבי החינוך, ובנוסף עליהן להכווין את הטובים ביותר אל מערכת החינוך.⁵³³ נושא נוסף שבו עסק הרב דרוקמן היה הצעת החוק (אותה ניסה הרב דרוקמן לקדם שוב כעשרים שנה לאחר מכן, בעת כהונתו בכנסת ה-15), המציעה לשנות את מועדי פתיחת שנת הלימודים וסיומה ולהתאימם ללוח השנה העברי, כך ששנת הלימודים תחל בראש חודש אלול ותסתיים בסוף חודש סיוון.⁵³⁴ להצעת חוק זו שתי סיבות עיקריות:

1) סיבה ערכית: עם ישראל שב לארצו ולערכיו הלאומיים. כמו שעם ישראל, עם שיבתו ארצה, הקים לתחייה את השפה העברית וחזר להשתמש בה, כך עליו לשוב ולהשתמש בתאריך העברי ולא בתאריך אחר. על עם ישראל, ועל אחת כמה וכמה במערכת החינוך שלו, לחזור ולהתחבר אל שורשיו המקוריים ואל תרבותו. השימוש בתאריך המקורי והייחודי שלו הוא חלק מהשיבה אל אותם שורשים. הרב דרוקמן סבור כי התאמת שנת הלימודים ללוח העברי אמורה להיות סנונית ראשונה, אשר בסופו כמה שיותר ממוסדות המדינה יתנהלו על-פי הלוח העברי (התקציב, צה"ל וכו').

2) סיבה מעשית: אי ההתאמה בין פתיחת שנת הלימודים ללוח השנה העברי מונעת לעתים הכנה מוצלחת של התלמידים לחגי תשרי, מכיוון שראש השנה חל בימים הראשונים של ספטמבר. פתיחת שנת הלימודים בראש חודש אלול, חודש לפני ראש השנה, תאפשר הכנה טובה ומלאה של התלמידים לקראת החגים.

שר החינוך והתרבות, זבולון המר, חבר מפלגתו של הרב דרוקמן, תמך בהצעת החוק, אולם הסביר כי היא בעייתית מכיוון שמערכת החינוך מסונכרנת עם שאר המערכות במדינה, כמו מערך

⁵³² שם, כרך 82, ישיבה צ', עמ' 1930.

⁵³³ שם, שם, שם.

⁵³⁴ שם, כרך 81, ישיבה ל"ו.

התקצוב. בסופו של דבר הועברה ההצעה לדיון בוועדת החינוך והתרבות, אך החוק לא הועלה לקריאות שנייה ושלישית.

הכנסת העשירית (1981-1984)

כהונה כסגן שר הדתות

כמו בפרשת שר החינוך בכנסת התשיעית, גם בכנסת העשירית נוצרו חיכוכים סביב מינויו של הרב דרוקמן לתפקיד בממשלה.

ערב הבחירות לכנסת, שובץ הרב דרוקמן במקום השני ברשימת המפד"ל לכנסת.⁵³⁵ כתוצאה מכך, עם הקמת הממשלה מונה הרב דרוקמן לסגנו של השר יוסף בורג במשרד הדתות, בעוד בורג מכהן במקביל גם כשר הפנים.⁵³⁶ לכאורה, תפקיד הממונה על שירותי הדת במדינת ישראל התאים לרב דרוקמן כרב בישראל - "איש מקצוע" בתחום הדת, אולם פרשייה זו הפכה למורכבת יותר כבר מראשיתה.

בורג, שלא שש למינויו של הרב דרוקמן עוד כחבר כנסת,⁵³⁷ לא היה מעוניין לוותר על סמכויותיו במשרד הדתות ולחלוק אותן עם אחר. יומיים לאחר מינויו של הרב דרוקמן לסגן שר נפגשו השניים על-מנת להגדיר את סמכויותיו של הרב דרוקמן במשרד.⁵³⁸ הרב דרוקמן, מצדו, חפץ לקבל את כל סמכויות השר (ודאי בהתחשב בכך שבורג כיהן גם כשר הפנים), ואילו בורג לא היה מוכן לוותר על מלוא סמכויותיו במשרד. כתוצאה מכך לא החל הרב דרוקמן, שלא היה מוכן לכהן כסגן שר ללא משמעות, לכהן בפועל בתפקידו ולא התייצב במשרדו. עקב מעמדו של הרב דרוקמן במפד"ל ובצינונות-הדתית בכלל, העיב משבר זה על האווירה במפד"ל כולה.⁵³⁹

כחודשיים לאחר מינויו הגיש הרב דרוקמן את התפטרותו לשר בורג, כשהוא טוען כי הובטח לו על-ידי האחרון כי בתוקף תפקידו כסגן השר יימסר הניהול בפועל של משרד הדתות לידי, וכי לאחר ביזיונות רבים מצדו של בורג ואי קיום ההבטחה, החליט להתפטר מתפקידו.⁵⁴⁰ בורג, מצדו, הצר על ההתפטרות וטען כי היא גורמת נזק למפעל ההתיישבות, אשר הרב דרוקמן נחשב במפד"ל לאחד מנציגיו. הגשת המכתב גרמה לסערה רחבה במפד"ל, ובסופו של דבר

⁵³⁵ הצופה, 15/5/1981. להרחבה עיין בפרק על כניסת הרב דרוקמן לחיים הפוליטיים.

⁵³⁶ אתר הכנסת. ראה ביבליוגרפיה.

⁵³⁷ עזריאלי, שם, עמ' 135.

⁵³⁸ הצופה, 13/8/1981; ריאיון עם הרב חיים דרוקמן, ראה נספח ג'.

⁵³⁹ אברמוביץ, 1981, עמ' 89; מרגלית, 1981, עמ' 1.

⁵⁴⁰ הצופה, 30/10/1981.

ההתפטרות לא נעשתה בפועל.⁵⁴¹ לאחר מספר חודשים הגיע הרב דרוקמן לסיכומים עם בורג, ונראה היה כי הרב דרוקמן, שבינתיים העביר את כובד המשקל של פעילותו למאבק נגד הנסיגה מסיני, יכהן כסגן שר הדתות בצורה מסודרת ובמלוא הסמכויות.⁵⁴² אולם, התקדמות המאבק בנסיגה מסיני והחלטות הממשלה על פינוי יישובי חבל ימית הביאו את הרב דרוקמן להתפטר מתפקידו בממשלה כחודש לפני הפינוי, בצעד מחאה.⁵⁴³

כפי שנכתב, מינויו של הרב דרוקמן לתפקיד זה היה נראה, מלבד המעמד הפוליטי שלו, גם כמינוי מקצועי. אך נראה כי בסוגיה זו מעמדו המקצועי של הרב דרוקמן היה לא רלוונטי מרגע ההחלטה על המינוי ועד התפטרותו משולחן הממשלה, והיה קשור אך ורק לעניינים פוליטיים. במקרה זה, כוחו הפוליטי של השר בורג היה גדול יותר מזה של סגן השר הרב דרוקמן, ולכן הרב דרוקמן הפסיד את מינויו. החשש של בורג מפני איבוד סמכויות ומפני היחלשות מעמדו והחשש מחיזוק מעמדו של הרב דרוקמן בתנועה הובילו לכך שמינויו של הרב דרוקמן נותר ככלי ריק, וכך הוא נדחק אל מחוץ לממשלה.

בנוסף, אל בחינת שאלה זו הצטרף ינוי יישובי חבל סיני, שהביא את הרב דרוקמן לנקוט במהלך אידיאולוגי ולהתפטר, על-מנת שלא להיות חלק מממשלה המפנה חבלי מולדת. סוגיית ההתפטרות בעקבות פינוי יישובי סיני הדגישה, לדעתי, את חוסר האפקטיביות שנוצר למינויו כסגן שר בעקבות ההתפתחויות הפנימיות במפד"ל. ייתכן שהתפטרותו של הרב דרוקמן מתפקיד בעל משמעות וכחבר בעל משמעות במפד"ל הייתה יכולה ליצור זעזוע כבד יותר ולטלטל את המפד"ל כולה, ערב אירוע משמעותי בתולדות המדינה בכלל ובציונות-הדתית (שכאמור, היוותה גורם משמעותי במאבק נגד פינוי יישובי סיני) בפרט, אך בסופו של דבר הפכה לאירוע קטן ולא משמעותי במאבק הגדול סביב הפינוי.

חברה

שתיים מהצעות החוק שהעלה הרב דרוקמן במהלך הכנסת העשירית נובעות מיסודות הנמצאים במורשת ישראל:

ב-6/1/1982 העלה הרב דרוקמן במליאת הכנסת את הצעת חוק משפחות ברוכות ילדים,

התשמ"א-1981.⁵⁴⁴ הצעת חוק זו נועדה לתמוך במשפחות ברוכות ילדים⁵⁴⁵ ומעניקה להם זכויות

⁵⁴¹ שיף, 1981, עמ' 1.

⁵⁴² בטלהיים, 1982, עמ' 2; שיף, 1982, עמ' 3.

⁵⁴³ אתר הכנסת. ראה ביבליוגרפיה.

⁵⁴⁴ דברי הכנסת העשירית, ישיבה מ"ב.

והנחות שונות (במסים, בתחבורה הציבורית ועוד). מטרתה של הצעת חוק זו היא "להביא לתודעת הציבור כולו את החיוניות הלאומית שבהקמת משפחות גדולות ואת הברכה שיש בכך למשפחה עצמה".⁵⁴⁶ היסוד להצעה הוא עוד בציוויו של הקב"ה לאדם הראשון: "פרו ורבו ומלאו את הארץ".⁵⁴⁷ זאת, מכיוון שעל העם היהודי לדאוג לריבוי הטבעי שלו. ודאי שעם שדואג לעליית בני עמו למדינת ישראל אמור לדאוג גם לגידול של האוכלוסייה אשר כבר יושבת בה. מלבד זאת, סובר הרב דרוקמן כי משפחה גדולה היא "המקום הטבעי ביותר לגדל ילדים".⁵⁴⁸ בסופו של דבר הצעת חוק זו נדחתה עד להבאת הצעת חוק ממשלתית בנושא.

הצעת חוק נוספת הייתה הצעה לתיקון חוק לשון הרע, התשכ"ה-1965. על-פי החוק הקיים באותה תקופה: "לשון הרע על חבר בני אדם או על ציבור כלשהו שאינם תאגיד, דינה כלשון הרע על תאגיד, אלא שאין בה עילה לתובענה אזרחית או לקובלנה".⁵⁴⁹ הצעת החוק של הרב דרוקמן באה לאפשר ליחידים מתוך הציבור אשר נאמרה עליו לשון הרע לנקוט אמצעים משפטיים נגד מי שאמרה.⁵⁵⁰ יש לציין כי בדבריו לא נגע הרב דרוקמן במשמעות ההלכתית של איסור לשון הרע, אלא דן בהגנה על שמו הטוב של הציבור בלבד. הצעת חוק זו לא עברה בקריאה טרומית.

דת ומדינה וחינוך

במהלך כהונתו הקצרצרה כסגן שר הדתות, ענה הרב דרוקמן מספר פעמים לשאלות שונות הנוגעות לענייני המשרד, אך לא הספיק להטביע חותם ממשי בפעילותו זו.

החל מראשית העשור השלישי למדינה חלה התפתחות משמעותית בעולם התקשורת, התרבות והיצירה במדינת ישראל. הרב דרוקמן מודע לכוחם של התקשורת ולהשפעותיה החינוכיות, ולכן הוא פעל נגד מקרים שבהם, לדעתו, גופים אלה פגעו בערכי היהדות. למעשה, דיונים אלה הנם עיון ביסודות הזהות היהודית של המדינה.

כך, בשאלות לשר החינוך והתרבות⁵⁵¹ שאל הרב דרוקמן על היחס בין שידורי חדשות הקשורים לאירועים יהודיים לעומת אלה העוסקים באירועים נוצריים,⁵⁵² התנגד לתקצובו של

---

⁵⁴⁵ על-פי הצעת החוק הנ"ל, משפחה ברוכת ילדים היא משפחה שלה שלושה ילדים ומעלה מתחת לגיל 21 וש אחד מבני המשפחה שירת בשירות ביטחוני או לאומי.

⁵⁴⁶ אתר הכנסת. ראה ביבליוגרפיה.

⁵⁴⁷ בראשית, א', כ"ח.

⁵⁴⁸ אתר הכנסת. ראה ביבליוגרפיה. הרב דרוקמן עצמו הוא אב לתשעה ילדים.

⁵⁴⁹ שם, שם.

⁵⁵⁰ הכנסת העשירית, ישיבה רס"ה.

⁵⁵¹ אשר בין שאר תפקידיו היה ממונה על רשות השידור, אשר באותה התקופה הייתה הגוף היחיד ששידר בטלוויזיה הישראלית.

תיאטרון נווה צדק על-ידי המדינה, בטענה כי הוא "...רומס את החוק, מרעיל את הציבור ואת הנוער בשנאה עצמית ופוגע בערכי היסוד של היהודים, העם והמדינה..."⁵⁵³ ומחה על שיזור הקרנבל בברזיל (הכולל לבוש לא צנוע) בטלויזיה.⁵⁵⁴

במקרים נוספים העלה הרב דרוקמן הצעה לסדר היום בנוגע להעלאתן של ההצגות "הפטריוט" ו"נפש יהודי" במספר מקומות בארץ, למרות פסילתה על-ידי המועצה לביקורת סרטים ומחזות. בדיון סוער במליאת הכנסת טען הרב דרוקמן כי ההצגה פגעה הן בארץ ישראל, הן באנשי גוש אמונים, ובעיקר שמה ללעג ולקלס מצוות ותפילות, כמו טהרת המשפחה, הדלקת נרות שבת והקדיש. לדבריו, על המדינה להתנגד לקיומם של אירועים הפוגעים בערכיה של היהדות, ואין זו פגיעה בחופש הביטוי והיצירה, כפי שטענו המתקוממים נגדו. הצגות אלו פוגעות בנפשו של הנוער ומונעות מאיתנו לחנכו להיות מוסרי, בעל ערכי משפחה ואוהב העם והארץ.⁵⁵⁵

אירועים נוספים שהתרחשו בחברה הישראלית בשנות השמונים הובילו את הרב דרוקמן להמשיך ולעסוק בזהותה היהודית של החברה הישראלית.

בעקבות חגיגות הסילבסטר במדינת ישראל הגיש הרב דרוקמן ב-6/1/1982 הצעה לסדר היום בנושא "עצירת הנסיגה מהיהדות",⁵⁵⁶ ובה התנגד לאירועים הרבים שהתקיימו במדינה לרגל חגיגות הסילבסטר כשבוע קודם (אירועים במלונות יוקרה, דיווח במהדורת החדשות ועוד).

כמו בדברים שנשא בכנסת התשיעית, בעת הצגת הצעת החוק לפתיחת שנת הלימודים על-פי התאריך העברי,⁵⁵⁷ הסביר הרב דרוקמן את חשיבותו של התאריך העברי בחייו של העם היהודי, וטען כי על המדינה לנהל את כל חייה על-פי הלוח העברי ולא על-פי הלוח הנוצרי,⁵⁵⁸ וחתם: "...אני קורא לעצור את הנסיגה מהיהדות. עלינו לשוב יותר ויותר לשורשים של עמנו... רק אלה בכוחם למנוע התדרדרות של היגררות אחר תרבות נכר, עד לירידה מן הארץ".⁵⁵⁹

גם בנאומו היחיד שעסק, באופן ישיר, בנושא חינוך בכנסת זו (במהלך דיון על סקירת פעילותו של שר החינוך והתרבות)⁵⁶⁰ אמר הרב דרוקמן כי "ככל שנחנך את בנינו על ברכי אוצר היהדות, ככל שנביא אותם להכיר יותר ויותר את שורשי עמנו ולהזדהות איתם... חברתנו תהיה טובה יותר, שלמה יותר, מופתית יותר. משרד החינוך חייב לשים דגש מיוחד בהגברת ערכי

⁵⁵² הכנסת העשירית, ישיבה קל"ט.

⁵⁵³ אתר הכנסת. שם.

⁵⁵⁴ דברי הכנסת העשירית, ישיבה קצ"ג.

⁵⁵⁵ שם, ישיבות קכ"ח, רס"ד, רס"ז.

⁵⁵⁶ שם, ישיבה מ"ב.

⁵⁵⁷ עיין בסקירת הפעילות בכנסת התשיעית.

⁵⁵⁸ הרב דרוקמן הדגיש בדבריו כי מדובר בלוח הנוצרי ולא בלוח האזרחי. נושא השימוש בלוח העברי הוזכר בנאומים נוספים של הרב דרוקמן במהלך כנסת זו וכנסות אחרות.

⁵⁵⁹ מתוך אתר הכנסת. <http://82.166.33.81/TqI//mark01/h0024322.html#TQL> (הורד ב-12/4/2015).

⁵⁶⁰ דברי הכנסת העשירית, ישיבה ק"ח.

היהדות בחינוכנו... זהו אתגר הדור".⁵⁶¹ לדבריו, החיבור ליהדות הוא החיבור לשורשיו של עם ישראל, והשקעה בו תגביר את הקשר של הדור הצעיר לארץ ותגן על הנוער מפני תופעות שליליות, כמו התמכרות לסמים ועוד.

בעקבות פתיחת בתי קולנוע בשבת בראשית שנת 1984, נשא הרב דרוקמן נאום בכנסת בנושא השבת.⁵⁶² בנאום זה הסביר הרב דרוקמן את מהותה של השבת בעם ישראל. עם זאת, מלבד מחאה על עצם חילולו של יום השבת וציטוט דבריה של התורה בנושא, עסק הרב דרוקמן במשמעות החברתית של השבת: מתן אפשרות לאנשים עובדים לבלות יום עם משפחתם ולטפח את התא המשפחתי. הוא אף הזכיר את דבריהם של אבות תנועת העבודה, ברל כצנלסון ודוד בן גוריון, על המשמעות ההיסטורית-יהודית-חברתית של השבת בעם ישראל: "אין יהודי מחויב להיות דווקא אדוק למען יראה הערך הרב שיש בקיום השבת ומועדי ישראל... המנחילים צביון יהודי ורציפות היסטורית לחיינו הציבוריים".⁵⁶³ שנתיים קודם לכן ניסה הרב דרוקמן להגיש הצעת חוק אשר תבטל את תוספת התשלום לעובדים בשבת (למעט מקרים חריגים), וכך תצמצם העבודה בשבת בישראל.⁵⁶⁴

בעקבות שריפת דפי תנ"ך במהלך פעולה של השומר הצעיר, אמר הרב דרוקמן כי על החברה הישראלית לערוך חשבון נפש ביחס לחינוך הניתן לילדיה ולחנך לחשיבות היחס לתנ"ך, אשר בו נמצאים שורשיו האמיתיים של עם ישראל.⁵⁶⁵

במקרים נוספים בכנסת זו ניסה הרב דרוקמן למסד עקרונות הלכתיים בחוקי המדינה. בהצעת חוק שהגיש שבוע לאחר בחירתם של הרבנים אברהם שפירא ומרדכי אליהו, המזוהים עם הציונות הדתית, לרבנים הראשיים לישראל, הגיש הרב דרוקמן הצעת חוק לתיקון חוק השבות, אשר על-פיה יוגדר גיור רק על-פי ההלכה במובנה האורתודוקסי.⁵⁶⁶ לדבריו תיקון החוק ימנע עוגמת נפש מעולים חדשים ויגביר את האחדות בעם. מליאת הכנסת דחתה הצעה זו.⁵⁶⁷ גם בעקבות פרשת קבורת תרזה אנגלוביץ' לאחר הוצאת גופתה מקברה⁵⁶⁸ טען הרב דרוקמן, תוך

⁵⁶¹ מתוך אתר הכנסת. <http://82.166.33.81/TqI//mark01/h0024358.html#TQL> (הורד ב-13/4/2015).

⁵⁶² דברי הכנסת העשירית, ישיבה רפ"ו.

⁵⁶³ מתוך אתר הכנסת. <http://82.166.33.81/TqI//mark01/h0024327.html#TQL> (הורד ב-12/4/2015).

⁵⁶⁴ הצופה, 16/12/1982.

⁵⁶⁵ דברי הכנסת העשירית, ישיבה רצ"ח.

⁵⁶⁶ הצעת חוק, שכזכור הוגשה מספר פעמים בתולדות המדינה (עיון בפרק על הרב נריה).

⁵⁶⁷ דברי הכנסת העשירית, ישיבה ק"צ.

⁵⁶⁸ בחורף 1984 סערה המדינה בעקבות חשיפה כי הרב הראשי לראשון לציון הורה בחשאי על הוצאת גופתה של אנגלוביץ', אשר הוטל ספק ביהדותה, מבית הקברות המקומי והשלכתה בבית עלמין מוסלמי ברמלה, בטענה כי היא איננה יהודיה, ולכן, על-פי ההלכה, אין לקבורה בבית עלמין יהודי. בעקבות פסיקת בג"ץ, הושבה הגופה לקברה הראשון בראשון לציון.

זעזוע מעצם הוצאת הגופה מקברה, כי על הקבורה בישראל להתבצע אך ורק על-פי ההשתייכות הדתית של הנפטר.⁵⁶⁹

חוץ וביטחון

פינוי יישובי סיני

ראשית ימיה של הכנסת העשירית היו ימי המכה בפטיש של הסכסוך השלום עם מצרים (שהגיע לסיומו עם פינוי יישובי סיני באפריל 1982). שיא פעילותו הפרלמנטרית-ממשלתית של הרב דרוקמן בנושא היה כאמור התפטרותו של הרב דרוקמן מכהונתו כסגן שר הדתות, כחודש לפני הפינוי. בכנסת זו, ועם התקרבות הפינוי בפועל, מחאתו המרכזית של הרב דרוקמן נגד הפינוי כמעט ולא נעשתה במליאת הכנסת אלא בשטח עצמו - בפעילות בתנועה נגד הנסיגה, השתתפות ונאומים בעצרות והעברת ביתו (עם כל משפחתו) לימית בשבועות שקדמו לפינוי.⁵⁷⁰

אירוע מרכזי אחד נעשה ערב הפינוי, כאשר בהצבעת אי אמון בממשלה, שהוגשה בעקבות נושא שאינו קשור לפינוי, הצביע הרב דרוקמן, חבר הקואליציה, ביחד עם האופוזיציה. המפד"ל עצמה החליטה להעניק לרב דרוקמן חופש הצבעה, מתוך רצון שלא לגרום לזעזוע נוסף בתקופת המשבר שבו הייתה נתונה אחרי הכישלון בבחירות לכנסת.⁵⁷¹

הרב דרוקמן עצמו אמר על הצבעה זו: "אינני מצביע נגד הממשלה. אני מצביע בעד ארץ ישראל. פרישתי מהקואליציה כמוה כזעקה על מה שקורה כאן במדינה. ממשלת ישראל הנוכחית היא על סף נפילה, בגלל מחלוקת שאינה קשורה לפינוי ואינה קשורה אפילו לבעיה אידיאולוגית, אלא לבעיה תקציבית. אינני יכול לעמוד באלה. אם ממשלה זו, האחראית לביזיון הכרוך בהורדת יישובים יהודיים מאדמת ארץ ישראל, צריכה ליפול, חובתי המוסרית לעשות הכול על-מנת שתפול על נושא ארץ ישראל... להצביע בניגוד לעמדת הממשלה הוא מעשה לגיטימי, כי אני עונה בכך לדרישת מצפוני. נכון, אני מצביע בעד אי אמון בממשלה, שחתמה על גזילת חלק מארצנו. זכותי וחובתי, כיהודי וכאזרח המדינה, לנהוג כך..."⁵⁷²

ניתן לראות כי המחאה המרכזית של הרב דרוקמן סביב הפינוי לא הייתה בזירה הפרלמנטרית, אולם ניתן לשער כי מעמדו כחבר כנסת הוסיף לפעילותו נגד הפינוי. כך, לדוגמה, בזמן הצבת המחסומים סביב העיר ימית התקשר הרב דרוקמן לראש הממשלה על-מנת למחות

⁵⁶⁹ הצופה, 7/3/1984.

⁵⁷⁰ ויסמן, 1990, עמ' 295.

⁵⁷¹ הצופה, 2/3/1982.

⁵⁷² ויסמן, 1990, עמ' 295-296; סגל, 1999, עמ' 160.

בפניו באופן אישי על כך.⁵⁷³ במהלך תקופת המאבק התקיימו שיחות נוספות בין הרב דרוקמן לבין בכירי הממשלה וצה"ל.

חוק הגולן

במהלך המערכה על יישובי סיני נחקק בכנסת חוק הגולן.

ב-23/12/1981, בהליך נדיר, קיבלה הכנסת בשלוש קריאות את חוק רמת הגולן, התשמ"ב-1981. משמעותו של חוק זה, שנחקק 14 שנה לאחר שחרור רמת הגולן במלחמת ששת הימים, היא החלת חוקי מדינת ישראל בשטחי רמת הגולן והפיכתם לשטחי המדינה לכל דבר (בניגוד למעמדם של שטחי יש"ע).⁵⁷⁴ כאחד מאבות גוש אמונים, תמך הרב דרוקמן בחוק זה, אשר מגשים את החזון של תנועתו ומגדיר את הרמה כחלק בלתי נפרד ממדינת ישראל. על רקע המאבק למניעת פינוי יישובי סיני, ראה הרב דרוקמן בחוק זה פתיח להכללתם של כל השטחים ששחררו במלחמת ששת הימים בחוקי מדינת ישראל. חוק זה עבר בכנסת על-אף התנגדותו העזה של הממשל בארצות הברית, והרב דרוקמן עודד את הממשלה על כך שעמדה על עקרונותיה למרות הלחץ האמריקני.⁵⁷⁵

ניתן לשער כי בהתנהלותו בפרשת חוק הגולן, שיקף הרב דרוקמן את חזונו למדיניות החוץ והביטחון של מדינת ישראל - מדיניות שבה מדינת ישראל מכלילה את מעמדם של שטחי יש"ע כחלק בלתי נפרד ממדינת ישראל ועומדת על עקרונותיה בכל מחיר, גם מול התנגדות ממשלות זרות, כפי שאמר בנאום בנושא אחר: "אני תובע מהממשלה שלא תיכנע ללחץ האמריקני, אלא תעמוד איתנה בעמדותיה ולא 'תתקפלי' מהן".⁵⁷⁶

מלחמת שלום הגליל

כחודש וחצי לאחר פינוי יישובי סיני החלה מלחמת שלום הגליל.

ב-5/6/1982 החליטה ממשלת ישראל "להטיל על צה"ל את המשימה 'להוציא את כל יישובי הצפון מטווח האש של הטרוריסטים המרוכזים - הם, מפקדותיהם ובסיסיהם בלבנון". החלטה זו הובילה לתחילתו של מבצע שלום הגליל, אשר הפך בהמשך למלחמה. בראשיתו, נועד המבצע לעקור את תשתיות הטרור בדרום לבנון ולהימשך 48 שעות בלבד, אולם בהמשך ובאישור

⁵⁷³ סגל, 1999, עמ' 224.

⁵⁷⁴ אתר הכנסת. ראה ביבליוגרפיה.

⁵⁷⁵ דברי הכנסת העשירית, כרך 92, ישיבות ל"ב ול"ו.

⁵⁷⁶ דברי הכנסת העשירית, ישיבה כ"ח, עמ' 672.

הממשלה המשיך צה"ל להתקדם צפונה, כתוצאה מהתפתחות האירועים.⁵⁷⁷ בראשית המבצע זכתה הממשלה לתמיכה מלאה של הכנסת במהלך זה, ללא הבדלים בין קואליציה ואופוזיציה.⁵⁷⁸ יומיים לאחר פרוץ המלחמה, בנאומו במליאת הכנסת, הצדיק הרב דרוקמן את המבצע ותמך בממשלה על החלטתה לפתוח בו, כמו רובם המכריע של שאר חברי הבית.⁵⁷⁹

התמשכות המבצע מעבר למשוער הובילה לערעורו של הקונצנזוס הלאומי סביבו, ובציבור הישראלי החלו להישמע קולות נגדו, בעיקר בקרב תנועות השמאל. הרב דרוקמן מחה על כך וטען כי המלחמה בלבנון הנה מוצדקת וכי צה"ל פועל באופן מוסרי ומשתדל להימנע מפגיעה באזרחים חפים מפשע. בנוסף, טען הרב דרוקמן כי עצם המחאה נגד הממשלה בעת מלחמה אינה נכונה ופוגעת במורל הלאומי.⁵⁸⁰ כך, בהודעה לעיתונות שבועיים לאחר מכן, התנגד הרב דרוקמן לאיגרת שפרסמה מפ"ס נגד המלחמה וכתב כי דברי אש"ף על כך ש"גולת הכותרת של הישגיו היא ההתנגדות הפנימית בישראל... חייבת להדליק אור אדום אצל כולנו".⁵⁸¹

את תמיכתו בממשלה המשיך הרב דרוקמן להציג הן מול עמיתיו במערכת הפוליטית והן מול עמיתיו בעולם הרבני, גם בשלבים מתקדמים יותר של המלחמה ובפרט לאחר הטבח בסברה ושתילה וההחלטה על הקמת ועדת חקירה בנושא.⁵⁸²

יש"ע

עיסוקים נוספים של הרב דרוקמן בנושאי ביטחון היו בנושא אשר נחשב ל"מגרש הטבעי שלו" - ענייני יש"ע. כך הגיש הרב דרוקמן מספר שאילתות בנושא מחנות צה"ל ביש"ע וסביב בנייה ערבית ברמלה ובלוד.⁵⁸³ נושא זה הוזכר על-ידי הרב דרוקמן גם בנאומים נוספים, גם כאלו שאינם

---

⁵⁷⁷ אידל, תשמ"ג, עמ' 6-8. להרחבה על אירועי מבצע שלום הגליל עיין אצל אידל, יעקב. (תשמ"ג). *מלחמת שלום הגליל*, 6 ביוני-1 בספטמבר 82: *סקירה כללית של הרקע והמהלכים העיקריים*. ישראל: המכללה הבין זרועית לפיקוד ומטה אצל נאור, אריה. (1986). *ממשלה במלחמה - תפקוד ממשלת ישראל במלחמת לבנון (1982)*. תל אביב: ידיעות אחרונות ואצל שיפר, שמעון. (1984). *כדור שלי"ג סודות מלחמת לבנון*. תל אביב: עידנים/ידיעות אחרונות.

⁵⁷⁸ שיפר, 194, עמ' 94.

⁵⁷⁹ דברי הכנסת העשירית, ישיבה צ"ה.

⁵⁸⁰ שם, ישיבה ק"ג.

⁵⁸¹ הצופה, 14/7/1982.

⁵⁸² כך, לדוגמה, ניהל הרב דרוקמן ויכוחים בנושא עם חבריו למפד"ל השר זבולון המר וסגן השר יהודה בן מאיר ועם ראש ישיבת הר עציון, הרב יהודה עמיטל. בסופו של דבר החליטה הממשלה על הקמת ועדת כהן לחקר הטבח בסברה ושתילה. להרחבה על השלכות מלחמת שלום הגליל על הציבור הציוני-דתי עיין אצל דון-יחיא, אליעזר. (תשמ"ג). "תגובות למלחמת לבנון בציבור הציוני-דתי". עמ' 31-54 בתוך אליעזר דון-יחיא (עורך). *מלחמת לבנון והשפעתה על החברה והפוליטיקה הישראלית: בעקבות כנס לכבודו של השגריר שלמה ארגוב לציון 20 שנה למלחמת שלום הגליל*. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן ואצל רייכנר, אלישיב. (2011). *באמונתו - סיפורו של הרב יהודה עמיטל*. תל אביב: ידיעות ספרים.

⁵⁸³ דברי הכנסת העשירית, ישיבות נ"ט וע"ז.

קשורים ישירות לנושא המדיני-ביטחוני. כך בנאומים הקשורים לנושאים כלכליים הציב הרב דרוקמן את הבנייה ביש"ע כיעד לאומי של מדינת ישראל.⁵⁸⁴

יש לציין כי על אף תמיכתו המובהקת בהתיישבות היהודית בשטחי יש"ע, שואף הרב דרוקמן ליחסי שכנות טובה עם ערביי האזור, כפי שאמר בנאום לאחר הירצחו של אהרון גרוס בקריית ארבע: "...רצוני לקבוע כי אנחנו מעוניינים בשכנות טובה בין יהודים לערבים בכל מקום בארץ ישראל..."⁵⁸⁵

יהדות התפוצות וקליטת עלייה

הרב דרוקמן נשא שני נאומים בלבד בנושא זה. הראשון עסק בנושא מאסרו של אסיר ציון יוסף ביגון בברית המועצות, ובו התנגד הרב דרוקמן למשטר הסובייטי ששרר בה אז והעלה על נס את העמידה של בני עם ישראל על אמונתם, למרות הקשיים שבהם נתקלו, וקרא לפתיחת שערי מסך הברזל.⁵⁸⁶ הנאום השני עסק בהירצחם של יהודים בעיר חאלב שבסוריה, ובו מחה הרב דרוקמן על מצבם של יהודי סוריה ועל יחס השלטון הסורי אליהם וקרא לסייע בעלייתם ארצה.⁵⁸⁷

הכנסת ה-11 (1984-1988)

חברה

תוצאות הבחירות לכנסת ה-11 הובילו לכינונה של ממשלת אחדות לאומית, שכינה לאורך כל כהונתה של כנסת זו.⁵⁸⁸ מפלגותיו של הרב דרוקמן בכנסת זו, מורשה והמפד"ל, היו חברות בממשלה לאורך כל הקדנציה.⁵⁸⁹ רעיון אחדות העם הוא רעיון הקרוב ללבו של הרב דרוקמן, והוא תמך בהקמת ממשלת האחדות. בנאומו בעת הצגת הממשלה אמר כי בעיית הקיטוב בעם היא הבעיה החמורה ביותר וכי שמירה על אחדות "היא הנשק הסודי של עם ישראל במצבים הקשים ביותר".⁵⁹⁰ גם בעת סכסוכים בין הציבור הדתי והחילוני קרא הרב דרוקמן להילחם בשנאה בעם ולמגר את הקיטוב בין חלקי העם.⁵⁹¹

⁵⁸⁴ שם, ישיבות רל"ה-רל"ו.

⁵⁸⁵ מתוך אתר הכנסת. <http://82.166.33.81/Tqi/mark01/h0024573.html#TQL> (הורד ב-20/4/2015).

⁵⁸⁶ דברי הכנסת העשירית, ישיבה קל"ד.

⁵⁸⁷ שם, ישיבה רס"ח.

⁵⁸⁸ "ממשלת הרוטציה" - במחצית הראשונה של תקופת כהונת הכנסת ה-11 כיהן שמעון פרס כראש הממשלה ויצחק שמיר כממלא מקומו וכשר החוץ, ובמחצית השנייה הם התחלפו בתפקידיהם.

⁵⁸⁹ אתר הכנסת. ראה ביבליוגרפיה.

⁵⁹⁰ מתוך אתר הכנסת. <http://82.166.33.81/Tqi/mark01/h0024797.html#TQL> (הורד ב-24/4/2015).

⁵⁹¹ דברי הכנסת ה-11, ישיבות ו' וקל"ו.

בזמן כניסת ממשלת האחדות הלאומית לכהונתה, שרתה ישראל באחד מהמשברים הכלכליים הגדולים בתולדותיה, וכתוצאה מכך נצרכה למספר החלטות דרמטיות. הרב דרוקמן תמך בתוכניותיה של הממשלה, ובמקביל קרא לחברי הכנסת להוות מודל לצניעות ולא להתנהל ברברנות, ואף הציע להם לוותר על עשרה אחוזים ממשכורתם.⁵⁹²

נאום משמעותי נוסף שנשא הרב דרוקמן ניתן בעת השבעת ממשלתו של יצחק שמיר (מחציתה השנייה של ממשלת האחדות הלאומית). בנאום זה הציב הרב דרוקמן את היעדים המרכזיים, לשיטתו, לממשלה הנכנסת, המשקפים, לדעתו, את דרכו באופן כללי:

- (1) שמירת הזהות היהודית של המדינה (בעיקר על רקע חילולי השבת שהתרבו באותה עת).
- (2) עידוד קליטת העלייה והגברתה.
- (3) עידוד, חיזוק והגברה של הבנייה ביישובי יש"ע.
- (4) חינוך (בדגש על הדגשת מורשת היהדות).
- (5) תקצוב ישיבות ההסדר.⁵⁹³

רובם המכריע של נאומי הרב דרוקמן בכנסת זו לא עסקו בנושא החברה (כפי שהוגדר לצורך מחקר זה), והבודדים שנישאו בנושא זה עסקו בנושאים כמו העלייה בכמות מקרי האונס⁵⁹⁴ וריבוי תאונות הדרכים.⁵⁹⁵

דת ומדינה

כמו בקודמתה, גם במהלך כהונת הכנסת ה-11 אירעו בארץ מקרים רבים שהציפו סוגיות העוסקות ביחסי דת ומדינה.

שבת

הסטטוס-קוו המקובל במדינה בענייני דת ומדינה וחוק שעות עבודה ומנוחה האוסר על העסקה במהלך השבת, הובילו לכך שמקומות בילוי ופנאי רבים אינם פתוחים במהלך השבת. במהלך שנות השמונים חלו שינויים בנושא זה, ומקומות בילוי רבים החלו להיפתח בשבתות, לעתים בגיבוי הרשות המקומית. פתיחת מקומות בילוי בשבת הייתה קו אדום מבחינתם של שומרי שבת רבים (ואף כאלו שאינם שומרי שבת), והפגנות רבות התרחשו בשבתות ברחבי הארץ.

---

⁵⁹² שם, ישיבות ט' וקי"ז.

⁵⁹³ שם, ישיבה רמ"ה.

⁵⁹⁴ שם, ישיבה ס"ז.

⁵⁹⁵ שם, ישיבה שס"ג.

אחת המחאות הבולטות נגד חילול שבת בשנות השמונים הייתה פרשת קולנוע "היכל" בפתח תקווה. ב-24/2/1984 אישר ראש העיר לפתוח את בית הקולנוע בליל שבת, לראשונה בתולדות העיר. פתיחת הקולנוע הובילה להפגנות שנערכו מול הקולנוע מדי ליל שבת במשך כשלוש שנים. הפגנות אלו משכו את תשומת הלב הציבורית, ובשיאן נעצר רב העיר פתח תקווה על-ידי המשטרה.⁵⁹⁶ הרב דרוקמן, הרואה ערך בשמירת זהותה היהודית של המדינה והקפדה על צביונה, התנגד לפתיחת הקולנוע בשבת, ובנאומו במליאה מחה נגד שבירתו של הסטטוס-קוו. בנוסף, טען הרב דרוקמן כי פתיחת הקולנוע בשבת (כמו פתיחתם של מרכזי תרבות ובילוי נוספים) הנה עבירה על חוקי העזר העירוניים ועל חוק שעות עבודה ומנוחה ורמיסה של חוקי המדינה, דווקא על-ידי אנשים המצטיירים כליברלים ושומרי חוק, כמו גם זלזול בוטה בשמירת השבת, שעליה מסר עם ישראל את נפשו במשך שנים.⁵⁹⁷

לאחר כשנה חלה סערה ציבורית נוספת, בעקבות פתיחת מרכזי תרבות ובילוי בירושלים במהלך השבת וההפגנות הרבות והסוערות שנלוו לה. גם כאן, בהצעה לסדר היום שהגיש, מחה הרב דרוקמן על חילול השבת - מהערכים המקודשים של היהדות - ועל הפגיעה בזהותה היהודית של המדינה בכלל וירושלים בפרט. בנוסף הסביר הרב דרוקמן כי חילול שבת זה מגדיל את הקיטוב בעם, מכיוון שנוסף לפגיעה בזהותה היהודית של המדינה, מלחמות השבת מובילות לאיבה בין חלקי העם, ולעתים אף למעשי אלימות:⁵⁹⁸ "האם בשביל קולנוע בליל שבת כדאי להרוס את העם?"⁵⁹⁹

נראה, אם כן, כי מאבקו של הרב דרוקמן למען השבת נעשה הן מהרצון לשימור זהותה היהודית של המדינה, אך באותה נשימה מתוך רצון לחבר בין כלל חלקי העם ולא ליצור מדינה השייכת רק לזרם החילוני (בדבריו, הדגיש הרב דרוקמן מספר פעמים כי ישנם חילונים רבים התומכים בסגירת מקומות הבילוי בשבת).

נישואין אזרחיים

הראשונה לערוך טקסי נישואין אזרחיים בישראל הייתה חברת הכנסת שולמית אלוני, אשר ערכה טקסי נישואין באופן פרטי לאנשים שביקשו זאת ממנה. בדיון שהתקיים במליאת הכנסת בנושא, התנגד לכך הרב דרוקמן באופן נחרץ. אולם, הטיעון המרכזי שלו בדיון לא היה הנימוק ההלכתי

⁵⁹⁶ גוטקינד-גולן, 1990, עמ' 70-87. להרחבה על פולמוס קולנוע היכל עיין אצל גוטקינד-גולן, נעמי. (1990). "פרשת קולנוע 'היכל' כסימפטום ליחסי דתיים-חילוניים בישראל של שנות ה-80" עמ' 70-87 בתוך ישעיהו (ציארלס) ליבמן (עורך). לחיות ביחד - יחסי דתיים-חילוניים בחברה הישראלית. ירושלים: כתר.

⁵⁹⁷ דברי הכנסת ה-11, ישיבה ר'.

⁵⁹⁸ שם, ישיבות שני"ב ושע"ג.

⁵⁹⁹ מתוך אתר הכנסת. <http://82.166.33.81/TqI//mark01/h0032069.html#TQL> (הורד ב-19/5/2015).

אלא הנימוק המשפטי - הפרת חוק שיפוט בתי דין רבניים, הקובע כי במדינת ישראל ייערכו נישואין וגירושין אך ורק על-פי ההלכה.⁶⁰⁰ כמו בדיון על השבת, אנו רואים מקרה נוסף שבו הרב דרוקמן נאבק למען שימורו של עיקרון הלכתי, אולם לא תולה זאת אך ורק בדיון ההלכתי ובפגיעה בקודשי ישראל אלא גם בהפרת חוקי המדינה והסדר הציבורי, ובכך מבקש לשמור על מדינת ישראל כמדינה יהודית וכמדינת חוק.

המאבק בנצרות ובהתבוללות

המאבק בהשפעות נוצריות, במיסיון והחשש מהתבוללות הנם נדבך נוסף בשמירת צביונה של ישראל כמדינה יהודית, לשיטתו של הרב דרוקמן, ובפעילותו הוא שם דגש גם על נושא זה.

בשנת 1985 עמדה להתחיל בירושלים בנייתה של האוניברסיטה המורמונית. הקמתה של האוניברסיטה לוותה בחשש ובמחאה כי היא תהווה מרכז מיסיונרי בלבה של ירושלים.⁶⁰¹ עקב כך, הגישה סיעת אגודת ישראל הצעת אי אמון בממשלה - "נוכח חוסר היענות הממשלה לתביעות בנושאי דת", וההצעה נדחתה ברוב גדול. הרב דרוקמן, שאמנם היה חבר הקואליציה ולכן הצביע נגד הממשלה, התנגד להקמתה של האוניברסיטה וטען כי המורמונים הם מיסיונרים, ולכן אין לאשר את הקמת המרכז שלהם וכי החשש מהמרת דתם של יהודים רבים הנו חשש חי ומשמעותי. עם זאת, הדגיש הרב דרוקמן כי מאבקו הוא במיסיון בלבד וכי הוא תומך בחופש פולחן לבני דתות אחרות.⁶⁰² גם לאחר שהאוניברסיטה עמדה על תלה, פעל הרב דרוקמן לכך שהיא לא תהפוך לגוף מיסיונרי ודרש לעגן זאת בחוזה החכירה שלה מול מנהל מקרקעי ישראל.⁶⁰³ יחסו של הרב דרוקמן לעולם הנוצרי ולהשפעתו על החברה בישראל התבטא גם בהמשך מאבקו נגד חגיגות הסילבסטר בישראל (כפי שנעשה בכנסת העשירית)⁶⁰⁴ ובשאלות שהגיש לשרי הממשלה.⁶⁰⁵

מאבקים נוספים היו בנושא ההתבוללות ובהעלאת הנושא לתודעה (באמצעי החינוך והתקשורת) והמלחמה על הדמוגרפיה של העם היהודי בארץ ובתפוצות.⁶⁰⁶ מאבק זה המשיך גם בהגשת הצעת חוק לתיקון חוק השבות (בדומה לתיקון שהוצע בשנות השבעים) שלא זכתה לתמיכה, ולכן דחה הרב דרוקמן את ההצבעה עליה ביוזמתו.⁶⁰⁷

⁶⁰⁰ דברי הכנסת ה-11, ישיבות רס"ח ותנ"ג.

⁶⁰¹ פלד, 2007.

⁶⁰² דברי הכנסת ה-11, ישיבה קנ"ד.

⁶⁰³ שם, ישיבה תל"א.

⁶⁰⁴ שם, ישיבה קנ"ז.

⁶⁰⁵ שם, ישיבה ש"ח - שאילתא לשר החינוך על השתתפות תלמידים בטקס חג המולד וישיבה שלי"ה - שאילתא לשר הביטחון על תמונות מסגדים וכנסיות בחידון צה"ל.

⁶⁰⁶ שם, ישיבות קפ"ב ושס"א.

⁶⁰⁷ שם, ישיבה ש"מ; ביצור, 1985, עמ' 2.

פרשת המחתרת היהודית

בראשית שנות השמונים נחשפו ביישובי יש"ע התארגנויות של צעירים יהודים לפגיעה בפלשתינים. בין הפגיעות היו ניסיונות התנקשות בראשי ערים ערבים (כמו ראש עיריית שכס), פגיעה בסטודנטים ותוכנית לפיצוץ מסגד אל-אקצה. גל מעצרים במהלך אביב 1984 הוביל לחשיפתה של המחתרת, ובהמשך למשפט ומאסר של חבריה. חשיפת "המחתרת היהודית", שבה היו חברים חברי יישובים ביש"ע, הובילה לזעזוע ולמחלוקות בציונות-הדתית בכלל ובקרב אנשי גוש אמונים ואנשי ישיבת מרכז הרב בפרט.⁶⁰⁸

הרב דרוקמן התנגד למעשי אלימות, ולאורך כל התקופה של מעשי המחתרת (שנעשו בצורה שאינה ממוסדת וללא גוף שהזדהה מאחורי הפעולות, כך שגילוי ה"מחתרת" נעשה בדיעבד רק לאחר חשיפתה), יצא נגדם וגינה אותם בריש גלי,⁶⁰⁹ וכשנעשו ניסיונות להציג אותו כמי שתמך בנקמת דמם של הרוגי טרור בחברון הוא, ועמו סיעת המפד"ל, מחו על-כך בתוקף.⁶¹⁰ לאחר הפגיעה בראשי הערים, שגרמה לקטיעת רגליהם, היה הרב דרוקמן אחד מאנשי הציבור היחידים שבירכו על-כך וציטט את דברי דבורה הנביאה "כן יאבדו כל אויביך ה'",⁶¹¹ אך בריאיון שנערך עמו לאחר חשיפת המחתרת, הוא הבהיר את דבריו ואמר כי: "בזמנו התבטאתי ביחס לאלה אשר ניסו להביע צער על שקרה דבר כזה, הרי אלה הם שונאי ישראל, העושים כל שבידיהם להשמיד אותנו, אבל חלילה שיימצאו יחידים בקרבנו, אשר ייקחו את החוק לידיהם".⁶¹² הרב דרוקמן התנגד לפעילותה של המחתרת, אך הדגיש כי מדובר ב"כישלונם של יחידים" ולא באירוע המשליך על תנועת גוש אמונים כולה.⁶¹³ דרך זו, המתנגדת לטרור הערבי אך שוללת מכול וכול פגיעה בערבים על-ידי יהודים ורואה זאת בחומרה רבה, משתקפת בדבריו של הרב דרוקמן במליאת הכנסת שבהם גינה פגיעה בערבים והגדיר אותה כחסרת אחריות וכמעשה נפשע הראוי לגינוי.⁶¹⁴

לאחר שאנשי המחתרת נשפטו והושמו במאסר, היה הרב דרוקמן מאנשי הציבור הבולטים בפעילות למענם.⁶¹⁵ תמיכה זו הייתה במונן הסוציאלי וההומני בלבד, אך במקביל ובאופן מתמיד גינה הרב דרוקמן את עצם הפגיעה. בדברים שנשא בדיון על חנינה לאנשי המחתרת

⁶⁰⁸ להרחבה על פרשת המחתרת היהודית עיין אצל סגל, חגי. (1987). *אחים יקרים*. ירושלים: כתר.

⁶⁰⁹ הצופה, 3/6/1980.

⁶¹⁰ הצופה, 3/6/1980; מרגלית, 1980, עמ' 3. חברת הכנסת חייקה גרוסמן מהמערך טענה, בעקבות הדלפה שעוותה מיישיבת סיעת המפד"ל, בנאומה בכנסת כי הרב דרוקמן אמר כי "מישהו צריך לנקום את רצח השישה בחברון...".

⁶¹¹ שופטים, ה', ל"א.

⁶¹² סגל, 1987, עמ' 101 ו-291. ידיעות 4/5/84.

⁶¹³ הצופה, 18/5/1984.

⁶¹⁴ דברי הכנסת ה-11, ישיבה י"ב.

⁶¹⁵ סגל, שם, עמ' 232.

הדגיש הרב דרוקמן כי הוא שולל את מעשיהם, אולם במקביל ציין את העובדה (אותה ציין גם בית המשפט) כי מדובר ב"מלח הארץ", וכי בניגוד לטרור הערבי, אנשי המחותרת לא באו להרוג ערבים באשר הם, ולכן יש להקל בעונשם.⁶¹⁶

משא ומתן מדיני ופינוי שטחי יש"ע

מאז שחרורם של שטחי יש"ע על-ידי צה"ל במלחמת ששת הימים, נמצאים שטחים אלה בדיון משמעותי בסדר היום הציבורי בישראל. במהלך כהונת הכנסת ה-11 הועלו מספר יוזמות למשא ומתן מדיני.⁶¹⁷ הרב דרוקמן, המאמין בחזון ארץ ישראל השלמה ומתנגד לפשרה טריטוריאלית, פעל נגד הסכמים אלה, ועם עלייתן של יוזמות מדיניות שונות נאם הרב דרוקמן והדגיש את הטעמים להתנגדות אליהן.

בנאומיו הדגיש הרב דרוקמן כי אין הוא מתנגד לשלום וכי הוא בעד שלום אמת,⁶¹⁸ אך הוא מתנגד לפינוים של שטחים אלה, אשר לעם היהודי יש עליהם זכות היסטורית, וסירב להגדירם כשטח כבוש.⁶¹⁹ עיקרון נוסף שהציב הרב דרוקמן בעת שנושא המשא ומתן ופינוי השטחים עלה לדיון, הוא החשש מפגיעה באחדותו של העם בעקבות המחלוקת על גורל השטחים.⁶²⁰ את הסכמי השלום עם מצרים ופינוי יישובי סיני (אליהם, כזכור, התנגד בנחרצות) ראה הרב דרוקמן כגורמים לנזקים כלכליים וביטחוניים, ולא ככאלו שיסייעו לקידומה של ישראל.⁶²¹ עקרונות אלה חזרו ונאמרו בנאומים שונים לאורך כהונת הכנסת.

האינתיפאדה הראשונה

ב-8/12/1987 החלו התקוממויות והפרות סדר של פלשתינים בשטחי יש"ע. בקבוקי תבערה ואבנים הושלכו ויריות נורו לעבר הנוסעים בדרכים, במה שהוגדר בהמשך כאינתיפאדה הראשונה.⁶²² פרוץ האינתיפאדה השפיע רבות על סדר היום הציבורי בישראל בכלל. בפרט הוא השפיע על תושבי יישובי יש"ע, אשר האינתיפאדה התרחשה "בחצר ביתם": ראשית, האינתיפאדה פגעה במצבם הביטחוני - פיגועים רבים יועדו כנגדם (אם כי לא כולם), החיים ביש"ע הפכו למסוכנים יותר והנסיעות בצירי התנועה הפכו לקשות ומסוכנות יותר. שנית, פרוץ

⁶¹⁶ דברי הכנסת ה-11, ישיבה שמ"א. בסופו של דבר זכו אנשי המחותרת לחנינות בזמנים שונים, ולא ריצו את מלוא העונשים שנגזר עליהם.

⁶¹⁷ בר-זחר, 2006, 586-553.

⁶¹⁸ כפי שהדגיש בזמן המשא ומתן לשלום עם מצרים.

⁶¹⁹ דברי הכנסת ה-11, ישיבה כ"ח, קכ"ט ושכ"ד.

⁶²⁰ שם, ישיבה צ"ה.

⁶²¹ שם, ישיבה קכ"ט.

⁶²² להרחבה על האינתיפאדה הראשונה עיין אצל יערי, אהוד וזאב שיף. (1990). *אינתיפאדה*. תל אביב: שוקן.

האינתיפאדה העלה שוב את מערכת היחסים בין יהודים וערבים ואת הצורך במשא ומתן מדיני (או בהתנגדות לו).

כנציגם של אנשי יש"ע, מחה הרב דרוקמן על הנזקים הביטחוניים והכלכליים שנגרמו לתושבי יש"ע בעקבות המהומות, וטען כי על צה"ל לקבל כלים יעילים למלחמה בטרור ולהפעיל יד חזקה, ואף לומר זאת לכל העולם כולו. לשיטתו, ארץ ישראל היא ביתו ומולדתו של העם היהודי, ולכן משא ומתן מדיני שיוביל לנסיגות משטחיה אינו הפתרון לטרור אלא מעודד אותו.⁶²³ הרב דרוקמן היה מודע לכך שמדובר באירועים בעלי חשיבות בינלאומית ונתן על כך את הדעת. בדבריו הוא אמר כי יש להבהיר מול האו"ם ומול מדינות אחרות כי ארץ ישראל שייכת לעם ישראל ולעמוד על כך, ולא לתת למדינות אחרות לקבוע עבור ישראל את מדיניותה. כמו כן, הוא הציע לראש הממשלה ולאחר מכן לכנסת לסגור את שטחי יש"ע בפני התקשורת, על-מנת שלא ייווצרו עיוותים בדעת הקהל בעקבות סיקור תקשורתי לא הוגן.⁶²⁴ דוגמה לכך הייתה באירוע כפר ביתא. בחול המועד פסח 1988 יצאה קבוצת מטיילים מאלון מורה לטיול בשומרון. במהלך הטיול התנפלה עליהם קבוצת צעירים ערבים מאחד הכפרים הסמוכים והתפתחה תקרית, שבמהלכה נהרגה המטיילת תרצה פורת ונפצע מאבטח הקבוצה. במהלך חקירת האירוע עלתה סברה כי פורת נהרגה מאש המאבטח, ולא מהתנפלות הערבים.⁶²⁵ בדיון שנערך במליאת הכנסת לאחר האירוע, התנגד הרב דרוקמן להטלת האחריות כולה על בני אלון מורה וראה אותה כחלק מהסתה כללית הנאמרת כנגד ציבור המתנחלים בפרט ועל יהודי מדינת ישראל בכלל. בנוסף, הדגיש הרב דרוקמן את הבעייתיות שבדליפתם של פרטי חקירת צה"ל.⁶²⁶

חינוך

פעילותו של הרב דרוקמן בנושאי חינוך במליאת הכנסת ה-11 הייתה מועטה במיוחד, ובנושא זה הוא נשא ארבעה נאומים בלבד. בדבריו עסק הרב דרוקמן במצבו של החינוך הממלכתי-דתי, בדיונים פנימיים הקשורים אליו⁶²⁷ ובחיזוק הקשר ליהדות ולאהבת הארץ במערכת החינוך.⁶²⁸

---

⁶²³ דברי הכנסת ה-11, ישיבה שע"ט ושפ"ח.

⁶²⁴ שם, ישיבה תי"ד ותט"ז.

⁶²⁵ אלדר זורטל, 2004, עמ' 145-151.

⁶²⁶ דברי הכנסת ה-11, ישיבה תכ"ח.

⁶²⁷ שם, ישיבות ש"ל ותמ"ג.

⁶²⁸ שם, ישיבות ש"ח ות"ן.

יהודי התפוצות וקליטת עלייה

גם במהלך שנות השמונים הושמו יהודים במאסר בברית המועצות בטענות שונות, שלמעשה חיפו על מאסר בעוון פעילות ציונית (נתן שרנסקי, אידה נודל ויהודים נוספים). הרב דרוקמן פעל למען אותם אסירי ציון וקרא לממשלה ולכל הגורמים הנוגעים בדבר לפעול למענם ככל יכולתם.⁶²⁹

במהלך שנות השמונים הסתיימה המלחמה הקרה בין ארצות הברית לברית המועצות, וברית המועצות עמדה לפני קריסה ופירוק. קריסת ברית המועצות הובילה רבים מאזרחיה לחפש מקום להגר אליו. עקבות יוזמה אישית וכן בעקבות עידודה של מדינת ישראל (והסעיפים הרלוונטיים בחוק השבות המעודדים עלייה), החליטו רבים מיהודי ברית המועצות לעלות ארצה. התדרדרות המצב בברית המועצות וההבנה כי קריסתה היא עניין של זמן הובילו את מדינת ישראל לדון בעניין זה ולפעול למען עלייתם של יהודי ברית המועצות ולקראתה.⁶³⁰

הרב דרוקמן קרא להעלות את מצבם של יהודי ברית המועצות לסדר היום העולמי ולסייע להם לעלות ארצה. עם תחילת העלייה קרא הרב דרוקמן להיערכות מתאימה של משרדי הממשלה לקליטתם של העולים, ואף הציב מתווה מעשי לשימוש במרכזי הקליטה ולעידודם של מתנדבים לפעול למען העולים.⁶³¹ כמו כן, הדגיש הרב דרוקמן את חשיבות החינוך לעידוד עלייה ולאהבת הארץ ולהבנת ערכה ומשמעותה, מתוך הבנה כי מדובר בגורם המוביל, המרכזי והמשמעותי ביותר לעלייתם של יהודים ארצה: "...רק מוטיבציה יהודית-ציונית היונקת משורשי עמנו, בכוחה להעלות יהודים לארץ ולמנוע יורדים ממנה".⁶³²

הכנסת ה-15 (1999-2003)

חברה

בהשוואה של עיסוקו של הרב דרוקמן בענייני החברה ביחס לכנסות קודמות, נראה כי עיסוקו של הרב דרוקמן בכנסת זו בתחום זה היה הגבוה ביותר. מלבד ההסבר הפשוט כי במהלך חייו של אדם חלים שינויים בתחומי העניין שלו ובתחומים שעליהם הוא בוחר לתת דגש, ניתן לתלות זאת בסיבות נוספות:

⁶²⁹ שם, ישיבות כ"ב וקל"ה. אותם אסירים אכן עלו בסופו של דבר ארצה במהלך שנות השמונים.

⁶³⁰ על עליית יהודי ברית המועצות בתקופת נפילת מסך הברזל עיין אצל גלילי, לילי ורומן ברונפמן. (2013). המיליון ששינה את המזרח התיכון - העלייה הסובייטית לישראל. תל אביב: מטר.

⁶³¹ שם, ישיבת שסי"ז, ת"נ ותס"א.

⁶³² מתוך אתר הכנסת. <http://82.166.33.81/TqI/mark01/h0001808.html#TQL> (הורד ב-9/6/2015).

- 1) בהשוואה לתקופות קודמות בתולדות המדינה, מקומן של משטרת ישראל ומערכת בתי המשפט בחברה הישראלית והשפעתן הפכו למשמעותיים יותר, וכך גם העיסוק בתחומים הקשורים אליהם.⁶³³
- 2) המצב המדיני-ביטחוני בישראל והשפעותיו על העורף הישראלי בכל הבחינות הצריכו התייחסות גם במישור החקיקתי.

משטרה ומשפט

לא מעט פעמים נוצר מצב שבו מפרסמת המשטרה את שמו של חשוד לפני שהוגש נגדו כתב אישום, וכך, גם במקרה שבו לא הוגש נגדו כתב אישום, סובלים החשוד ומשפחתו מהשחרת שמם ברבים ומפגיעה אישית. במטרה לשנות את מדיניות פרסום שמות חשודים הגיש הרב דרוקמן ב-2/2000 את הצעת חוק בתי המשפט (תיקון - פרסום שם חשוד), התש"ס-1999. הצעת חוק זו נועדה למנוע את פרסום שמותיהם של חשודים לפני שהוגש נגדם כתב אישום. הצעת חוק זו הוגשה בשנית לאחר שנה (והפעם ביחד עם חברי כנסת נוספים). בנימוקיו, הסביר הרב דרוקמן את המציאות הקיימת בנושא ואת העובדה כי שמם של אנשים רבים נפגע ללא סיבה ונגרם להם עוול משמעותי. בין המקורות שהביא הרב דרוקמן להסבר ההצעה, הופיעו גם איסורי לשון הרע כפי שמופיעים במקורות.⁶³⁴ בסופו של דבר הצעת חוק זו לא נכנסה לספר החוקים.⁶³⁵

נושא נוסף היה ביקורתו של הרב דרוקמן על משטרת ישראל, על פעילותה ועל יעילותה. בביקורת זו פעל הרב דרוקמן נגד דברים הקשורים לאנשי יש"ע והימין (פעילות ביישובי יש"ע, פשיטת המשטרה על תחנת הרדיו ערוץ 7 ועוד),⁶³⁶ נגד הדלפות מחקירות⁶³⁷ ונגד התארכותן של חקירות משטרה.⁶³⁸

החלש בחברה

נושא נוסף שבו עסק הרב דרוקמן בכנסת זו, וכמעט לא עסק בו בכנסות הקודמות, היה היחס לחלש בחברה. שתי אוכלוסיות בולטות היו קהילת החירשים ודור הילדים. למען החירשים הגיש

---

⁶³³ כך, אכיפת שלטון החוק על-ידי הרשויות הפכה לחזקה יותר, ובנוסף בחירתו של השופט אהרון ברק, הנחשב לאביה של "המהפכה החוקתית", לנשיא בית המשפט העליון בשנת 1995 הפכו את בתי המשפט בישראל לדומיננטיים יותר, גם בנושאים שלא קשורים למהפכה החוקתית ישירות.

⁶³⁴ דברי הכנסת ה-15, ישיבה פ"ג וקע"ה.

⁶³⁵ שם, ישיבה כ"ז.

⁶³⁶ שם, ישיבות מ"ג, ס"ח, ק"ו ורכ"ז.

⁶³⁷ שם, ישיבה ל"ח.

⁶³⁸ שם, ישיבה קט"ו.

הרב דרוקמן הצעת חוק שתפטור אותם מתשלום אגרת הרדיו לרכב, בטענה שאין טעם שאדם ישלם על שירות שאין ביכולתו ליהנות ממנו.⁶³⁹

חוק נוסף שהגיש הרב דרוקמן עם חברי כנסת נוספים היה חוק זכויות הילד, התש"ס-2000. חוק זה נועד לדאוג לדור העתיד של מדינת ישראל, מתוך הבנה כי "הילדים של היום הם אזרחי המחר, והשקעה בהם היא המשתלמת ביותר לבניית עתידה של החברה".⁶⁴⁰ חוק זה מפרט את זכויותיו של הילד ואת חובתה של המדינה לדאוג לו ולמנוע פגיעה בו.⁶⁴¹

הצעת חוק פטור משירות מילואים בשנת הנישואין הראשונה, התש"ס-2000

בפסוקים שבהם מתארת התורה את הקמת המשפחה בעם ישראל היא מצווה: "כִּי יִקַּח אִישׁ אִשָּׁה וְהָיוּ לְאֶחָד בָּצָבָא וְלֹא יַעֲבֹר עָלָיו לְכָל דָּבָר נָקִי יִהְיֶה לְבֵיתוֹ שָׁנָה אַחַת וְשָׂמַח אֶת אִשְׁתּוֹ אֲשֶׁר לָקַח:"⁶⁴² - כלומר, במהלך שנת הנישואין הראשונה פטור החתן משירות בצבא. בהצעת חוק שהגיש, ניסה הרב דרוקמן למסד את דברי התורה בחוקי המדינה והציע לפטור כל חתן טרי משירות מילואים במהלך שנת נישואיו הראשונה (למעט במצבי חירום). בדבריו הסביר הרב דרוקמן כי בניית הבית הפרטי של כל זוג היא חלק מבניין העם והמדינה. דאגה לזוג הצעיר והקלה עליו בראשית נישואיו הנה לא רק סיוע למשרתי המילואים ולזוגות הצעירים, אלא גם חיזוק ערכי ליסודות המשפחה בישראל. הרב דרוקמן אף ניסה לקדם נוהל זה ביחד עם ראש אכ"א. בסופו של דבר משרד הביטחון התנגד להצעת החוק מטעמי תכנון כוח אדם.⁶⁴³ בדברים שאמר לאחר ההצבעה הדגיש הרב דרוקמן כי ההצעה חשובה לכל חתן בישראל, ובמיוחד לבני הציונות-הדתית, המשרתים במהלך כל שנות המילואים ללא התחמקויות.⁶⁴⁴

השלכות המצב הביטחוני

אירועי האינתיפאדה השנייה שפרצו במהלך כהונת הכנסת ה-15⁶⁴⁵ השפיעו גם על הכלכלה ועל החברה בישראל, והרב דרוקמן פעל על-מנת להקל על אזרחי ישראל שסבלו ממצב זה. שני תיקונים לחוק שהוגשו בעקבות המצב. הראשון, הצעה לשינוי ההגדרות של נפגעי פעולות איבה, כך שגם נפגעים מזריקת אבנים, שהתרחשו פעמים רבות ברחבי ישראל, יוכלו בחוק ויקבלו

⁶³⁹ הצעת חוק לתיקון פקודת התעבורה (פטור מתשלום אגרת רדיו לרכב לחירשים), התשס"ב-2002. שם, ישיבה ש"ח.

⁶⁴⁰ מתוך אתר הכנסת. <http://82.166.33.81/TqI//mark01/h0002346.html#TQL> (הורד ב-17/6/2015).

⁶⁴¹ דברי הכנסת ה-15, ישיבה קצ"ז.

⁶⁴² דברים, כ"ד, ה'.

⁶⁴³ דברי הכנסת ה-15, ישיבה רל"ח.

⁶⁴⁴ פיקרש, 2001, עמ' 3.

⁶⁴⁵ ועליה יורחב בהמשך.

פיצויים מהמדינה בהתאם.⁶⁴⁶ הצעה שנייה באה לתמוך בכלכלת העיר ירושלים, שסבלה רבות מפיגועי טרור.⁶⁴⁷

יהדות דת ומדינה

"המהפכה החילונית" של ממשלת אהוד ברק

בראשית כהונת הכנסת ה-15 כיהנה הממשלה ה-28 בראשות אהוד ברק. המפד"ל הצטרפה לממשלה זו, שכללה את מפלגת ישראל אחת (מיסודה של מפלגת העבודה) ומרצ, השייכות לצד שמאל של המפה. בדברים שנשא ביום כינון הממשלה אמר הרב דרוקמן כי המפד"ל מצטרפת לממשלה מתוך תקווה לאחדות ישראל ומתוך רצון להשפיע, והזכיר את הבטחתו של ברק כי יישמר הסטטוס-קוו בענייני דת ומדינה. הרב דרוקמן היה מודע לקונפליקטים העלולים להיווצר בממשלה כזו, ואמר: "הציונות-הדתית נאמנה לדרכה, אינה דוגלת בשיטה של 'הכול או כלום', כלומר או שהכול במדינת ישראל יתנהל בדרכנו או שאנחנו מוותרים על הכול, והכול ילך חלילה לעזאזל, הן בתחום הדתי והן בתחום הלאומי. אנחנו מקווים ומאמינים שעל-ידי הצטרפותנו והשתתפותנו בממשלה יתקיים 'סור מרע ועשה טוב'".⁶⁴⁸ דברים אלה משתלבים עם דבריו לתלמידיו לאחר פרסום תוצאות הבחירות: "...וצריך לחזק את האחריות שלנו לעם ישראל כולו... אנו גם לא יכולים לנטוש חלק מעם ישראל".⁶⁴⁹ לדעת הרב דרוקמן, האחריות והדאגה לעם ולמדינה הנן חובה עקרונית המוטלת על האדם, ולכן על המפד"ל לדאוג למדינה כל עוד ניתנת בידיה האפשרות לעשות זאת.

בסופו של דבר פרשה המפד"ל מהממשלה על רקע המהלכים המדיניים של ברק ותהליך השלום עם הפלשתינים ועם הסורים. לאחר פרישת המפד"ל (והמפלגות החרדיות), ניסה ברק לקדם סדר יום חדש שכונה "המהפכה החילונית", ובמסגרתו תוכננו רפורמות שונות בענייני דת ומדינה המשנות את הסטטוס-קוו המקובל בישראל (כמו למשל עיגונם בחוק של נישואין אזרחיים).⁶⁵⁰ הרב דרוקמן (ועמו סיעת המפד"ל כולה) מחה על תוכניתו של ברק והגדיר אותה כתוכנית "המנתקת את העם ממורשתו" ופוגעת בזוהרת היהודית של המדינה.⁶⁵¹ בדבריו בכנסת, בדיון שהוקדש לנושא, טען הרב דרוקמן כי תוכניתו של ברק מבטלת את ייחודו של עם ישראל,

⁶⁴⁶ הצעת חוק התגמולים לנפגעי פעולות איבה (תיקון - הרחבת תחולה), התשס"ב-2001. שם, ישיבה רפ"ח.

⁶⁴⁷ שם, ישיבה ש"ד.

⁶⁴⁸ מתוך אתר הכנסת. <http://82.166.33.81/Tql/mark01/h0002353.html#TQL> (הורד ב-17/6/2015). שם, ישיבה י"א.

⁶⁴⁹ אאו"ע/ שיחה אחרי פרסום תוצאות הבחירות - תשנ"ט

⁶⁵⁰ שדמי, 2000.

⁶⁵¹ פיקרש, 21/8/2000, עמ' 3; פיקרש, 14/9/2000, עמ' 3.

ששמר עליו לאורך הדורות, והופכת את מדינת ישראל למדינה ככל המדינות. מדינת ישראל היא מדינה ייחודית מתוקף היותה מדינתו של העם היהודי, ופגיעה בזהותה היהודית של המדינה פוגעת לא רק ביחודה הדתי אלא גם ביחודה הלאומי. בדבריו הדגיש הרב דרוקמן לא רק את הממד הדתי אלא גם את חשיבותה של השבת בעיניהם של הוגים ציוניים לאורך הדורות, כמו ביאליק וברל כצלנסון.⁶⁵² בסופו של דבר, עם התפטרות ברק והבחירות המיוחדות לראשות הממשלה בפברואר 2001, נגזרה המהפכה החילונית בגרסתה זו. התנהלות זו של הרב דרוקמן מזכירה את מודל השמרנות הפרגמטית, שפגשנו אצל הרב נריה. מצד אחד, שימורם של העקרונות החשובים לו הן כרב בישראל והן כאחד ממנהיגי הימין, אך מצד שני - רגישות וריאליה מול המציאות העומדת בפניו - ניצחון מוחץ של ברק בבחירות והיותו חבר במפלגה בעלת כוח מוגבל ומצומצם והבנה כי יש מקרים שבהם יש לפעול בפרגמטיות.⁶⁵³

שבת

הכרסום בסטטוס-קוו בענייני שבת, שהוזכר בפסקאות העוסקות בכנסת ה-11, הלך והחריף בשנים הבאות והגיע לאחד משיאיו במהלך כהונת הכנסת ה-15. מספר שבועות לאחר השבעת הממשלה סערה המערכת הפוליטית, בעקבות החלטת שר העבודה והרווחה מטעם ש"ס לשלוח פקחים, שיאכפו במהלך השבת את חוק שעות עבודה ומנוחה במרכז הקניות בקיבוץ גן שמואל. בדבריו הסביר הרב דרוקמן כי שמירת השבת היא חלק משימור זהותה היהודית של המדינה, ולכן יש להקפיד עליה. כמו בפעמים קודמות, גם בנאום זה, מרבית המקורות שציטט הרב דרוקמן על-מנת להסביר את דעתו היו מכתביהם של בן-גוריון וכצלנסון, ולא מהספרות התורנית.⁶⁵⁴

בנובמבר 2001 נפגש שר החוץ פרס עם יושב ראש הרשות הפלשתינית ערפאת, ובעקבות פגישה זו הגישה המפד"ל הצעת אי אמון בממשלה. אף שנראה, לכאורה, כי הנושא המרכזי שהיה אמור להעסיק מפלגת ימין הוא עצם הפגישה עם ערפאת, הקדיש הרב דרוקמן כמחצית מנאומו בדיון לעובדה שהפגישה התקיימה בשבת, והדגיש כי חילול השבת הוא פגיעה בזהות היהודית, והתרחקות ממנה מובילה למחדלים, לטענתו, כמו הסכמי אוסלו.⁶⁵⁵

אירוע נוסף הקשור לשמירת השבת היה פסיקתה של השופטת מאירי, מבית הדין לעבודה, שפירשה בצורה שונה את חוק שעות עבודה ומנוחה, ובמקביל את הסטטוס-קוו בעניין

⁶⁵² דברי הכנסת ה-15, ישיבה קמ"ד.

⁶⁵³ בבחירות לראשות הממשלה ניצח ברק ברוב של 56%, ובבחירות לכנסת זכתה המפד"ל בחמישה מנדטים בלבד.

⁶⁵⁴ דברי הכנסת ה-15, ישיבה י"ח.

⁶⁵⁵ שם, ישיבה קע"ט.

השבת בארץ: פסיקה הקובעת כי לצורך החוק זמן השבת הוא בין 24:00 בלילה בין שישי לשבת ועד 24 שעות לאחר מכן (ולא על-פי שקיעת החמה, כמקובל בעולם הדתי). הרב דרוקמן מחה על פסק הדין וראה אותו כפוגע בשבת ובצביונה היהודי של המדינה.⁶⁵⁶ בהמשך יזמה המפד"ל הצעת חוק שנועדה לעגן את זמני כניסת השבת ויציאתה.⁶⁵⁷

עיקרון חוזר במאבקיו של הרב דרוקמן למען שמירת השבת במדינה הוא הצגת שמירת השבת במדינה כחלק משימור זהותה היהודית וכמרכיב עקרוני ביסודות קיומה, ולא רק כאינטרס מצומצם וטכני של ציבור שומרי השבת.

היתר המכירה - שנת השמיטה תשס"א⁶⁵⁸

כמדי שנת שמיטה, גם ערב שנת השמיטה תשס"א (קיץ 2000) פרץ ויכוח בין המחנה הציוני-דתי למחנה החרדי. כמדי שמיטה, גם הפעם התנגדו החרדים לשימוש בהיתר המכירה, אלא שהפעם הם שאפו לחייב את כלל מחזיקי תעודות הכשרות מטעם הרבנות הראשית לישראל שלא להשתמש בתוצרת היתר המכירה. מנהיגי הציונות-הדתית - הן בכנסת והן בעולם הרבנות התנגדו לכך, אם כי לא בצורה חריפה.⁶⁵⁹ הרב דרוקמן, כרב בולט בציונות הדתית וכחבר כנסת מחה על-כך רבות, ביקר תוכנית זאת ונלחם לביטולה. בדבריו הסביר הרב דרוקמן כי היתר המכירה הוא היתר המקובל על רבנים רבים וכי הוא מאפשר לעם ישראל כולו לקיים את מצווה השמיטה. מאבקו התבטא הן בהתבטאויות בתקשורת והן בצעדים אקטיביים, אותם חשבה המפד"ל ליזום, כמו הקמת מערך כשרות נפרד.⁶⁶⁰

זהותה היהודית של מדינת ישראל

מלבד מאבקים על עקרונות אשר נראים כחשש לעבירה על מצוות התורה גרידא, פעל הרב דרוקמן גם נגד עקרונות אשר גם אם אין בהם עבירה על אחת מתרי"ג מצוות, הרי שיש בהם פגיעה בזהותה של מדינת ישראל כמדינה יהודית. כך, התנגד הרב דרוקמן לפסיקת בית המשפט העליון, אשר בשל עיקרון השוויון אישרה למשפחה ערבית לבנות את ביתה ביישוב היהודי קציר, למרות התנגדות היישוב עצמו, הסוכנות היהודית וגופים נוספים.⁶⁶¹ הרב דרוקמן הסביר כי הפסיקה

⁶⁵⁶ שם, ישיבה רפ"ח.

⁶⁵⁷ פיקרש, 23/2/2002, עמ' 6.

⁶⁵⁸ להסבר ולהרחבה על מושג היתר המכירה, עיין בפרק העוסק בחוק עסקאות במקרקעין (קיום מצוות שמיטה), תשל"ט-1979.

⁶⁵⁹ זיסר וכהן, 2003, עמ' 129-135.

⁶⁶⁰ פיקרש, 29/8/2000; פיקרש, 6/9/2000.

⁶⁶¹ "בג"ץ קציר". בג"ץ מספר 6698/95 (ראה ביבליוגרפיה).

מהווה סכנה אמיתית למדינה, כי היא פוגעת בזכותה להתקיים כמדינה יהודית.⁶⁶² לאחר כשנתיים ניסה הרב דרוקמן להעביר הצעת חוק אשר נועדה לאפשר את קיומם של יישובים אשר נועדו ליהודים בלבד.⁶⁶³ עיקרון דומה עמד גם בבסיס השאילתא שהגיש על כך שסמלי מגן דוד הורדו מאמבולנסים של מד"א בעת ביקור האפיפיור בארץ.⁶⁶⁴

מדיניות, חוץ וביטחון

העולם הערבי: נסיגות, משא ומתן והאינתיפאדה השנייה

גם בכהונתו בכנסת ה-15, המשיך הרב דרוקמן לייצג את אותו קו מדיני-ביטחוני שבו דגל בכהונותיו הקודמות בכנסת. ניהול המשא ומתן המדיני עם הפלשתינים על-ידי אהוד ברק, ולאחר מכן פרוץ האינתיפאדה השנייה, הובילו לכך שנושא זה עמד בראש סדר היום של הציבור הישראלי, ולכן שאב גם את רוב זמנו של הרב דרוקמן בכנסת. זאת, בנוסף לעובדה שהרב דרוקמן נחשב אז לאחד מבכירי רבני הציונות הדתית בכלל והימין בפרט, מה ששם אותו בלב המאבק למען יישובי יש"ע, שסבלו רבות מאירועי האינתיפאדה (ופגעו, בין השאר גם במכריו ובתלמידיו).

כפי שעשה מאז חתימתם בשנת 1993, מחה הרב דרוקמן רבות נגד הסכמי אוסלו והציג אותם כנזק למדינת ישראל ולעם ישראל, הן מהפן התורני והן מהפן הביטחוני.⁶⁶⁵ חזרתו של הרב דרוקמן אל משכן הכנסת היוותה עבורו זירה נוספת לניהול המאבק במשא ומתן עם הפלשתינים ובפינוי האפשרי של יישובי יש"ע. יש לציין כי מאבק ומחאה אלו נעשו גם בתקופה שבה הייתה המפד"ל חלק מהקואליציה בראשותו של אהוד ברק, כך שהרב דרוקמן, בעודו חבר קואליציה, מחה נגד פעילות הממשלה כחבר אופוזיציה מן המניין. פחות מחודש לאחר השבעת הממשלה הביע הרב דרוקמן את מחאתו נגד הקמתה של מדינה פלשתינית, והזכיר כי ראש הממשלה התחייב לקיים משאל עם על נסיגה עתידית מישי"ע.⁶⁶⁶ מחאות אלו המשיכו לאורך כל כהונת ממשלת ברק, והרב דרוקמן חזר והתנגד לניהול משא ומתן עם הפלשתינים ולאפשרות הקמתה של מדינה פלשתינית בשטחי יש"ע, הצביע על אי קיום ההסכמים על-ידי הפלשתינים, הציג את יושב

⁶⁶² דברי הכנסת ה-15, ישיבה ק'.

⁶⁶³ פיקרש, 20/2/2002, עמ' 3.

⁶⁶⁴ שם, ישיבה קי"ג.

⁶⁶⁵ על פעילותם הפוליטית של רבנים בתקופה זו עיין אצל בראון, בנימין. (2004). "פולמוס 'דעת תורה' בציונות הדתית בישראל - הרקע, העמדות והמשמעויות". עמ' 422-474 בתוך ישראל הראל ואשר כהן (עורכים). *הציונות הדתית: עידן התמורות*. ירושלים: מוסד ביאליק, קרן קיימת לישראל והמועצה העולמית לחינוך תורני.

⁶⁶⁶ דברי הכנסת ה-15, ישיבות י"ב וי"ט.

ראש הרשות הפלשתינית ערפאת כאדם החפץ בהשמדת ישראל, והגדיר את אבי המשא ומתן, הסכם אוסלו, כאסון.⁶⁶⁷

בערב ראש השנה תשס"א (27/9/2000), כחודשיים לאחר כישלון השיחות עם הפלשתינים בקמפ דייוויד, פרצה האינתיפאדה השנייה - רצף של פעולות טרור שנעשו על-ידי פלשתינים בשטחי יש"ע בפרט ובמדינת ישראל בכלל. אירועים אלה הלכו והחריפו והגיעו לשיאם בחודש מרץ 2002 ("מרץ השחור"), אשר בסופו יצא צה"ל למבצע "חומת מגן", ובמסגרתו נכנס צה"ל לערים הפלשתיניות וריסק רבות מתשתיות הטרור בגדה.⁶⁶⁸

הרב דרוקמן, כמו מחנה הימין כולו, הציג את פרוץ האינתיפאדה, שבה הייתה הרשות הפלשתינית גורם פעיל, כקריסה סופית של הסכמי אוסלו ושל התזה כי ניתן לחתום על הסכם שלום עם הפלשתינים ועם ערפאת, וקרא לממשלה לתת בידי צה"ל את כל הכלים על-מנת למגר את הטרור.⁶⁶⁹

האינתיפאדה השנייה השפיעה על השלטון בישראל, ובראשית שנת 2001 הוחלף ברק במנהיג הליכוד אריאל שרון. העובדה כי בראשות הממשלה עמד מנהיג ימין⁶⁷⁰ שימחה אמנם את חוגי המתיישבים ביש"ע, אך לא מנעה מהם לבקר את הממשלה בעת הצורך. כך המשיך הרב דרוקמן למחות נגד הממשלה בפעמים שבהם סבר כי הממשלה לא פועלת במלוא הכוח נגד הטרור ומבליגה במקומות שבהם עליה לפעול בכל הכוח,⁶⁷¹ אך גם לגבות אותה ולברכה על פעילויות שנראו בעיניו כנכונות (ובפרט בעת מבצע "חומת מגן" אשר מוטט רבות מתשתיות הטרור הפלשתיני בגדה).⁶⁷²

ב-24/5/2000 נסוג צה"ל מלבנון לאחר 18 שנים של שהות ברצועת הביטחון. שהותו של צה"ל בלבנון עלתה רבות לסדר היום של החברה בישראל. הרב דרוקמן, מצדו, קרא לנקום בחיזבאללה ולחזק את תושבי הצפון. כמו כן, התנגד הרב דרוקמן לקולות שעלו בחברה ובתקשורת שקראו לנסיגת צה"ל וטען כי הם מחלישים את העם, וכן התנגד לתמיכתם של חברי כנסת מהמפלגות הערביות בחיזבאללה.⁶⁷³

⁶⁶⁷ שם, ישיבות ע"ז, פ"ג וקכ"ג.

⁶⁶⁸ דרוקר ושלה, 2005, עמ' 19-84 ו-2091-300.

⁶⁶⁹ דברי הכנסת ה-15, ישיבות קנ"ד וקס"ה.

⁶⁷⁰ אף שהמפד"ל עצמה לא הייתה חלק מהקואליציה והממשלה עד למבצע "חומת מגן" באביב 2002.

⁶⁷¹ דברי הכנסת ה-15, ישיבות ר"ג, ר"ג ורנ"ג.

⁶⁷² שם, ישיבות רנ"ז, רס"ג, רצ"ו ורצ"ט.

⁶⁷³ שם, ישיבות ע"ט, פ"ד, צ', ק"י וק"כ.

התנגדות לנסיגות הובעה על-ידי הרב דרוקמן גם בתקופה שבה ניהל ראש הממשלה אהוד ברק משא ומתן עם סוריה, אז התנגד הרב דרוקמן נחרצות לפינויה של רמת הגולן, שהיה התוצר המתבקש מהסכם שכזה.⁶⁷⁴

ירושלים

במהלך המשא ומתן המדיני בתקופת כהונתה של ממשלת ברק, עלתה האפשרות לחלוקתה של ירושלים. הרב דרוקמן התנגד לכך בצורה נחרצת, וטען כי מכיוון שהקשר בין העם היהודי לירושלים הוא ייחודי ואין שני לו, נסיגה מירושלים היא דבר שאסור לו להיעשות.⁶⁷⁵ הרב דרוקמן אף נאבק על שמירת המקומות הקדושים ליהדות בירושלים ומחה רבות נגד עבודות שביצע הוואקף בהר הבית, וטען כי על המדינה למנוע את העבודות ואת חילולו של מקום המקדש, מה שהוגדר על-ידו כ"פשע לאומי".⁶⁷⁶ הרב דרוקמן אף קרא ליהודים לעלות להר הבית, בהתאם לכללי ההלכה.⁶⁷⁷

חינוך

עיסוקו של הרב דרוקמן בנושאי חינוך בכנסת זו היה אמנם קטן כמותית, אולם הסוגיות שעלו הן סוגיות אשר ניכר בהן כי המעלה אותן הוא אדם המגיע מתוך מערכת החינוך. יש לציין כי בכנסת ה-15 לא היה הרב דרוקמן חבר בוועדת החינוך והתרבות.

באופן ישיר עסק הרב דרוקמן רק פעם אחת בעניינים סקטוריאליים.⁶⁷⁸ עיסוק נרחב יותר היה בעניינים הקשורים לימין הישראלי ולמערכת החינוך בכללה.

בשנתה הראשונה של הכנסת ה-15 כיהן יושב-ראש מרצ, יוסי שריד, כשר החינוך. באופן טבעי, המפגש בין שר חינוך וחבר כנסת המגיעים משתי קצוות המפה הפוליטית - היה כר נרחב למחלוקות. כך, התנגד הרב דרוקמן להחלטתו של שריד ללמד את שירתו של המשורר הפלשתיני מחמוד דרוויש במערכת החינוך,⁶⁷⁹ טען כי במסגרת לימודי מורשת רבין במערכת החינוך אין לעסוק בהסכמי אוסלו, אותם הגדיר הרב דרוקמן ככישלון של רבין, אלא רק בדמותו כאחד

---

⁶⁷⁴ שם, ישיבות ע"א, ע"ט וק"א.

⁶⁷⁵ שם, ישיבה ק"ע.

⁶⁷⁶ שם, ישיבות קע"ב ורע"א.

⁶⁷⁷ פיקרש, 21/1/2002, עמ' 3.

⁶⁷⁸ דברים בדיון על מציאת מקום לאולפנה באלעד. דברי הכנסת ה-15, ישיבה רכ"ב.

⁶⁷⁹ שם, ישיבה קצ"ח.

מבכירי המצביאים והמדינאים בתולדות ישראל,⁶⁸⁰ וטען כי השתתפותם של תלמידים בהפגנות מועצת יש"ע על חשבון זמן הלימודים היא לגיטימית ונכונה.⁶⁸¹

בנוסף, עסק הרב דרוקמן במצבה הכללי של מערכת החינוך. הוא טען כי יש לפעול נגד האלימות בבתי הספר⁶⁸² וכי אין לחנך למתירנות מינית, אלא לחיי משפחה בריאים (אגב דיון על המאבק באיידס).⁶⁸³ ערב סיום כהונתו העלה הרב דרוקמן הצעת חוק להחיל את חוק לימוד חובה עד לכיתה י"ב, ונימק זאת בחשיבות החינוך ובחיזוק כלל השכבות באוכלוסייה.⁶⁸⁴ כמו כן, בכנסת זו העלה הרב דרוקמן שוב את הצעתו לפתוח את שנת הלימודים ולסיימה על-פי התאריך העברי.⁶⁸⁵ ההצעה אמנם הועברה לדיון מוקדם בוועדת החינוך והתרבות, אך לא הגיעה לידי קריאה שנייה ושלישית.⁶⁸⁶

יהודי התפוצות וקליטת עלייה

הרב דרוקמן כמעט ולא עסק בנושאים אלו במהלך כהונת הכנסת ה-15, ונשא שני נאומים בלבד שעסקו באנטישמיות המופעלת כלפי קהילות יהודיות בחוץ לארץ.

ניתוח סטטיסטי של פעילותו של הרב דרוקמן בכנסת

במהלך כל שנות כהונתו בכנסת (במצטבר 15 שנים וחודש)⁶⁸⁷ נשא הרב דרוקמן 267 נאומים, שהתפלגו בצורה הבאה:⁶⁸⁸

- 16.1% הוקדשו לעיסוק בנושאי חברה ולנושאים כלליים.
- 19.5% הוקדשו לנושאי יהדות, דת ומדינה.
- 53.6% הוקדשו לנושאי מדיניות, חוץ וביטחון.
- 6.4% הוקדשו לנושאי חינוך.
- 4.5% הוקדשו לנושאי יהודי התפוצות וקליטת עלייה.

⁶⁸⁰ שם, ישיבה ק"נ.

⁶⁸¹ שם, ישיבה קכ"ב.

⁶⁸² שם, ישיבה קכ"א.

⁶⁸³ שם, ישיבה נ"ה.

⁶⁸⁴ שם, ישיבה רצ"ט.

⁶⁸⁵ הצעת חוק שנת הלימודים העברית, תש"ס-2000. הצעה דומה הועלתה על-ידו בכנסת התשיעית, ושם הורחב עליה. על-פי הצעה זו, שנת הלימודים תיפתח בסמוך לראש חודש אלול ותסתיים סמוך לראש חודש תמוז.

⁶⁸⁶ דברי הכנסת ה-15, ישיבה קל"ד.

⁶⁸⁷ אתר הכנסת. ראה ביבליוגרפיה.

⁶⁸⁸ כמות הנאומים בין הכנסות הנה שונה באופן משמעותי. ניתן לתלות זאת, בין השאר, בהמצאת מוסד ה"נאומים בני דקה" ובשינוי כללי בתרבות הנאומים בכנסת, אשר במסגרתה במהלך שנות התשעים של המאה העשרים ואילך נשאו חברי כנסת נאומים רבים ביותר במליאתה מאשר בשנים הקודמות.

כניסתו של הרב דרוקמן אל הכנסת הגיעה מתוך רצון (הן של אנשי המפד"ל והן של אנשי גוש אמונים) להעניק ייצוג לאנשי גוש אמונים (ובהמשך לאנשי ההתיישבות בישי"ע בכלל והימין הישראלי בפרט) בכנסת. עובדה זו, ביחד עם האירועים שחלו בתקופות כהונתו של הרב דרוקמן בכנסת (חתימת הסכמי השלום עם מצרים ופינוי יישובי סיני, שתי האינתיפאדות ועוד), הביאו לכך שלמעט בכנסת העשירית תפסו נושאי המדיניות חלק נרחב מעיסוקו הפרלמנטרי של הרב דרוקמן.⁶⁸⁹ גם בחלוקה זו חלו שינויים. ניתן לראות כי בכנסת התשיעית מרבית זמנו של הרב דרוקמן, אשר נכנס לכנסת כנציגה של תנועת התיישבות ימנית, הוקדש לנושא המדיני (72.97%), ואילו בהמשך כהונתו בכנסת נראה שהרב דרוקמן עבר לעסוק גם בנושאים נוספים.

היחס לנושאים אחרים השתנה על-פי צורכי השעה. כך, מחלוקות בחברה הישראלית בנושאי דת ומדינה בשנות השמונים והתשעים (כפי שפורט בעמודים הקודמים) הובילו לעיסוק רב בנושאים אלה, ואילו נושאים כמו עלייה וקליטה כמעט ולא זכו להתייחסות בכנסת ה-15.

בניגוד למשוער, אף שהרב דרוקמן הגיע אל הכנסת משדה החינוך וחזר אליו לאחר כהונתו, הרב דרוקמן הקדיש לעיסוק בנושא זה 6.4% מזמנו. סיבה אפשרית לנתון מפתיע זה היא כי הרב דרוקמן אמנם עסק בנושא החינוך (במהלך כהונותיו הוא המשיך בתפקידיו בישיבת אור עציון ובמרכז ישיבות בני עקיבא), אך את זמנו בכנסת העדיף להשקיע בעיקר בדברים החשובים לכלל המדינה, ולא רק עבור הציונות-הדתית. אגב זאת, יצוין כי נאומיו של הרב דרוקמן בנושאי חינוך עסקו בעיקרם במערכת החינוך הישראלית בכללה, ולא רק בחינוך הממלכתי-דתי.

מניתוח סגנונות הנאומים, נראה כי במרבית נאומיו (70.8%) לא השתמש הרב דרוקמן במקורות תורניים. כפי שיורחב בהמשך, נראה כי הרב דרוקמן הפריד בין העולם הפוליטי לבית המדרש ובחר לפעול בעיקר בסגנון הציבורי המקובל בכנסת.

ניתוח וסיכום

חייו של הרב דרוקמן היו ועודם עמוסים בתפקידים ציבוריים שונים, מתוכם 15 שנה הוקדשו לכהונה בכנסת (אך כפי שצוין, במהלך כל שנותיו כחבר כנסת המשיך הרב דרוקמן לעסוק

---

⁶⁸⁹ ייחודה של הכנסת העשירית הוא העובדה שיישובי סיני פונו פחות משנה לאחר כינונה של הכנסת (4/1982). בזמן שנותר עד לפיזור (8/1984) עבר הרב דרוקמן (כמו החברה הישראלית כולה) לעסוק בנושאים אחרים.

בתפקידיו החינוכיים). אל הכנסת אמנם הגיע הרב דרוקמן שלא מרצונו אלא על-פי הנחיית מורו ורבו הרצי"ה, אך מרגע שהחל לכהן כחבר כנסת הפך הרב דרוקמן את הכנסת לזירה נוספת לפעילות ולהשפעה עבור העקרונות הפוליטיים, הדתיים והחינוכיים שבהם הוא מאמין. כך גם בחזרתו לכנסת לכהונה נוספת ב-1999. הרב דרוקמן הצטרף לרשימה לכנסת לאחר לחציו של הרב מרדכי אליהו ומתוך רצון לתרום ולסייע למפד"ל, שהייתה במצוקה באותה עת, ובהבנה ברורה של כל הצדדים כי מדובר במהלך חד-פעמי,⁶⁹⁰ אך בעת כהונתו פעל למען כלל הנושאים שבהם ראה חשיבות.

מניתוח של פעילותו בכנסת ניתן לראות כי הרב דרוקמן הצליח ליצור שילוב בין כובעו הרבני וכובעו הפרלמנטרי. אין הכוונה כי אחד מהכובעים הוזנח, אלא במודל שבו הצליח הרב דרוקמן לשלב בין תפקידיו השונים ולשמש גם כרב ומחנך וגם כחבר בבית המחוקקים, העוסק בנושאים הקשורים לכלל המדינה והחברה הישראלית. שילוב שזה יוגדר כמודל המשלב, כפי שיוצג להלן. מודל זה כולל שלושה מרכיבים:

- תחומי עיסוק.
- דרכי הצגה.
- עבודה כאיש מקצוע.

תחומי עיסוק

כניסתו של הרב דרוקמן לחיים הפוליטיים בתקופה שבה החל מפעל ההתיישבות בישי"ע להתמודד עם האפשרות שיישוביו יפוננו במסגרת הסכמי שלום ובהמשך התדרדרות המצב הביטחוני בתקופה זו (האינתיפאדה הראשונה והשנייה). עובדה היסטורית זו הובילה לכך שמרבית עיסוקו של הרב דרוקמן בכנסת היה בענייני חוץ וביטחון - מאבק בהסכמי השלום עם מצרים, סוריה והרשות הפלשתינית ודאגה ליישובי ישי"ע (הן בפן הביטחוני והן בעניינים נוספים). בכך המשיך הרב דרוקמן את פעילותו למען גוש אמונים אותה החל עם הקמת התנועה, כמה שנים קודם לכן. גם התחום החברתי זכה להתייחסות משמעותית אצל הרב דרוקמן, ואילו דווקא לתחום החינוכי הקדיש הרב דרוקמן פחות מעשרה אחוזים מזמנו (ואף לא היה חבר בוועדת החינוך באופן קבוע). פעילותו למען ארץ ישראל היא דוגמה ראשונה לשילוב שהצליח הרב דרוקמן ליצור. לא מודל של רב ומחנך העוסק רק בנושאים "התואמים את מקצועו" - דת ומדינה וחינוך, אלא מנהיג ציבור מטעם הימין הפועל למען נושאים החשובים לו, כמו כל חבר כנסת, ועוסק בעניינים

⁶⁹⁰ ריאיון עם הרב יצחק לוי, ראה נספח ב'.

הקשורים לצורכי השעה והמקום, גם אם מדובר בתחומים שאינם תחום העיסוק הטבעי שלו. דרך זו מתאימה גם למסר החינוכי שאותו מנחיל הרב לתלמידיו לאורך כל שנותיו כמחנך: השפעה בכל תחומי החיים. כמו שעל בני הציונות הדתית להשפיע בכל תחומי החיים,⁶⁹¹ כך גם מחנכם רואה ערך בהשפעה על מדינת ישראל בכלל התחומים האפשריים, כפי שאומר הרב דרוקמן: "כל מה שנכון לתיקונו של עם ישראל, לתיקונה של מדינת ישראל, זה ודאי מה שהתורה רוצה שנעשה".⁶⁹² עם זאת, ניתן להניח כי התואר "חבר כנסת" - אותו נשא הרב דרוקמן - סייע לו להשפיע ולקדם נושאים הקשורים לחינוך מחוץ למשכן הכנסת וכי היה בכך חיזוק להשפעתו כדמות ציבורית.⁶⁹³

העובדה כי הרב דרוקמן המשיך לכהן בתפקידיו החינוכיים במקביל לכהונתו בכנסת, מדגישה עוד יותר את יישומו של המודל המשלב, מודל שבו הרב דרוקמן פועל במקביל בשתי חזיתות, ובכל אחת מהן משתמש בכלים המתאימים לה.

דרכי הצגה

כאמור, הרב דרוקמן עסק במהלך כהונתו בכנסת בנושאים רבים. למרות השכלתו התורנית הרחבה, מרבית הנימוקים וההסברים שהציג הרב דרוקמן במליאת הכנסת הוצגו באמצעות כלים שאינם דתיים, כמו נימוקים ביטחוניים ומדיניים וציטוט הוגי דעות חילוניים. עיקרון זה - הסברת עקרונות דתיים בכלים חילוניים - הופיע אצל הרב דרוקמן הן בנושאים כמו ארץ ישראל השלמה, אך גם בנושאים דתיים לכאורה, כמו שמירת השבת במרחב הציבורי וצביונה היהודי של המדינה. אף שהיה יכול לעמוד מעל בימת הכנסת ולשאת בפני יושבי המליאה ציטוטים רבים מארון הספרים היהודי ולהסביר כי פינוי יישוב או חילול שבת הנם עבירה על מצוות התורה, העדיף הרב דרוקמן לפעול באמצעות כלים שאינם דתיים.

דרך פעולה זו מציבה עיקרון נוסף במודל המשלב. עבודתו של הפרלמנטר תהיה פחות אפקטיבית אם דבריו, הבאים לבטא את המסרים שהוא רוצה להעביר ואת העקרונות החשובים לו, ייאמרו בסגנון המתאים רק ליודעי דבר ומביני עניין, אלא עליהם להיאמר בסגנון היכול להשפיע על כלל חבריו לפרלמנט ועל הציבור הרחב.

עבודה כאיש מקצוע

⁶⁹¹ עיין בדבריה של גרוס, תשע"ב, עמ' 92 על מקומה של הציונות-הדתית בחברה הישראלית בתקופה זו.

⁶⁹² ריאיון עם הרב חיים דרוקמן, ראה נספח ג'.

⁶⁹³ ריאיון עם הרב יצחק לוי. ראה נספח ב'.

במהלך כהונתו בכנסת עבר הרב דרוקמן מהשיבה, מקום שבו כיהן כראש המערכת (או כאחד מהבכירים שבראשיה), אל הסיעה בכנסת, מקום שבו היה אחד מקבוצה ובעל קול שווה לשאר החברים. היחס של חברי הכנסת לעמדתו של הרב דרוקמן לא היה יחס של קבלת דעת תורה והכרח לקבל את דבריו כדברים בעלי משמעות רוחנית, אלא יחס רגיל כמו לכל אחד מחברי סיעת המפד"ל, שפעלה באופן דמוקרטי. בתחומים הקשורים לעולם התורני (כמו סוגיות הנוגעות לענייני דת ומדינה) נחשבה דעתו של הרב דרוקמן כדעה "מקצועית" (בדומה לדעתו של קצין במילואים על ענייני ביטחון), אך לא להנחיה מחייבת.⁶⁹⁴

נראה כי את ההסבר הטוב ביותר לדרכו של הרב דרוקמן ולפעילותו באמצעות המודל המשלב ניתן לראות בדברים שאמר עם השבעת הממשלה ה-28: "הציונות-הדתית, נאמנה לדרכה, אינה דוגלת בשיטה של 'הכול או כלום', כלומר או שהכול במדינת ישראל יתנהל בדרכנו או שאנחנו מוותרים על הכול והכול ילך חלילה לעזאזל, הן בתחום הדתי והן בתחום הלאומי. אנחנו מקווים ומאמינים שעל-ידי הצטרפותנו והשתתפותנו בממשלה יתקיים 'סור מרע ועשה טוב'".⁶⁹⁵ דברים אלו מסבירים כיצד פעל הרב דרוקמן לא מעט פעמים בגישה הנראית פרגמטית. הרב דרוקמן מאמין כי לא ניתן לנהל את העולם בצורה של "שחור-לבן" וכי פעילות למען החברה בכללה, כמו כל פעילות בגישה כזו, לא תצליח. לכן, העדיף הרב דרוקמן לפעול בדרך פרגמטית במקרים שבהם היה ניתן לפעול כך. הרב דרוקמן לא הסכים לחילולי שבת או לפינוגים של יישובים, מכיוון שמדובר במקרים שבהם אין דרך ביניים (היישוב יעמוד על תלו או יפונה). אך ניתן לראות כי דווקא בעניינים כמו דת ומדינה, שבהם יכולנו לחשוב כי רב יפעל בנחרצות וללא פרגמטיות כלל, העדיף הרב דרוקמן לפעול בדרך שבאמצעותה יוכל לחזק את שמירת השבת בכללותה ולחזק את כלל צביונה היהודי של המדינה, ולא לוותר על צעד קטן של התקדמות, אם אין אפשרות לצעוד צעד ענק.

---

⁶⁹⁴ ש.ס.
⁶⁹⁵ מתוך אתר הכנסת. <http://82.166.33.81/Tql//mark01/h0002353.html#TQL> (הורד ב-17/6/2015). ש.ס., שיבה י"א.

סיכום ומסקנות העבודה

בעבודה זו נבדק השילוב בין ראשות הישיבה והמערכת הפוליטית. ייחודה של מדינת ישראל כמדינה היהודית-דמוקרטית היחידה בעולם, מוביל לכך שעבודה כזו יכולה להיכתב אך ורק על המערכת הפוליטית הישראלית. מערכת פוליטית הפועלת על-פי אמות המידה המקובלות בעולם הדמוקרטי, אך עם זאת, הדת היא חלק משמעותי ואינטגרלי מזהותה ומעולם הערכים שלה. במשך אלפי שנים, הן בארץ ישראל והן במקומות השונים שאליהם התפזר עם ישראל במשך אלפיים שנות גולה, התקיים עולם הישיבות. בעולם היהודי, עולם הישיבות היה ועודנו בסיס אמוני-חינוכי-רוחני, אשר דרכו מונחלת המורשת היהודית אל הדורות הבאים. ראשי הישיבות נחשבו ונחשבים למנהיגים חינוכיים-רוחניים, למובילי דעה ולמעצביה. שילובם של ראשי הישיבות, המגיעים מעולם של רוח ומעולם של אמת ברורה, עם אנשי הפוליטיקה, "אמנות הפשרות", הוא לכאורה שילוב בין שני עולמות סותרים ההפוכים זה מזה כרחוק מזרח ממערב. מקרי הבוחן אשר נבדקו בעבודה זו, הרב משה-צבי נריה והרב חיים דרוקמן, מציבים בפני הקורא שני מודלים אפשריים להתנהלות מערכת היחסים שבין ראשות ישיבות וחברות בכנסת - המודל המפריד והמודל המשלב, אשר על פיהם יפעל הרב-הפרלמנטר. שני מקרי הבוחן המשיכו לכהן כראשי ישיבות במקביל לכהונתם כחברי כנסת. הדבר מראה את החשיבות הרבה שהם ראו בעבודתם התורנית-חינוכית ואת העובדה שעבורם הייתה הכנסת עיסוק נוסף לעיסוק המרכזי כראשי ישיבה. נבדוק כעת כיצד כיהנו ראשי הישיבות כאשר הם אווזים בתפקיד נוסף.

המודל המפריד

את המודל המפריד ייצג בעבודה זו הרב משה-צבי נריה. הרב נריה, מייסדן של ישיבות בני עקיבא, הגיע אל המערכת הפוליטית בעקבות החשש מפגיעה בישיבות תיכוניות, על רקע רפורמת חטיבות הביניים שהוחלה בישראל בראשית שנות השבעים של המאה העשרים. מקרה זה היה גם המקרה הראשון בתולדות המפד"ל שבו אדם המכהן בפועל בתפקיד רבני (ולא רק אווז בסמיכה לרבנות) מכהן כחבר כנסת.

הגעתו של הרב נריה אל הכנסת הייתה "ממוקדת מטרה" - דאגה לכך שהנזק אותו עלולה הייתה להסב רפורמת החיטוב למפעל הישיבות התיכוניות יהיה מזערי ככל האפשר. רפורמה זו הייתה העילה שבגינה הסכים ראש ישיבות בני עקיבא ומייסדן (תפקיד אשר הובלט במודעות הבחירות של המפד"ל לקראת הבחירות לכנסת השביעית) להסכים לבקשתו החוזרת ונשנית מדי

מערכת בחירות של יושב ראש המפלגה, השר שפירא, ולהצטרף לרשימת המפד"ל לכנסת. עם השלמת כהונתה של הכנסת השביעית, שבה כיהן, אשר במהלכה⁶⁹⁶ הוקמו חטיבות הביניים הראשונות של הישיבות התיכוניות, פרש הרב נריה מעבודתו הפרלמנטרית וחזר למקומו כראש ישיבה בלבד, תוך שהוא מודיע קבל עם ועדה כי "ההישגים במישור הפוליטי אינם מכסים את הגירעונות של עבודתי התורנית-חינוכית".⁶⁹⁷

המודל המפריד, אותו מייצג בעבודה זו הרב נריה, הוא מודל אשר מדגיש את הקונפליקט ואת ההתנגשות בין שני העולמות המדוברים. על-פי מודל זה, ראש הישיבה יעדיף להמשיך ולפעול בשדה החינוך ובשדה התורני, ולא יהפוך לפעיל פוליטי. פעילות על-פי מודל זה תתבטא בכך שעיסוקו של הרב יהיה בעיקר בנושאים התואמים את תחומי עיסוקו המקוריים כרב בישראל, כלומר ענייני דת, מדינה וחינוך. כפי שהוצג, לנושאים אלה הקדיש הרב נריה למעלה מארבעים אחוז מפעילותו הפרלמנטרית.

גם פעילות בנושאים רחבים יותר תיעשה מתוך השקפתו של בית המדרש ותוצג כחלק מהדרך התורנית (כך, לדוגמה, הוזכר יחסו של הרב נריה לנושאי רווחה ובריאות). עם זאת, יש לציין כי גם רב הפועל על-פי המודל המפריד לא יפעל בהכרח בגישה אשר מזלזלת בכל דעה אשר לא הגיעה מעולמו של בית המדרש, יטען כי יש לבחון כל דבר אך ורק ב"משקפיים של תורה", וייתחס לדעותיהם של אנשי מקצוע בסוגיות שונות, במיוחד אלו שאינן סוגיות "דתיות" במוצהר. כך, לדוגמה, הרב הפרלמנטר יפעל בענייני רווחה כי הוא רואה חשיבות בגמילות חסדים ובצדקה, וינמק זאת בציווי התורה ובערכיה, אך נתיב הפעולה שלו ייעשה בליווי עצותיהם של כלכלנים ועובדים סוציאליים. דוגמה נוספת ניתן לראות בהתייעצותו של הרב נריה עם מנכ"ל כור ומנכ"ל בנק אדנים בדיון שעסק בהשבתת רכבים פרטיים בשבת - דיון אשר הרב נריה אמנם הגיע אליו בגלל סוגיית חילול השבת במדינת ישראל, אלא שהוא קשור לסוגיית משק הדלק של מדינת ישראל, ולכן נעזר הרב נריה בגורמי מקצוע.⁶⁹⁸

עם זאת, אני סבור כי ייתכן כי הסתכלות זו של הרב נריה נובעת מגישתה הכללית של הציונות-הדתית, אשר מקבלת את המחקר והמדע ואף רואה בהם ערך. ייתכן כי רבנים-פרלמנטרים אחרים, אשר אינם נמנים על הציונות הדתית, ישללו דרך זו ויטענו כי המחקר והמדע

⁶⁹⁶ עם פתיחת שנת הלימודים תשל"ג, ספטמבר 1972.

⁶⁹⁷ איביע, תיקייה 77.

⁶⁹⁸ דברי הכנסת השביעית, כרך 68, ישיבה תפ"א.

אינם רלוונטיים וכי יש לבחון כל דבר אך ורק על-פי השאלה "מה התורה אומרת על זה?", ללא כל ערך ויחס לדעתם של אנשי מקצוע.⁶⁹⁹

פן נוסף המאפיין פעילות על-פי מודל זה הוא סגנון הנאום. נאומיו של חבר כנסת הפועל על-פי המודל המפריד יהיו נאומים המתובלים רבות במובאות מתוך ארון הספרים היהודי, וסגנונם ידמה מאוד לשיעורים ולשיחות תורניים, עד אשר לעתים נדמה כי הדברים לא נאמרו מעל במת הכנסת, אלא בסמוך לארון הקודש שבבית המדרש. כך, לדוגמה, הוזכר נאומו של הרב נריה בדיון על הצעת חוק הטיפול באבידות, תשל"א-1971, נאום אשר למעשה היה שיעור ישיבתי בהלכות השבת אבידה. נכון הדבר כי מחד רבנים רבים, ודאי מקרב רבני הציונות הדתית, מדגישים בדבריהם את העיקרון כי התורה היא "תורת חיים" - תורה אשר נותנת לאדם המאמין דרך חיים, המלווה אותו בכל מקום אשר ילך ונותנת מענה לשאלות חברתיות, כלכליות וכו'.⁷⁰⁰ כך, לדוגמה, אמר הרב נריה בראשית שנות המדינה: "אילו עמדה הממשלה... והיו שואפים לבניין המדינה על יסודות התורה והמצווה, לא היה כל קושי יסודי לבנות את המדינה ולקיימה, מבלי לפגוע כלל בהלכות שבת וכדומה..."⁷⁰¹ מאידך, חבר כנסת המעוניין לפעול במישור הציבורי - ישתמש בכלים (ובכללם כלים מתודיים) הרלוונטיים לכלל אזרחי המדינה, ולא בכלים הבאים מעולם בית המדרש.

כאמור, הפוליטיקה זכתה לכינוי "אמנות הפשרות", ואכן אדם פוליטי ייאסף לא מעט פעמים "לעגל פינות", לפעול בדרכים עקיפות בדרך אל הגשמת מטרתו, ולעתים להגיע למצב שבו הוא לא פועל באופן ישיר וצמוד לעקרונותיו. דוגמה בולטת לכך אירעה לרב נריה במסגרת הדיונים על שינוי חוק השבות בשנת 1972. במקרה זה נאלץ הרב נריה, בעקבות מחויבות מפלגתו לקואליציה שבה הייתה חברה, להימנע בהצבעה אשר הייתה עלולה לפתוח פתח להכרה בגיורים שאינם אורתודוקסיים, תוך ייסורי נפש, ובעוד הוא עצמו בכלל היה מעדיף להתנגד לחוק, מתוך הבנה כי הצבעה זו היא טובתה של המפד"ל ועל עם ישראל כולו.⁷⁰² כפי שהשתקף במקרה זה, חבר כנסת הפועל על-פי המודל המפריד יתקשה מאוד לפעול במצב שבו הוא נקלע לקונפליקט בין עולמו התורני לעולמו הפוליטי, והתוצאה תהיה עזיבת הדרך הפוליטית הנוכחית - או בפעילות

⁶⁹⁹ לאורך שנותיה של מדינת ישראל, טרם נמצא מקרה של רב או ראש ישיבה מכהן מהמגזר החרדי שפעל כחבר כנסת, ולכן שאלה זו תישאר לעת עתה כתיאורטית בלבד.

⁷⁰⁰ ולכן, כפי שהוזכר בפרק "תפקידם של הרבנים וראשי הישיבות בחברה היהודית", רבנים עסקו ועוסקים בשאלות הקשורות לכל תחומי חייו של האדם. הרחבה על גישה זו ניתן למצוא בדיונים שהתקיימו בראשית ימי המדינה בשאלה האם התורה נותנת מענה לשאלות ניהול המדינה, ובמרכזם הפולמוס בין הרב משה צבי נריה ופרופסור ישעיהו ליבוביץ'. עיין אצל: כהן, אשר. (תשנ"ח). הטלית והדגל - הציונות הדתית וחזון מדינת התורה בימי ראשית המדינה. ירושלים: יד יצחק בן-צבי; נריה, משה צבי. (תשי"ב). קונטרס הויכוח - הלכות שבת והליכות המדינה. ירושלים: אור עולם; ליבוביץ', ישעיהו. (תשל"ה). יהדות, עם יהודי ומדינת ישראל. ירושלים: שוקן.

⁷⁰¹ כהן, תשנ"ח, עמ' 137-154; נריה, תשי"ב, עמ' 5.

⁷⁰² מרמורשטיין תשע"א, עמ' 145; ריאיון עם זאב נריה, ראה נספח א'.

פוליטית משמעותית ודרמטית (אירוע שהיה קורה אם הרב נריה היה מצביע נגד החוק ונגד עמדת המפד"ל) או בעזיבת הכנסת וחזרה אל בית המדרש (כפי שאכן קרה לרב נריה עם תום הקדנציה). אמנם, הרב נריה מעולם לא הצהיר באופן רשמי כי פרשת "מיהו יהודי" הייתה העילה לעזיבתו את הכנסת, אך מבחינת התנהגותו בפרשה זו ומדברים שאמר במקומות שונים, ניתן לראות קשר בין הדברים.

מעדות בנו של הרב נריה⁷⁰³ ומסקירת התקשורת בתקופת כהונתו של הרב נריה בכנסת, נראה כי למרות מעמדו התורני לא היה לרב נריה מעמד מיוחד בקרב חברי סיעתו, ודעתו נחשבה כמו דעתו של כל אחד מ-12 חבריה. בסיעה לא ננקטה מדיניות של קבלת "דעת תורה" ולא הוחלט או התקבלה נורמה כי ישנה חובה לקבל את דעתו של הרב שבחבורה.

נקודה נוספת במודל המפריד היא הקשר של הרב עם חלקים אחרים במערכת הפוליטית. חבר כנסת, כמו כל פעיל בזירה הפוליטית, יפעל בתוך המנגנונים המפלגתיים ויחזק את קשריו את שאר חברי הכנסת ואנשי המפלגה. שתי נקודות בקריירה הפוליטית קצרות הימים של הרב נריה הציגו אותו כ"אישיות פוליטית שאינה פוליטית":

- בניגוד למקובל למפד"ל באותם ימים, הרב נריה לא היה חבר באף אחת מהסיעות הפנימיות במפלגה. שיבוצו ברשימת המפלגה כמועמד חיצוני, ערב הבחירות לכנסת השביעית, נעשה בהסכמה פנים-תנועתית אשר הייתה מקובלת על כל חברי ועדת המינויים המפלגתית.

- למרות העובדה שהרב נריה היה איש חינוך בכל רמ"ח אבריו, הגיע אל הכנסת משדה החינוך ואליו גם שב, הוא כשל בהתמודדות על תפקיד סגן שר החינוך - מינוי אשר יכול היה לו להתאים לו כמינוי מקצועי (ולא רק כתפקיד פוליטי), וזאת בעקבות הסכמים פנימיים במפלגה, והמינוי הוענק לחבר הכנסת אבנר חי שאקי - פעיל מפלגתי ותיק יותר ובעל קשרים רבים יותר במפד"ל.

שתי דוגמאות אלה מראות כיצד פעילותו של חבר כנסת הפועל על-פי המודל המפריד עלולה להיתקל בקשיים. יכול אדם להגיע אל תפקיד חבר הכנסת כשהוא איש חזון ועשייה, אך אם הוא מנותק מהעולם הפוליטי, אזי במקרים רבים דרכו לא תצלח. כך, מוצא עצמו איש המודל המפריד כשהוא עמוס ביכולות וברצון טוב, אך בפועל, בגלל ניתוקו מהמערכת הפוליטית, הוא לא מצליח לפעול בה. לכך תצטרף העובדה כי לדעתו אין מעמד מיוחד של "דעת תורה" בפעילות הסיעה, עליו להיאבק על מעמדו, על מקומו ועל דעתו מול שאר חבריו, וגדלותו בתורה ביחד עם

⁷⁰³ ריאיון עם זאב נריה. שם.

שלל כישוריו ויכולותיו אינם מספיקים במקום שבו ישנם יחסי כוחות פנים-מפלגתיים ועסקאות פנימיות בין חברי כנסת וחברי הנהלת המפלגה.

גם כאן יש לסייג את הדברים, מכמה סיבות:

- לא ניתן לקבוע בוודאות כי יש קשר בין חברותו של הרב בכנסת לבין אי מעמדו כ"דעת תורה", מכיוון שנראה שבאותה תקופה גם לרב "חיצוני" לא ניתן מעמד של אוטוריטה וקובע בלעדי על פעילות המפד"ל.
- ייתכן שהעובדה שחלק מחברי הכנסת והשרים של המפד"ל באותה תקופה היו תלמידי חכמים ורבנים בעצמם⁷⁰⁴ הובילה לכך שאף שהרב נריה היה ראש ישיבה בפועל, הם לא ראו סיבה לתת מעמד מיוחד לתלמיד חכם אחר (ודאי לא כשמדובר ברב בן גילם)⁷⁰⁵.
- ייתכן שהדברים תלויים בכך שהרב נריה הגיע מן הציונות-הדתית, אשר יחסה לדעת תורה - ודאי בתקופה שבה פעל הרב נריה בכנסת - היה מורכב ומסויג יותר מאשר בחברה החרדית, ולכן ייתכן כי במקרה של רב-פרלמנטר מהמגזר החרדי או החרדי-לאומי מעמדו של הרב יהיה אחר.⁷⁰⁶

ניתן לסכם מודל זה ולומר כי פעילותו הפוליטית של רב וחבר כנסת הפועל על-פי המודל המפריד, תהיה קשה עד בלתי אפשרית. באופן טבעי ומתבקש, רב הפועל בסגנון זה יעדיף להמשיך ולהוביל את צאן מרעיתו במקום שבו הוא יכול לפעול רק על-פי האמת שלו, על-פי דרכו האידיאולוגית וללא שיקולים חיצוניים.

יש לציין כי למרות הקשיים אשר נערמו בדרכו של הרב נריה והובילו בסופו של דבר לפרישתו, הרב נריה פעל בנושאים רבים ואף הגיע להישגים פוליטיים שונים.

המודל המשלב

את המודל המשלב ייצג בעבודה הרב חיים דרוקמן. הרב דרוקמן הגיע אל הכנסת פעמיים (בשנת 1977 ובשנת 1999), ובשתייהן - שלא מרצונו. בפעם הראשונה הגיע בעקבות המהפכה שיצרו אנשי גוש אמונים בציונות הדתית ובציבוריות הישראלית, ובעקבות הוראתו של מורו ורבו הרצי"ה.

⁷⁰⁴ לדוגמה, השרים יוסף בורג וזרח ורהפטיג, אשר למדו כמה וכמה שנים בבתי מדרש ולימדו תורה במסגרות שונות במהלך חייהם. ורהפטיג אף פרסם מספר ספרים תורניים.

⁷⁰⁵ בורג ורהפטיג נולדו ב-1909 ו-1906, בהתאמה והרב נריה נולד ב-1913.

⁷⁰⁶ ניתן לראות זאת בפעילותן של מפלגות חרדיות, ובמיוחד אצל ש"ס בתקופת הרב עובדיה יוסף (1984-2013). למפלגות חרדיות אחרות לא היה מודל של רב יחיד אשר על פיו יישק דבר). להרחבה עיין אצל: בראון, בנימין. (2004). "פולמוס 'דעת תורה' בציונות הדתית בישראל - הרקע, העמדות והמשמעויות". עמ' 422-474 בתוך ישראל הראל ואשר כהן (עורכים). *הציונות הדתית: עידן התמורות*. ירושלים: מוסד ביאליק, קרן קיימת לישראל והמועצה העולמית לחינוך תורני; דין, אריה. (1999). *המעין המתגבר סיפורה של תנועת ש"ס*. ירושלים: כתר; שוורץ, דב. (2006). "הערות על הציונות הדתית וש"ס: שני מודלים של התגברות על משבר". עמ' 386-404 בתוך אביעזר רביצקי (עורך). *ש"ס - היבטים תרבותיים ורעיוניים*. תל אביב: מרכז יצחק רבין; תל אביב: עם עובד.

כהונה זו הובילה לשתי כהונות נוספות, אחת מהן כשהוא עומד בראשה של מפלגה עצמאית. בפעם השנייה הגיע הרב דרוקמן אל הכנסת בעקבות תהפוכות פוליטיות בציונות-הדתית (הקמת מפלגת האיחוד הלאומי, שהובילה לפרישתם של חלק מאנשי המפד"ל מרשימתה לכנסת) ורצון לחזק את רשימת המפד"ל בדמות תורנית, ובתמיכתם ועידודם של הרבנים אברהם שפירא ומרדכי אליהו.

המודל המשלב הוא מודל שבו הרב הפרלמנטר "רוקד על שתי החתונות" למעשה ומצליח

להמשיך ולפעול כרב וכדמות תורנית-חינוכית, אך גם לפעול במערכת הפוליטית במובנה הרחב:

- בתחומי העיסוק אשר אינם ממוקדים בנושאים צרים אלא מתייחסים לכלל הנושאים העומדים על סדר היום הישראלי.⁷⁰⁷

- בצורת הנאום, אשר פעמים רבות תהיה כזו המכוונת אל כלל החברה ולא רק לאנשים הרגילים ומצויים בארון הספרים היהודי, אלא תתובל במקורות וציטוטים נוספים או שלא תשתמש בציטוטים כלל.

- ביחס אל מורכבותה של המציאות. הבנה כי לעתים על-מנת להמשיך ולפעול בהצלחה לא ניתן להרוויח את כל ההישגים שבהם אני חפץ אלא לוותר על חלק מהם, וכך לשמר רווחים גדולים יותר.

הגעתו של נשיא מצרים סאדאת ארצה ופתיחת המשא ומתן בין ישראל למצרים כחצי שנה לאחר שהצהיר אמונים לכנסת, הובילה את הרב דרוקמן להקדיש את מירב זמנו כפרלמנטר למחאה נגד ההסכם. מתוך הבנת דרכה של תנועת גוש אמונים, אשר ראתה את חזון ארץ ישראל השלמה בין השאר כעיקרון דתי, ניתן להניח כי בין הסיבות שבגללן התנגד הרב דרוקמן לפינוי סיני במסגרת הסכם השלום הייתה גם הסיבה הדתית.⁷⁰⁸ מעיון בפעילות המחאה של הרב דרוקמן נגד פינוי יישובי סיני במסגרת הכנסת ובסקירתה, לא נראה כי "כובעו הרבני" של הרב דרוקמן שיחק תפקיד כלשהו במאבקו, אלא פעילותו הייתה כמו פעילותו של כל חבר כנסת מהימין אשר גדל על תורתם של הראי"ה והרצי"ה.⁷⁰⁹

מעניין לציין כי במקביל הוצג הרב דרוקמן מול אנשי הציונות הדתית, תלמידי החינוך

הממלכתי-דתי וחברי תנועת בני עקיבא, בכובעו כראש ישיבת בני עקיבא אור עציון, כלומר

---

⁷⁰⁷ באופן טבעי, לכל חבר כנסת יש תחומים אשר להם הוא מקדיש יותר זמן מאשר לתחומים אחרים. כוונתי היא שהתמונה הרחבה של פעילותו הפרלמנטרית של חבר הכנסת לא תוקדש רק לנושאים הקשורים לדת ולחינוך.

⁷⁰⁸ פייגה, תשס"ח, עמ' 343-362.

⁷⁰⁹ ניתן לראות את התפתחותה של משנה זו במחאתם של חברי הכנסת מהמפד"ל (ובהמשך אצל בנותיה - האיחוד הלאומי והבית היהודי) נגד הסכמי שלום עם מדינות ערב ועם הרשות הפלשתינית החל מחתימת הסכמי אוסלו ב-1993 ועד לימינו אלה. להרחבה עיין אצל גארב, יוני. (2004). "צעירי המפד"ל ושורשיו הרעיוניים של גוש אמונים". עמ' 171-200 בתוך ישראל הראל ואשר כהן (עורכים). *הציונות הדתית: עידן התמורות*. ירושלים: מוסד ביאליק, קרן קיימת לישראל והמועצה העולמית לחינוך תורני; רוט, ענת. (תשע"א). *תיאוריות הפונדמנטליזם במבחן המציאות: הזרם התורני בציונות הדתית ומאבקיו נגד תכנית ההתנתקות והריסת הבתים בעמונה*. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.

בתפקידו הרבני-חינוכי.⁷¹⁰ התנהלות זו היא דוגמה למודל המשלב. מודל שעל-פיו פועל הרב דרוקמן בכל חזית על-פי הכלים המתאימים לה. כשהוא פועל בכנסת - הוא משתמש בכלים הפרלמנטריים המקובלים - נואם נגד ההסכם, מצביע נגדו ואף מצביע נגד הממשלה והקואליציה שבה הוא חבר.⁷¹¹ עם זאת, הוא לא זונח את כובעו כדמות תורנית-חינוכית ומשתמש גם בו מול תלמידיו ושומעי לקחו, על-מנת להשפיע על דעת הקהל לתמוך בהתנגדות לנסיגה.

שילוב זה בין עולמות התוכן הוא מודל לפעילותו של הרב דרוקמן בכנסת, והוא הופיע במקרים רבים במהלך כהונתו.⁷¹² תחומי עיסוקו של הרב הפרלמנטר הפועל על-פי המודל המשלב נקבעים על-פי צורכי השעה, וצורכי ציבור הבוחרים שלו, ולא רק על-פי תחומי העניין וההתמקצעות שלו. כך קרה שהרב דרוקמן הקדיש למעלה ממחצית מנאומיו בכנסת לנושאים הקשורים לענייני מדיניות, חוץ וביטחון. תקופת כהונתו כללה את המקרה הראשון בתולדות המדינה של חתימת הסכם שלום עם מדינה ערבית ופינוי יישובים בעקבותיו ואת פרוץ שתי האינתיפאדות הראשונות, ולכן, באופן טבעי, הרב דרוקמן, ממנהיגי גוש אמונים ומתיישבי ישי"ע, נצרך לעסוק דווקא בעניינים אלה שהפכו לצורכי השעה, גם על חשבון נושאים אחרים. דוגמה בולטת לכך היא הכנסת התשיעית, שבה הקדיש הרב דרוקמן ארבעה נאומים בלבד לנושאי דת ומדינה לעומת עשרים ושבעה נאומים שהוקדשו לנושא המדיני, ולמעשה, מלבד הדיון בחוק עסקאות במקרקעין (קיום מצוות שמיטה), תש"ט-1979 אשר נחקק ביוזמתו, לא נעשה מצדו עיסוק משמעותי בענייני דת ומדינה. זאת, למרות שניתן לשער שכהונתו של רב-פרלמנטר כחבר במפלגה בכירה בקואליציה המונה 12 חברי כנסת ואוחזת בתיקי החינוך, התרבות והדתות יכולה להיות "גן עדן" למי שמעוניין לעסוק בנושא.

הסתכלות זו על המציאות ועל תפקידו של חבר הכנסת מקלה על הרב הפועל על-פי המודל המשלב במקרים שבהם ישנו קושי לשלב בין העולמות. רב הפועל על-פי המודל המשלב מודע מלכתחילה לעובדה שלא כל דבר יפעל על-פי שאיפותיו, ולכן הוא מקבל מציאות אשר אינו מסכים לה ויעשה ככל שביכולתו על-מנת להגשים את חזונו.

ניתן לראות זאת גם בסגנון נאומיו של הרב דרוקמן. רובם הגדול של נאומי הרב דרוקמן נאמרו בסגנון שאינו ישיבתי. גם המקורות שבהם תיבל הרב דרוקמן את נאומיו לא היו בהכרח מארון הספרים היהודי אלא ממקורות רחבים יותר (לא מעט פעמים הוא השתמש דווקא

⁷¹⁰ הצופה, 4/3/1982. וכך בפרסומים שונים של הציונות-הדתית ובמודעות על עצרות מחאה נגד ההסכם והפינוי, כפי שהתפרסמו על-ידי אנשי מטה המאבק בתקשורת וברחבי הארץ.

⁷¹¹ ויסמן, 1990, עמ' 295-296.

⁷¹² תלמידיו מעידים כי בתקופת כהונתו בכנסת היה ניתן לראות אותו בבוקר במשכן הכנסת, עוסק בנושאים הקשורים לכאורה ל"ענייני חולין", ועם הגעתו לישיבה היה גולש באופן אוטומטי לדיונים חינוכיים עם צוות הישיבה ולשיעורי תורה לתלמידיה.

בדבריהם של אבותיה של תנועת העבודה ובהוגים וכותבים אחרים המגיעים מהצד הנגדי של המתרס). נאום בצורה כזו מאפשר לנואם לכוון את דבריו למכנה רחב יותר של שומעים ובכך להשפיע על כלל הציבור הישראלי.

פעילותו של הרב הפרלמנטר הפועל על-פי המודל המשלב מתבטאת גם במקומה של "דעת התורה" שלו ובמקומו בסיעה. לרב דרוקמן לא ניתן מקום מיוחד כבעל דעת תורה, ודעתו נחשבה כדעתו של כל חבר אחר בסיעה. גם בתקופה שבה כיהן כיושב ראש מפלגה עצמאית, לא ניתן לו מעמד של דעת תורה. מתוקף תפקידו כרב וכאיש חינוך דעתו בלטה כשהדיונים נגעו לנושאים אלה, אך היה זה יחס אשר ניתן לו כבעל מקצוע (לדוגמה, דבריו של כלכלן בדיון על תקציב המדינה), אך לא כאדם בעל יכולת רוחנית מיוחדת.

עם זאת, נסיבות היסטוריות שאירעו בתקופת כהונתו של הרב דרוקמן בכנסת מסייגות

מסקנה זו :

- כשהרב דרוקמן נכנס אל הכנסת, יושב הראש הדומיננטי של המפלגה היה השר יוסף בורג - תלמיד חכם בפני עצמו (כפי שהוזכר קודם לכן), המבוגר מהרב דרוקמן בלמעלה מעשרים שנה. גם חברים אחרים בסיעה היו קרובים בגילם לרב דרוקמן, ולכן ייתכן שהם לא ראו ערך או צורך להעניק לו מעמד מיוחד.⁷¹³
- כניסותיו של הרב דרוקמן אל הכנסת, הן ב-1977 והן ב-1999, נעשו בעקבות הנחייתם של רבנים אשר דעתם נחשבה בציונות הדתית לדעת תורה - הרצי"ה, הרב מרדכי אליהו והרב אברהם שפירא.⁷¹⁴ ייתכן שעובדה זו הציבה את הרב דרוקמן כשליחה של דעת תורה, אך לא כבעל דעת תורה משלו.

שאלת מעמדו של הרב דרוקמן בסיעה מביאה אותנו אל מקרה בוחן נוסף. פעמיים התמודד הרב דרוקמן על משרות ממשלתיות שלהן הייתה זכאית המפד"ל, מתוקף ההסכמים קואליציוניים שעליהם חתמה: ב-1977 התמודד הרב דרוקמן על משרת שר החינוך והתרבות,

⁷¹³ הערכתו של בורג לרב דרוקמן כאיש פוליטי הייתה מסויגת, כפי שסיפר: "...באתי לביתו של הרב דרוקמן ואמרתי לו: 'אם תלך לכנסת, נרוויח ח"כ בינוני ונפסיד ראש ישיבה נהדר, אבל אם אתה רוצה כך - יהיה כך'" (עזריאלי, 1990, עמ' 135).

⁷¹⁴ להרחבה עיין אצל: בראון, בנימין. (2004). "פולמוס 'דעת תורה' בציונות הדתית בישראל - הרקע, העמדות והמשמעויות". עמ' 422-474 בתוך ישראל הראל ואשר כהן (עורכים). *הציונות הדתית: עידן התמורות*. ירושלים: מוסד ביאליק, קרן קיימת לישראל והמועצה העולמית לחינוך תורני; גארב, יוני. (2004). "צעירי המפד"ל ושורשיו הרעיוניים של גוש אמונים". עמ' 171-200 בתוך ישראל הראל ואשר כהן (עורכים). *הציונות הדתית: עידן התמורות*. ירושלים: מוסד ביאליק, קרן קיימת לישראל והמועצה העולמית לחינוך תורני; הוברמן, חגי. (2013). *חגן פורת - סיפור חייו*. תל אביב: ידיעות ספרים; כהן, אשר. (תשס"ב). "הלכה ומדינה: 'דעת תורה' ופוליטיקה - זיקות גומלין בין מנהיגות דתית ופוליטית במפלגות הדתיות". עמ' 435-451 בתוך מרדכי בר-און וצבי צמרת (עורכים). *שני עברי הגשר - דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל*. ירושלים: יד יצחק בן-צבי; כהן, אשר. (תשס"ה). "הכיפה הסרוגה ומה שאחריה - ריבוי זהויות בציונות הדתית". *אקדמות* (ט"ו). עמ' 9-30; רייכנר, אלישיב. (2011). *באמונתו - סיפורו של הרב יהודה עמיטל*. תל אביב: ידיעות ספרים; שפירא, אמנון. (תשע"א). "הציונות הדתית בין חרדיות למודרנה". *אקדמות* (כ"ו). עמ' 117-139.

הפסיד את התפקיד לזבולון המר, אך קיבל עליו את דין התנועה. ב-1981 התמנה הרב דרוקמן לסגן שר הדתות. למרות מינוי הרשמי, כהונה זו לא הפכה בסופו של דבר לכהונה פעילה ובעלת משמעות, וזאת בעקבות ויכוחים חוזרים ונשנים עם השר הממונה, יושב ראש המפד"ל יוסף בורג.⁷¹⁵ הרב דרוקמן התעמת רבות עם בורג על חלוקת הסמכויות ביניהם במשרד הדתות, ובסופו של דבר, ביחד עם נסיבות נוספות, הייתה פרשה זו חוליה נוספת בשרשרת שהובילה לפיצול המפד"ל והקמת מצ"ד ב-1983. גם כאן אנו רואים את יישומו של המודל המשלב, כאשר הרב דרוקמן אמנם מוצע לתפקידים אשר הוא מתאים להם כאיש מקצוע, אך מנהל את המאבק עליהם כאדם פוליטי לכל דבר.

אירוע בולט ומשמעותי שבו פעל הרב דרוקמן כאיש פוליטי היה עם פרישתו מהמפד"ל והקמת מפלגת מצ"ד ב-1983. פרישה זו של הרב דרוקמן הגיעה לאחר שורה של ויכוחים ואי הסכמות של הרב דרוקמן עם דרכה של המפד"ל. בחירתו של הרב דרוקמן להתנגד למפלגה אך תוך המשך פעילות בזירה הפוליטית היא הדגמה של המודל המשלב - מודל שבו הרב-הפרלמנטר מתנגד למסגרת הפוליטית אך מחליט לא לפרוש ממנה, אלא לנסות לתקן אותה בכלים הקיימים ולא לתקוף אותה מ"מגדל השן הישיבתי".

סיכום ההבדלים בין המודל המפריד והמודל המשלב

<u>מקרה בוחן</u>	<u>המודל המפריד - הרב נריה</u>	<u>המודל המשלב - הרב דרוקמן</u>
הגורם להצטרפות לרשימה לכנסת	אירוע נקודתי - רפורמת חטיבות הביניים במערכת החינוך.	הנחיית הרצי"ה, הרב מרדכי אליהו והרב אברהם שפירא.
הגדרה כבעל "דעת תורה" ומעמד בין חברי הסיעה	לא הייתה. נחשב כעוד אחד מחברי הסיעה.	לא הייתה. נחשב כעוד אחד מחברי הסיעה. מעמד כ"איש מקצוע" בתחומים חינוכיים ודתיים (בדומה לכלכלן או איש ביטחון).
מה קורה כאשר יש קושי לשלב בין העולם התורני	פעילות מתוך שמרנות-פרגמטית, אך במקביל חיבוטי	פעילות מתוך שמרנות-פרגמטית. הבנה כי אי אפשר

⁷¹⁵ אם כי בסופו של דבר העילה הרשמית להתפטרותו של הרב דרוקמן הייתה הסכמי השלום עם מצרים ופינוי יישובי סיני.

לעולם הפוליטי?	נפש עזים. תחושת סתירה פנימית.	שהכול יפעל כרצונו. "הציונות הדתית, נאמנה לדרכה, אינה דוגלת בשיטה של 'הכול או כלום'... אנחנו מקווים ומאמינים שעל-ידי הצטרפותנו והשתתפותנו בממשלה יתקיים 'סור מרע ועשה טוב'". ⁷¹⁶
אי הסכמה עם דרכה של הסיעה	"קבלת דין התנועה" בזמן האירוע, אך פרישה מהכנסת עם תום כהונתה.	הצבעה נגד עמדת המפלגה והקואליציה, פרישה והקמת מפלגה חלופית.
אי קבלת תפקיד בממשלה ההולם את כישוריו התורניים-חינוכיים בעקבות התנגדות במפלגה.	"קבלת דין התנועה".	"קבלת דין התנועה", אך בהמשך פרישה והקמת מפלגה חדשה.
תחומי עיסוק מרכזיים	דת ומדינה וחינוך (עיסוקים רבניים).	על-פי צורכי השעה וציבור הבוחרים.
סגנון נאום מרכזי	ישיבתי. שימוש רחב במקורות תורניים.	ציבורי. שימוש במקורות רבים, לאו דווקא מארון הספרים היהודי.

מסקנה

עבודה זו בחנה את שאלת השתלבותם של רבנים בעולם הפוליטי וניסתה לבחון מה קורה ברגע שהרב מצטרף לעולם פעילות נוסף. היותה של מדינת ישראל מדינה יהודית-דמוקרטית ומקומם של רבנים בחברה הישראלית לאורך 68 שנותיה של מדינת ישראל הופכים שאלה זו לשאלה אשר אינה שייכת לעולמם של ההיסטוריונים, אלא לשאלה הרלוונטית למערכת הפוליטית הישראלית גם בימים אלה.

⁷¹⁶ מתוך אתר הכנסת. <http://82.166.33.81/TqI//mark01/h0002353.html#TQL> (הורד ב-17/6/2015).

העבודה הציגה שני מודלים לשילובם של רבנים במערכת הפוליטית - המודל המפריד והמודל המשלב. בחינת מקרי הבוחר והצבת המודלים מראה כי השילוב בין עולמם של ראשי הישיבות לעולם הפוליטי הוא אפשרי ויכול לפעול בהצלחה, אך במקרים הבאים:

- פעילות על-פי המודל המשלב - מודל אשר בו הרב מצליח לשלב בין שני עולמות שונים, ובמקביל שומר על ייחודו של כל עולם.
- פעילות במפלגה שבה הרב נחשב כדעת תורה בלעדית במפלגה.
- פעילות במפלגה שבה ישנה דעת תורה חיצונית למפלגה (לדוגמה, ש"ס בימי חייו של הרב עובדיה יוסף).

נראה לכאורה כי המסקנה הברורה של עבודה זו תהיה כי המודל המשלב הוא המודל הראוי והנכון לרב-הפרלמנטר. זהו מודל שבו הרב לא מוותר על עולמו התורני-חינוכי וממשיך לפעול בו, אך מיישם את פעילותו הפוליטית ברוב אופקים דרך שלל הכלים הנתונים לו ופועל במערכת המיישמת את הפוליטיקה של ההסדרה.

עם זאת, אני סבור כי אין לשלול פעילות של רב-פרלמנטר על-פי המודל המפריד. גם במודל זה ראינו כי ניתן לפעול על-פי פוליטיקה של הסדרה ולפעול כפרלמנטר טוב, ואף מצטיין. מודל כזה הוא אמנם מורכב יותר, ולכאורה מציף את הסתירות בין עולמו של ראש הישיבה למערכת הפוליטית, אך אני סבור כי בהינתן לרב-הפרלמנטר הכלים הנכונים לפעול בהתאם, הוא יוכל ליישם את שליחותו הפוליטית כשהוא אינו מוותר על עולמו התורני. רב אשר יפעל במפלגה המקבלת ערכים כמו דעת תורה ורואה בהם ערך, ואשר לא תשתמש בפשרות הפוליטיות אלא תדבק בדרכה, יוכל להמשיך ולפעול פוליטית, ובהצלחה. כפי שהוזכר, המערכת הפוליטית הישראלית, כפי שהיא נראית כיום, מראה לנו דוגמאות שכאלה.

זהותה היהודית של מדינת ישראל ומקומם של ערכי היהדות בה הם חלק מערכי היסוד של מדינת ישראל. בד בבד, זקוקה המערכת הפוליטית הישראלית, כמו כל מערכת פוליטית, לאנשים טובים ואיכותיים מכל מקום שהוא. מי ייתן ונזכה לשילוב הראוי והנכון בין כל אלו.

ביבליוגרפיה

המקורות התורניים בעבודה זו צוטטו מתוך גרסה 17+ של פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן.

- אבנרי, יוסי. (תשס"ט). "הציונות הדתית- היבט היסטורי ואקטואלי". עמ' 30-37 בתוך שינובר צבי (עורך). *העגלה השלישית- ציוני דתי בדורנו מיהו*. נחלים: מכון מופ"ת- מרכז הדרכה פדגוגי תורני.
- אברמוביץ, אמנון. (1981). "דו"ח". *מעריב סופשבוע*. 16/10.
- אדלר, חיים. (2004). "הרפורמה במערכת החינוך- הרקע וההישגים". עמ' 15-18 בתוך דנה אבידר וחגית אבגנים (עורכים). *התוכנית הלאומית לחינוך- חלק ב' נספחים*. מתוך אתר משרד החינוך
- נספחידוחסופי cms.education.gov.il/NR/rdonlyres/51636BC1.../doc.35 (הורד ב- 14/11/2013).
- אדמוני, יחיאל. (1992). *עשור של שיקול דעת- ההתיישבות מעבר לקו הירוק 1967-1977*. בני ברק: הקיבוץ המאוחד; רמת אפעל: מכון ישראל גלילי לחקר כוח המגן- יד טבנקין.
- אונא, משה. (תשמ"ד). *בדרכים נפרדות- המפלגות הדתיות בישראל*. אלון שבות: יד שפירא.
- אונא, משה. (תשמ"ו). "שותפות היסטורית או פרגמטיזם פוליטי". עמ' 345-356 בתוך משה אישון (עורך). *עיטורים- פרקי עיון והגות לכבוד ר' משה קרונה נ"י*. ירושלים: ספריית אלינר שליד המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה של ההסתדרות הציונית העולמית.
- אחיטוב, יוסף. (1997). "מתחים ותמורות במנהיגות דתית". עמ' 56-83 בתוך זאב ספראי ואבי שגיא (עורכים). *בין סמכות לאוטונומיה במסורת ישראל*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד; תל אביב: נאמני תורה ועבודה.
- אידל, יעקב. (תשמ"ג). *מלחמת שלום הגליל, 6 ביוני-1 בספטמבר 82: סקירה כללית של הרקע והמהלכים העיקריים*. ישראל: המכללה הבין זרועית לפיקוד ומטה.
- אלדר, עקיבא וזרטל, עידית. (2004). *אדוני הארץ המתנחלים ומדינת ישראל 1967-2004*. אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר.
- אלוני, שולמית. (1970). *ההסדר- ממדינת חוק למדינת הלכה*. תל אביב: אוהפז.
- אלמוג, עוז. (2011). *גבולות וממדי האוכלוסייה הדתית לאומית*. מתוך אתר אנשים ישראל המדריך לחברה הישראלית. <http://www.peopleil.org/details.aspx?itemID=30005> (הורד ב- 24/9/2012).
- אפשטיין, אלק די. (2006). "שתי הערות לשאלה מיהו יהודי". עמ' 77-86 בתוך דוד אריאל-יואל, מאיה ליבוביץ' ומוטי ענברי (עורכים). *מיהו יהודי בימינו?*. תל אביב: ידיעות אחרונות ספרי חמד.
- אריאל, יעקב. (2011). "מעמדו של רב בישראל ותפקידו". עמ' 19-35 בתוך שוקי פרידמן וידידיה צ' שטרן (עורכים). *רבנות: האתגר (כרך ראשון)*. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה; תל אביב: עם עובד.
- ארן, גדעון. (תשמ"ז). *מציונות דתית לדת ציונית: שורשי גוש אמונים ותרבותו*. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- ארן, גדעון. (תשס"ג). "בין חלוציות ללימוד תורה" עמ' 31-71 בתוך אבי שגיא ודב שוורץ (עורכים). *מאה שנות ציונות דתית- כרך שלישי היבטים רעיוניים*. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- ארן, גדעון. (1985). *ארץ ישראל בין דת ופוליטיקה: התנועה לעצירת הנסיגה בסיני ולקחייה*. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- ארן, גדעון. (2013). *קוקיזם- שורשי גוש אמונים, תרבות המתנחלים, תיאולוגיה ציונית, משיחיות בזמננו*. ירושלים: כרמל.
- בג"ץ מס' 58/68 בנימין שליט בשמו ובשם ילדיו אורן וגליה שליט נגד שר הפנים ופקיד הרישום, מחוז חיפה. מתוך אתר נבו. http://www.nevo.co.il/Psika_word/elyon/KC-6800058.pdf (הורד ב- 10/9/2014).
- בג"ץ מס' 291/74 ראובן בילט, ואחרים נגד הרב שלמה גורן, הרב הראשי לישראל, ואחרים. מתוך אתר נבו.

- הורד) <http://www.nevo.co.il.proxy1.athensams.net/PsikaSearchResults.aspx> (ב-9/4/2012).
- בגיץ מס' 6698/95 עאדל קאדען נגד מנהל מקרקעי ישראל ואחרים. מתוך אתר הרשות השופטת. <http://elyon1.court.gov.il/files/95/980/066/A14/95066980.a14.pdf> (הורד ב-24/6/2015).
  - בטלהיים, אבי. (1982). "דרוקמן: הנהגת מפד"ל מוכנה להרוס המפלגה". מעריב. 23/12.
  - בטלהיים, אבי. (1982). "לא אתפטר גם אם יעקר חבל ארץ שלם". מעריב. 4/2.
  - בטלהיים, אבי. (1983). "מצ"ד החליטה להיפרד מהמפד"ל: מחנה הציונות הדתית יוצא לדרכו העצמאית". מעריב. 17/3.
  - בטלהיים, אבי. (1983). "תתכן דחיית הבחירות במפד"ל". מעריב. 10/5.
  - ביצור, יהושע. (1970). "סיעת המפד"ל מאיימת לפרוש מהממשלה אם תינתן הכרה לגיור הרפורמי בישראלי". מעריב. 26/5.
  - ביצור, יהושע. (1983). "דרוקמן מאיים עתה בפרישה מהקואליציה". מעריב. 26/5.
  - ביצור, יהושע. (1985). "עמית 'משתדל' למען השדולה הדתית". מעריב. 31/7.
  - ביצור, יהושע. (1985). "תופיק זיאד הוזעק מחגיגות חג המולד בנצרת להצביע בכנסת על חוק 'מיהו יהודי'". מעריב. 26/12.
  - בן יעקב, יוחנן. (תשנ"ו). "דמותו האחרת". עמודים (595). עמ' 134-136.
  - בן-מאיר, יהודה. (2008). עלייתה ונפילתה של המפד"ל. מתוך אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה. <http://www.idi.org.il/%D7%A1%D7%A4%D7%A8%D7%99%D7%9D-%D7%95%D7%9E%D7%90%D7%9E%D7%A8%D7%99%D7%9D/%D7%9E%D7%90%D7%9E%D7%A8%D7%99%D7%9D/%D7%A2%D7%9C%D7%99%D7%99%D7%AA%D7%94-%D7%95%D7%A0%D7%A4%D7%99%D7%9C%D7%AA%D7%94-%D7%A9%D7%9C-%D7%94%D7%9E%D7%A4%D7%93%D7%9C> (הורד ב-31/3/2013).
  - בקון, גרשון. (1997). "דעת תורה וחבלי משיח". עמ' 84-94 בתוך זאב ספראי ואבי שגיא (עורכים). בין סמכות לאוטונומיה במסורת ישראל. תל אביב: הקיבוץ המאוחד; תל אביב: נאמני תורה ועבודה.
  - בר-און, מרדכי. (1985). שלום עכשיו: לדיוקנה של תנועה. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
  - בראון, בנימין. (2004). "פולמוס 'דעת תורה' בציונות הדתית בישראל- הרקע, העמדות והמשמעויות". עמ' 422-474 בתוך ישראל הראל ואשר כהן (עורכים). הציונות הדתית: עידן התמורות. ירושלים: מוסד ביאליק, קרן קיימת לישראל והמועצה העולמית לחינוך תורני.
  - בראון, בנימין. (2011). לקראת דמוקרטיזציה במנהיגות החרדית? דוקטרינת דעת תורה במפנה המאות העשרים והעשרים ואחת. מתוך אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה https://www.idi.org.il/media/241395/pp_89.pdf (הורד ב-1/1/2015).
  - בראון, בנימין. (תשס"ה). "דוקטרינת 'דעת תורה': שלושה שלבים". עמ' 537-600 בתוך יהודע עמיר (עורך). דרך הרוח- ספר היובל לאליעזר שביד- כרך שני. ירושלים: החוג למחשבת ישראל- מכון מנדל למדעי היהדות- האוניברסיטה העברית; ירושלים: מכון ון ליר.
  - בר-אלי, צילה. (תשנ"ז). גרו מאיר לקט אגרות נחומין להארת דמותו של הרב משה צבי נריה זצ"ל. כפר הרא"ה: ישיבת בני עקיבא כפר הרא"ה.
  - בר-אלי, צילה. (תשס"ח). "הרב משה-צבי נריה מייסד וראש ישיבות בני עקיבא, אבי דור הכיפות הסרוגות, חתן פרס ישראל תשל"ח". עמ' 314-321 בתוך שינובר צבי (עורך). דמויות מופת בציונות הדתית- אישים ופועלם. נחלים: מכון מופ"ת- מרכז הדרכה פדגוגי תורני.
  - ברזל, בינה. (1983). "אינו ההצלה האמיתית של ציונות דתית". 24 שעות- ידיעות אחרונות. 3/5.
  - בר-זהר, מיכאל. (2006). כעוף החול. שמעון פרס- הביוגרפיה. תל אביב: ידיעות אחרונות- ספרי חמד.

- בר-לב, מרדכי. (תשל"ג). "המכינה לישיבות התיכונים- והרפורמה בחינוך". עמ' ר"ט-רי"ד בתוך ישראל סדן (עורך). *ניב המדרשה תשל"ב-ג*. פרדס חנה: מדרשת נעם.
- בר-לב, מרדכי. (תשמ"ז). "המפעלים החינוכיים של תנועת בני עקיבא". עמ' 287-349 בתוך מרדכי בר-לב, ידידיה כהן ושלמה רוזנר (עורכים). *במשוך היובל- חמישים שנות תנועת בני עקיבא בישראל תרפ"ט-תשל"ט*. תל אביב: תנועת בני עקיבא בישראל.
- בר-לב, מרדכי. (תשמ"ז). "ואלה תולדות: חמישים פרי פעולה". עמ' 11-215 בתוך מרדכי בר-לב, ידידיה כהן ושלמה רוזנר (עורכים). *במשוך היובל- חמישים שנות תנועת בני עקיבא בישראל תרפ"ט-תשל"ט*. תל אביב: תנועת בני עקיבא בישראל.
- ברנדס, יהודה. (2011). "על מבוכת הרבנות". עמ' 297-345 בתוך שוקי פרידמן וידידיה צ' שטרן (עורכים). *רבנות: האתגר (כרך ראשון)*. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה; תל אביב: עם עובד.
- ברנשטיין, צבי. (תשי"ט). *במערכה לשלמות האומה (לשאלת "מיהו יהודי?")*. תל אביב: המפלגה הדתית לאומית בישראל.
- ברקוביץ, דוב. (2011). "מעמד הרב במדינת ישראל". עמ' 37-48 בתוך שוקי פרידמן וידידיה צ' שטרן (עורכים). *רבנות: האתגר (כרך ראשון)*. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה; תל אביב: עם עובד.
- ברש, מנחם. (1970). "פסק דין 'מיהו יהודי קטלני לקיומו של העם'. ידיעות אחרונות. 30/1.
- גארב, יוני. (2004). "צעירי המפד"ל ושורשיו הרעיוניים של גוש אמונים". עמ' 171-200 בתוך ישראל הראל ואשר כהן (עורכים). *הציונות הדתית: עידן התמורות*. ירושלים: מוסד ביאליק, קרן קיימת לישראל והמועצה העולמית לחינוך תורני.
- גבעון, א. צבי. (1986). "מורשה- סוף הדרך. מצ"ד התפרקה: מצטרפת לתנועה הדתית לאומית". *הצופה*. 22/5.
- גוטקינד, נעמי. (1971). "מה בין יונים' ליניצים?". *הצופה*. 22/1.
- גוטקינד-גולן, נעמי. (1990). "פרשת קולנוע 'היכל' כסימפטום ליחסי דתיים-חילוניים בישראל של שנות ה-80" עמ' 70-87 בתוך ישעיהו (צ'ארלס) ליבמן (עורך). *לחיות ביחד- יחסי דתיים-חילוניים בחברה הישראלית*. ירושלים: כתר.
- גורן, שלמה. (תשס"א). *תורת הרפואה*. ירושלים: האידרא רבה ומסורה לעם.
- גלילי, לילי ורומן ברונפמן. (2013). *המיליון ששינה את המזרח התיכון- העלייה הסובייטית לישראל*. תל אביב: מטר.
- גרוס, זהבית. (תשס"ג). "תפקידיו החברתיים של החינוך הממלכתי-דתי" עמ' 129-186 בתוך אבי שגיא ודב שוורץ (עורכים). *מאה שנות ציונות דתית- כרך שלישי היבטים רעיוניים*. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- גרוס, זהבית. (תשע"ב). "קול 'כתום' וידיים 'כחול לבן' לאומיות ציונית-דתית קרועה בעידן של אי-ודאות" עמ' 91-118 בתוך ישי ארנון, יהודה פרידלנדר ודב שוורץ (עורכים). *סוגיות בחקר הציונות הדתית- התפתחות ותמורות לדורותיהן*. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- דון-יחיא, אליעזר. (1979). "יציבות ותמורות במפלגת מחנה: המפד"ל ומהפיכת הצעירים". *מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים* (14). עמ' 25-47.
- דון-יחיא, אליעזר. (1982). "מנהיגות דתית ומנהיגות פוליטית". עמ' 104-134 בתוך אלה בלפר (עורכת). *מנהיגות רוחנית בישראל: מורשה ויעד*. רמת גן: המכון ליהדות ומחשבה בת זמננו.
- דון-יחיא, אליעזר. (1997). *הפוליטיקה של ההסדרה: יישוב סכסוכים בנושאי דת בישראל*. מתוך אתר מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות <http://www.fips.org.il/fips/site/system/UploadFiles/DGGallery/4-2adobe.pdf> (הורד ב-9/7/2014).
- דון-יחיא, אליעזר. (תשס"ג). "תגובות למלחמת לבנון בציבור הציוני-דתי". עמ' 31-54 בתוך אליעזר דון-יחיא (עורך). *מלחמת לבנון והשפעתה על החברה והפוליטיקה הישראלית: בעקבות כנס לכבודו של השגריר שלמה ארגוב לציון 20 שנה למלחמת שלום הגליל*. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.

- דון-יחיא, אליעזר. (תשס"ח). "דת וזהות לאומית בחקיקה, במשפט ובפוליטיקה: פרשת שליט והפולמוס בשאלת 'מיהו יהודי'". עמ' 379-400 בתוך חנה יבלונקה וצבי צמרת (עורכים). העשור השלישי תשכ"ח-תשל"ח. ירושלים: יד בן-צבי.
- דיין, אריה. (1999). המעיין המתגבר סיפורה של תנועת ש"ס. ירושלים: כתר.
- דיכובסקי, שלמה. (תשל"ד). "דעת תורה- בהלכה". מורשה (ח). עמ' 18-33.
- דרוקמן, חיים. (תשס"ב). "רבינו- למלאת עשרים שנה לעלייתו של הרב צבי יהודה הכהן קוק זצ"ל לגנוי מרומים". צהר כתב עת תורני (י), עמ' 7-14.
- דרוקמן, חיים. (תשע"ב). קמעא קמעא מדינת ישראל ראשית צמיחת גאולתנו. מרכז שפירא: המכון התורני אור עציון; תל אביב: ידיעות ספרים.
- דרוקמן, חיים. (תשע"ג). לזמן הזה- אורותיהם המיוחדים של המועדים והזמנים לימינו- ניסן אייר סיון. מרכז שפירא: המכון התורני אור עציון.
- דרוקמן, חיים. (תשע"ג). לזמן הזה- אורותיהם המיוחדים של המועדים והזמנים לימינו- תמוז מנחם אב אלול תשרי. מרכז שפירא: המכון התורני אור עציון.
- דרוקר, רביב ועפר שלח. (2005). בומרנג- כישלון המנהיגות באינתיפאדה השנייה. ירושלים: כתר.
- הוברמן, חגי. (1995). "הרב משה צבי נריה: אבי דור הכיפות הסרוגות". הצופה. 13/12.
- הוברמן, חגי. (2013). חנן פורת- סיפור חייו. תל אביב: ידיעות ספרים.
- הורביץ, דן ומשה ליסק. (1990). מצוקות באוטופיה, ישראל- חברה בעמס יתר. תל אביב: עם עובד. הכהן, אביעד. (תשס"ב). "מדינת ישראל, כאן מקום קדוש! עיצוב רשות רבים יהודית במדינת ישראל". עמ' 144-172 בתוך מרדכי בר-און וצבי צמרת (עורכים). שני עברי הגשר- דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- הכהן, דבורה. (תשנ"ח). "חוק השבות- תוכנו והויכוחים סביבו". עמ' 57-87 בתוך אניטה שפירא (עורכת). עצמאות- 50 השנים הראשונות. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.
- הכנסת האחת עשרה. מתוך אתר הכנסת. <http://www.knesset.gov.il/review/ReviewPage2.aspx?kns=11&lng=1> (הורד ב- 24/4/2015).
- הלוי, חיים דוד. (תשמ"ז). "דעת תורה בעניינים מדיניים". עמ' 365-367 בתוך אורי דסברג, איתמר ורהפטיג, ישראל רוזן ויהודה שביב (עורכים). תחומין ח'. אלון שבות: מכון צמת.
- המודיע. (1972). "הצעתה של אגודת ישראל לקבוע שגיון יהיה רק כהלכה- הועלתה אתמול בכנסת". 13/7.
- המודיע. (1972). "הרב פרוש להרב נריה: 'אכזבת את תלמידך'". 13/7.
- הממשלה ה-19. מתוך אתר הכנסת. <http://www.knesset.gov.il/govt/heb/GovtByNumber.asp?govt=19> (הורד ב- 30/3/2015).
- הממשלה ה-21. מתוך אתר הכנסת. <http://www.knesset.gov.il/govt/heb/GovtByNumber.asp?govt=21> (הורד ב- 17/2/2015).
- הצופה. (1969). "ועדת המינויים של המפד"ל סיימה עבודתה תוך הסכם". 25/9.
- הצופה. (1969). "ברכות נאמנות". 26/9.
- הצופה. (1970). "ח"כ הרב נריה: תקיעת סכין בגב האומה בעת שדרוש ליכוד". 25/1.
- הצופה. (1970). "מועצת הרבנות הראשית מתנגדת לתיקונים בחוק השבות שקלקלתם מרובה מתקנתם". 8/3.
- הצופה. (1970). "הכנסת אישרה סופית התיקון ב'חוק השבות". 11/3.
- הצופה. (1970). "חוק השבות החדש ומשמעותו". 13/3.
- הצופה. (1970). "מורת רוח מפסה"ד הבג"ץ בעניין נישואי כהן וגרושה". 18/6.
- הצופה. (1970). "ד"ר י. בורג- מועמד לשר הפנים, ח"כ מ. חזני- שר הסעד; ד"ר א.ח. שאקי- סגן שר החינוך". 28/8.

- הצופה. (1972). "הנהלת המפד"ל דנה בבעיות שנתעוררו נוכח הקמת חטיבות ביניים במסגרת הישיבות התיכוניות". 24/12.
- הצופה. (1972). "המפד"ל רשאית להימנע בהצבעה על הצעות האיגודה". 10/7.
- הצופה. (1972). "הנהלת המפד"ל והסיעה בכנסת החליטו להמנע מהצבעה". 12/7.
- הצופה. (1977). "יגוש אמונים' תומך בהצבת הרב דרוקמן ברשימת המפד"ל". 1/4.
- הצופה. (1977). "כנס נציגי התיישבות דורש להכליל את הרב דרוקמן ברשימת המפד"ל". 11/4.
- הצופה. (1980). "המפד"ל מגנה מעשי התנקשות וגם את אלה הנחפזים להטיל על יהודים האחריות בכך". 3/6.
- הצופה. (1981). "רבנים פועלים לאחדות במחנה הדתי לאומי". 15/2.
- הצופה. (1981). "נשיא תנועת המזרחי בארה"ב מבקש מהגרצ"י קוק להשפיע על ח"כ דרוקמן לא לפלג המפד"ל". 13/4.
- הצופה. (1981). "הרב דרוקמן משתלב ברשימת המפד"ל". 15/5.
- הצופה. (1981). "ד"ר בורג והרב דרוקמן ייפגשו בשבוע הבא להגדרת תחומי פעילותם במש"ה הדתות". 13/8.
- הצופה. (1981). "מכתב ההתפטרות של דרוקמן". 30/10.
- הצופה. (1982). "דרוקמן: אגרת מפ"ס חייבת להדליק אור אדום". 14/7.
- הצופה. (1982). "תבוטל תוספת התשלום בעד עבודת שבת". 16/12.
- הצופה. (1984). "הרב דרוקמן: קבורה רק לפי ההשתייכות הדתית". 7/3.
- הצופה. (1984). "מחלוקת ביגוש אמונים' בקשר לגינוי 'המחותרת'". 18/5.
- הצופה. (1999). "הרב שפירא תומך בהצבת הרב דרוקמן במקום השני". 29/3.
- הרצל, בנימין זאב. (2008). *מדינת היהודים/אלטנוילנד*. תל אביב: משכל- ידיעות אחרונות וספרי חמד.
- הררי, יחיאל. (2013). *סודו של הרבי*. תל אביב: ידיעות ספרים.
- ויסמן, עליזה. (1990). *הפינוי- סיפור עקירת היישובים בחבל ימית*. בית-אל: ספריית בית-אל.
- ורהפטיג, זרח. (תשל"ג). *בעיות דת ומדינה- מאמרים ונאומים*. ירושלים: היכל שלמה.
- ורהפטיג, זרח. (תשל"ד). "שיחה עם ד"ר זרח ורהפטיג שר הדתות לשעבר". *מורשה (ח)*. עמ' 17-12.
- ורהפטיג, זרח. (תשמ"ח). *חוקה לישראל דת ומדינה*. ירושלים: מסילות- המרכז העולמי של המזרחי-הפועל המזרחי.
- זיסר, ברוך ואשר כהן. (1998). "בין הסכמיות שבירה לשבירת ההסכמיות, תמורות ביחסי דת ומדינה- בין קונסוציונליזם להכרעה" עמ' 675-701 בתוך מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורון שמיר (עורכים). *רב-תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית*. תל אביב: רמות-אוניברסיטת תל אביב.
- זיסר, ברוך ואשר כהן. (2003). *מהשלמה להסלמה- השסע הדתי-חילוני בפתח המאה העשרים ואחת*. ירושלים ותל אביב: שוקן.
- זפט, מוטי. (1999). "הרב חיים דרוקמן- למקום השני ברשימת המפד"ל". *הצופה*. 26/3.
- זפט, מוטי. (1999). "מרכז המפד"ל יצביע מחר על הצבתו של הרב דרוקמן במקום השני ברשימה לכנסת". *הצופה*. 28/3.
- זפט, מוטי. (1999). "ברוב גדול אישר מרכז המפד"ל את הצבת הרב דרוקמן במקום השני ברשימה לכנסת". *הצופה*. 30/3.
- זפט, מוטי. (1999). "אחד על אחד- עם הרב חיים דרוקמן". *הצופה*. 31/3.
- *חבר הכנסת חיים דרוקמן*. מתוך אתר הכנסת. http://www.knesset.gov.il/mk/heb/mk.asp?mk_individual_id_t=202 (הורד ב-20/3/2012).
- *חבר הכנסת משה צבי נריה*. מתוך אתר הכנסת. http://www.knesset.gov.il/mk/heb/mk.asp?mk_individual_id_t=531 (הורד ב-20/3/2012).

- חוק השבות, תשי"א-1950. מתוך אתר הכנסת. http://www.knesset.gov.il/review/data/heb/law/kns1_return.pdf (הורד ב-23/6/2014).
- חוק השבות (תיקון מס' 2), תשל"ל-1970. מתוך אתר הכנסת. http://www.knesset.gov.il/review/data/heb/law/kns7_return.pdf (הורד ב-4/1/2014).
- חוק לשון הרע, תשכ"ה-1985. מתוך אתר הכנסת. http://fs.knesset.gov.il/5/law/5_lsr_208497.PDF (הורד ב-7/4/2015).
- חוק עסקאות במקרקעין (קיום מצוות שמיטה), תשל"ט-1979. מתוך אתר הכנסת. http://fs.knesset.gov.il/9/law/9_lsr_208984.PDF (הורד ב-27/3/2015).
- חוק רמת הגולן, תשמ"ב-1981. מתוך אתר הכנסת. http://www.knesset.gov.il/review/data/heb/law/kns10_golan.pdf (הורד ב-13/4/2015).
- חוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושין), תשי"ג-1953. מתוך אתר הכנסת. http://www.knesset.gov.il/review/data/heb/law/kns2_rabbiniccourts.pdf (הורד ב-7/9/2014).
- חוק שעות עבודה ומנוחה, תשי"א-1951. מתוך אתר הכנסת. http://www.knesset.gov.il/review/data/heb/law/kns1_work.pdf (הורד ב-18/9/2014).
- חורב, שי. (2008). סיעה זמנית- הסיעות והמפלגות בכנסת ישראל שהיו ואינן עוד. חיפה: דוכיפת.
- [חסר שם כותב]. (1969). פרקים מתוך מצע המפלגה הדתית לאומית לכנסת השביעית. מתוך אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה. <http://www.idi.org.il/%d7%9e%d7%99%d7%93%d7%a2-%d7%95%d7%9b%d7%9c%d7%99%d7%9d/%d7%91%d7%97%d7%99%d7%a8%d7%95%d7%aa-%d7%95%d7%9e%d7%a4%d7%9c%d7%92%d7%95%d7%aa/%d7%9e%d7%a4-%d7%9c%d7%92%d7%95%d7%aa/%d7%9e%d7%a4%d7%93%d7%9c> (הורד ב-17/11/2013).
- חריף, יוסף. (1969). "המערך דוחה את התנאי של המפד"ל- קבלת סגן שר חינוך- לכניסה לממשלה". מעריב. 1/12.
- טאוב, אליאב. (2013). גדולים בפוליטיקה- הנהגתם של הרב עובדיה יוסף ואלעזר שך. תל אביב: רסלינג.
- יהב, דן. (2008). אלופי צה"ל ואנשי רוח בפוליטיקה הישראלית- ייצוגם, השפעתם ומשמעותם. אזור: צ'ריקובר/מבט.
- ילינק, צבי. (1988). המפד"ל משבר והתחדשות. תל אביב: התנועה הדתית לאומית- מחלקת הדור הצעיר- מחלקת ההסברה.
- יערי אהוד וזאב שיף. (1990). אינתיפאדה. ירושלים ותל אביב: שוקן.
- כהן, אשר. (2006). יהודים לא יהודים- זהות יהודית ישראלית ואתגר הרחבת הלאום היהודי בישראל. ירושלים: כתר ספרים; ירושלים: מכון שלום הרטמן; רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- כהן, אשר. (תשנ"ח). הטלית והדגל- הציונות הדתית וחזון מדינת התורה בימי ראשית המדינה. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- כהן, אשר. (תשס"ב). "הלכה ומדינה: דעת תורה' ופוליטיקה- זיקות גומלין בין מנהיגות דתית ופוליטית במפלגות הדתיות". עמ' 435-451 בתוך מרדכי בר-און וצבי צמרת (עורכים). שני עברי הגשר- דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- כהן, אשר. (תשס"ה). "הכיפה הסרוגה ומה שאחריה- ריבוי זהויות בציונות הדתית". אקדמות (ט"ו). עמ' 9-30.

- כהן, אשר. (2008). *דמוסי הצבעה בחברה הדתית-לאומית*. מתוך אתר אנשים ישראל המדריך לחברה הישראלית. <http://www.peopleil.org/details.aspx?itemID=7729>. (הורד ב-29/9/2014).
- כהן. הראל. (תשס"ג). *הרב דרוקמן - זיכרונות ילדות*. מתוך אתר ישיבה. <http://www.yeshiva.org.il/midrash/video/5213> (הורד ב-1/10/2014).
- כהן, יונה. (תשל"ג). *פרקים בתולדות התנועה הדתית לאומית*. תל אביב: המפלגה הדתית לאומית- המזרחי/הפועל המזרחי המחלקה להסברה בכתב.
- כהן, יונה. (1972). "אלון הודיע לכנסת על הפסקת כהונתו של ד"ר א. שאקי כסגן שר החינוך והתרבות. *הצופה*. 18/7/1972.
- כץ, יעקב. (1997). "דעת תורה- הסמכות הבלתי מסויגת שטוענים לה בעלי ההלכה". עמ' 95-104 בתוך זאב ספראי ואבי שגיא (עורכים). *בין סמכות לאוטונומיה במסורת ישראל*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד; תל אביב: נאמני תורה ועבודה.
- כרמל, עמוס. (2001). *הכול פוליטי- לקסיקון הפוליטיקה הישראלית*. לוד: דביר. להב, פנינה. (1998). "זהות אישית וזהות קולקטיבית, מודרניות ויהודיות בפרשת שליט" עמ' 409-439 בתוך מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורונון שמיר (עורכים). *רב-תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית*. תל אביב: רמות- אוניברסיטת תל אביב.
- לוביץ, רוני. (תשס"ו). "דעת תורה והציונות הדתית". *צהר כתב עת תורני* (כ"ה), עמ' 111-99.
- ליבוביץ, ישעיהו. (תשל"ה). *יהדות, עם יהודי ומדינת ישראל*. ירושלים: שוקן.
- ליכטנשטיין, אהרון. (2011). "ממשל קהילתי אזרחי ורבני: סקירה כללית". עמ' 171-202 בתוך שוקי פרידמן וידידיה צ' שטרן (עורכים). *רבנות: האתגר (כרך ראשון)*. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה; תל אביב: עם עובד.
- לנדס, ישראל. (1982). "אלף-בית פרלמנטרי". *דבר*. 11/3.
- מוניץ, מאיר. (תשס"ט). *חוג הראייה ועריכת כתביו של הרב קוק- כרך א'*. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. אוניברסיטת בר אילן, רמת גן. מייזליש, שאול. (1977). "הרב חיים דרוקמן הוצב במקום השני ברשימת המפד"ל בבחירות לכנסת". *הצופה*. 13/4.
- מייזלס, מ.. (1971). "גוש מרכזי הוקם במפלגה הליברלית- לקראת הועידה". *מעריב*. 21/3.
- מישלוב, שפרה. (תש"ע). *בעין הסערה. דמותו הציבורית ויצירתו התורנית של הרב שלמה גורן בשנים 1994-1998*. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.
- מצא, אליהו, שמעון רביד וידידיה צ. שטרן. (2010). *ועדת החקירה הממלכתית בנושא טיפולן של הרשויות המוסמכות במפוני גוש קטיף וצפון השומרון- דין וחשבון*. מתוך אתר ועדת החקירה הממלכתית בנושא טיפולן של הרשויות המוסמכות במפוני גוש קטיף וצפון השומרון. http://elyon1.court.gov.il/heb/hitnatkut/doc/final_report.pdf (הורד ב-26/3/2015).
- מקבלי פרס ישראל בשנת תשע"ב- קורות חיים- הרב חיים דרוקמן. מתוך אתר גף פרסי ישראל. <http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/PrasIsrael/MekableyPrasTa/shab/AravChaimDrukman/CV.htm> (הורד ב-21/9/2012).
- מרמורשטיין, מרדכי סער. (תשע"א). *עיצוב אתוס ציוני דתי- הגותו ופועלו של הרב משה צבי נריה*. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.
- מעריב. (1970). "המפד"ל עשויה לדון מחדש בפרשת הגיור הרפורמי". 29/5.
- מעריב. (1970). "ממשלת הליכוד נתפרקה האם המפלגות מחוסנות?". 7/8.
- מעריב. (1970). "מוחה על 'קנוניה לאי חידוש מינויו של סגן שר הפנים'". 17/9.
- מעריב. (1970). "בחוף- הפגינה הורים ותלמידי נגד השביתה. בפנים- אימו נציגי המורים להחריפה". 10/12.
- מעריב. (1973). "פרס: שבתון הרכב אינו סיבה לשינוי מצב התחבורה בשבת". 26/12.
- מרגלית, דן. (1980). "עוטה עור כבש". 6/6.
- מרגלית, דן. (1981). "האופציות הסגורות של דרוקמן". *מעריב*. 25/10.

- נויברגר, בנימין. (1991). *המפלגות בישראל: התפתחותן, ארגון ומעמדן במערכת הפוליטית*. תל אביב: בית ההוצאה לאור של האוניברסיטה הפתוחה.
- נויברגר, בנימין. (1997). *דת ודמוקרטיה בישראל*. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- נויברגר, בנימין. (1997). *המפלגות בישראל*. תל אביב: בית ההוצאה לאור של האוניברסיטה הפתוחה.
- נריה, חיים מאיר. (2012). "יבורך הטשטוש המאחד". *שבת-מקור ראשון*. 30/11.
- נריה, משה צבי. (תשי"ב). *קונטרס הויכוח-הלכות שבת והליכות המדינה*. ירושלים: אור עולם.
- נריה, משה צבי. (תשי"ז). *הישגים והשגות-דברים בועידה העולמית של המזרחי בירושלים מוצאי שבת אור ליום י"ט מנחם-אב תשט"ו*. ירושלים: [חסר מו"ל].
- נריה, משה צבי. (תשכ"ב). "עמוד התווך". *שבילין (ב)*. עמ' ה'.
- נריה, משה צבי. (תשל"ל). "גיור" של נייר. תל אביב: [חסר מו"ל].
- נריה, משה צבי. (תשל"א). "קהל גרים" עמ' צ"ה-קכ"ו בתוך יצחק רפאל (עורך). *תורה שבעל-פה-הוצאות בכינוס הארצי השלושה עשר לתורה שבעל-פה*. ירושלים: מוסד הרב קוק.
- נריה, משה צבי. (תשל"ז). "המפרידים בין תורת ישראל ומדינת ישראל". עמ' 136-141 בתוך יצחק רפאל ושלמה זלמן שרגאי (עורכים). *ספר הציונות הדתית-כרך א'*. ירושלים: מוסד הרב קוק.
- נריה, משה צבי. (תשמ"ז). *בשדה הראי"ה-על דמותו ודרכו ועל נאמני רוחו של מרא דארעא דישראל מרן הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצוק"ל*. כפר הרא"ה: ישיבת בני עקיבא כפר הרא"ה.
- נריה, משה צבי. (1969). "הרב משה צבי נריה ראש ישיבות בני עקיבא ממחוללי המפנה בחינוך הדתי-מחנך דור הכיפות הסרוגות. מועמד במקום ה-6 לכנסת השביעית". *הצופה*. 21/10.
- נריה, משה צבי. (1972). "למה נמנעה המפד"ל? הודעת ח"כ הרב מ.צ. נריה בכנסת". *הצופה*. 13/7.
- נריה, משה צבי. (1972). "למה נמנעה המפד"ל? הודעת ח"כ הרב מ.צ. נריה בכנסת". *ידיעות אחרונות*. 13/7.
- סגל, חגי. (1987). *אחים יקרים*. ירושלים: כתר.
- סגל, חגי. (1989). "כולם היו בניו". *נקודה*. 10/2.
- סגל, חגי. (1999). *ימית, סוף-המאבק לעצירת הנסיגה בסיני*. בית אל: ספריית בית אל; כפר דרום: מדרשת הדרום.
- סגר, שמואל. (1988). *המשטר הפרלמנטרי בישראל*. תל אביב: אחיאסף.
- עזריאלי, יהודה. (1990). *דור הכיפות הסרוגות-המהפכה הפוליטית של הצעירים במפד"ל*. קריית גת: אביבים.
- עילם, יגאל. (2000). *יהדות כסטטוס קוו-פולמוס מיהו יהודי 1958 כהארה על יחסי דתיים וחילוניים במדינת ישראל*. באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון-המרכז למורשת בן גוריון; תל אביב: עם עובד; תל אביב: אוניברסיטת תל אביב-המכון לחקר הציונות ע"ש חיים וייצמן.
- עמיטל, יהודה. (תשנ"ח). "ידעת תורה-מן התורה מניין?". *עלון שבות בוגרים (י"ב)*, עמ' 101-97.
- עמנואל, שמואל. (תשנ"ז). "דרגה עליונה של מימוש עצמי". *עמודים (604)*. עמ' 83-84.
- פונד, יוסף. (תשל"ו). *מאבק הדעות בשאלת "מי הוא יהודי"-תשל"ל*. עבודה לשם קבלת תואר מוסמך. אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.
- פייגה, מיכאל. (תשס"ח). "עד שהראש ישבור את הקיר: ראשית דרכה של תנועת 'גוש אמונים'". עמ' 343-362 בתוך חנה יבלונקה וצבי צמרת (עורכים). *העשור השלישי תשכ"ח-תשל"ח*. ירושלים: יד בן-צבי.
- פיקרש, טולי. (2000). "המפלגות הדתיות מתארגנות למאבק משותף נגד 'המהפכה החילונית' של ברק". *הצופה*. 21/8.

- פיקרש, טולי. (2000). "הרב דרוקמן: תוכניות ברק מנתקות את העם ממורשתו". *הצופה*. 14/9.
- פיקרש, טולי. (2001). "נפלה הצעת חוק של ח"כ הרב דרוקמן: פטור ממילואים בשנת נישואין ראשונה". *הצופה*. 25/10.
- פיקרש, טולי. (2002). "אושר להעלות את הצעת חוק 'עוקף בג"ץ קציר' של הרב דרוקמן". *הצופה*. 20/2.
- פיקרש, טולי. (2000). "'חוסר אחריות ופגיעה בגדולי ישראל במאה השנים האחרונות". *הצופה*. 29/8.
- פיקרש, טולי. (2000). "ייהלום: הציונות הדתית תקים מערכת כשרות אלטרנטיבית". *הצופה*. 6/9.
- פיקרש, טולי. (2002). "הרב לוי: זה הזמן המתאים ביותר לעליית יהודים להר הבית". *הצופה*. 21/1.
- פיקרש, טולי. (2002). "ח"כ ביבי יזם הצעת חוק הקובעת את מועד כניסת השבת ויציאתה". *הצופה*. 23/2.
- פלד, רון. (2007). *האוניברסיטה המורמונית: שם מעבר לקשת*. מתוך אתר YNET. <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3352839,00.html> (הורד ב-19/5/2015).
- פרידמן, מנחם. (2000). "מרא דאתרא- ממנהיג לפקיד, סקירה היסטורית-סוציולוגית". עמ' 85-93 בתוך חנה עמית (עורכת). *אחרי- על מנהיגות ומנהיגים*. תל אביב: משרד הביטחון- ההוצאה לאור.
- פרידמן, שמחה. (1982). *אמונת חכמים*. ירושלים: הקיבוץ הדתי- נאמני תורה ועבודה.
- קוק, צבי יהודה הכהן. (תשמ"ט). *אור לנתיבתי*. ירושלים: המכון ע"ש הרב צבי יהודה הכהן קוק זצ"ל.
- קוק, צבי יהודה הכהן. (1977). "אל כל קהל בוחרינו". *הצופה*. 15/4.
- קורינאלדי, מיכאל. (2001). *חידת הזהות היהודית חוק השבות- הלכה למעשה*. שריגים- ליאון: נבו הוצאה לאור.
- קליאוט, נורית ושמואל אלבק. (1996). *סיני- אנטומיה של פרידה*. תל אביב: משרד הביטחון- ההוצאה לאור.
- קלקה, ענת. (תשנ"ד). *השתלבות האליטה הצבאית באליטה הפוליטית לאחר הפרישה מצה"ל*. עבודה לשם קבלת תואר מוסמך. אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.
- קפלן, לורנס. (1997). "דעת תורה- תפישה מודרנית של הסמכות הרבנית". עמ' 105-145 בתוך זאב ספראי ואבי שגיא (עורכים). *בין סמכות לאוטונומיה במסורת ישראל*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד; תל אביב: נאמני תורה ועבודה.
- קרונה, משה. (תשמ"ז). *מורי ורבותי אחי ורעי*. תל אביב: מורשת.
- רביצקי, אביעזר. (תשנ"ג). *הקץ המגולה ומדינת היהודים- משיחיות, ציונות ורדיקליזם דתי בישראל*. תל אביב: עם עובד.
- רובינשטיין, אמנון. (1980). *מהרצל עד גוש אמונים ובחזרה*. ירושלים ותל אביב: שוקן.
- רובינשטיין, דני. (תשמ"ב). *מי לה' אלי: גוש אמונים*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- רודיק, יוחאי ברוך. (תשמ"ט). *ארץ גאולה*. ירושלים: המכון לחקר משנת הראי"ה זצ"ל.
- רוזן, ישראל. (2006). "מיהו יהודי בתש"ס?". עמ' 41-47 בתוך דוד אריאל-יואל, מאיה ליבוביץ' ומוטי ענברי (עורכים). *מיהו יהודי בימינו?*. תל אביב: ידיעות אחרונות ספרי חמד.
- רוט, ענת. (תשע"א). *תיאוריות הפונדמנטליזם במבחן המציאות: הזרם התורני בציונות הדתית ומאבקיו נגד תכנית ההתנתקות והריסת הבתים בעמונה*. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.
- רוט, ענת. (2014). *לא בכל מחיר- מגוש קטיף ועד עמונה: הסיפור מאחורי המאבק על ארץ ישראל*. תל אביב: ידיעות ספרים.
- רוז, שמחה, הילה וולברשטיין ושולם קליין. (תש"ע). *משמיע ישועה- לדמותו של הרב צבי יהודה הכהן קוק*. מרכז שפירא: המכון התורני אור עציון.
- רייכנר, אלישיב. (2011). *באמונתו- סיפורו של הרב יהודה עמיטל*. תל אביב: ידיעות ספרים.

- רימון, יוסף צבי. (תשע"ד). שמיטה הלכה ממקורה מן המקורות ועד ההלכה למעשה. אלון שבות: מרכז הלכה והוראה; ירושלים: ספרי מגיד.
- רינה, א.ש. (תשל"ג). "המכינה למדרשית נעם פתחה שעריה באלול תשל"ב". עמי רני"ד-רני"ח בתוך ישראל סדן (עורך). *ניב המדרשיה תשל"ב-ג*. פרדס חנה: מדרשית נעם.
- רענן, צבי. (1980). *גוש אמונים*. תל אביב: ספריית פועלים.
- רפאל, יצחק. (תשס"א). נריה (מנקין), משה צבי. *אנציקלופדיה של הציונות הדתית* (וי, 662-673). ירושלים: מוסד הרב קוק.
- רש נורה. (2008). *חטיבות הביניים בישראל- בעיות, קשיים ופתרונות אפשריים מסגרת ניתוח כיווני הכרעה*. מתוך אתר מכון ון-ליר. http://www.vanleer.org.il/sites/files/product-pdf/118_PDF.pdf (הורד ב-20/8/2013).
- שאנן, חיים שלמה. (תשנ"א). "דעת תורה בעניין שאינו הלכה (תגובה)". עמי 171-177 בתוך אורי דסברג, איתמר ורהפטיג, ישראל רוזן ויהודה שביב (עורכים). *תחומין י"ב*. אלון שבות: מכון צמת.
- שאקי, אבנר ח.. (תשל"ז). *מיהו יהודי בדיני מדינת ישראל- חלק ראשון*. ירושלים: המכון לחקר המשפחה ודיני המשפחה בישראל ע"ש הרב רבינו עובדיה שאקי ומוסד הרב קוק.
- שגיא, אבי. (1996). *אלו ואלו- משמעותו של השיח ההלכתי עיון בספרות ישראל*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- שגיא, אבי. (תשע"ב). *נאמנות הלכתית בין פתיחות לסגירות*. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- שדמי, תומר. (2000). *ברק מצגי: הרפורמה החילונית*. מתוך אתר YNET. <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-69408,00.html> (הורד ב-18/6/2015).
- שורץ, דב. (2006). "הערות על הציונות הדתית וש"ס: שני מודלים של התגברות על משבר". עמי 386-404 בתוך אביעזר רביצקי (עורך). *ש"ס- היבטים תרבותיים ורעיוניים*. תל אביב: מרכז יצחק רבין; תל אביב: עם עובד.
- שטרן, ידידיה צ'. (2011). "רבנות כמנהיגות רלוונטית". עמי 79-106 בתוך שוקי פרידמן וידידיה צ' שטרן (עורכים). *רבנות: האתגר (כרך ראשון)*. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה; תל אביב: עם עובד.
- שיבי, חיים. (1999). "מרכז המפד"ל אישר: מסי 2- הרב דרוקמן". *ידיעות אחרונות*. 30/3.
- שיף, שאול. (1981). "הרב ח. דרוקמן התפטר מתפקידו כסגן שר הדתות". *הצופה*. 30/10.
- שיף, שאול. (1982). "שיחה עם סגן שר הדתות הרב חיים דרוקמן". *הצופה*. 5/2.
- שיפר, שמעון. (1984). *כדור של"ג סודות מלחמת לבנון*. תל אביב: עידנים/ידיעות אחרונות.
- שינובר, צבי. (תש"ע). "פרקי חיים הרב חיים דרוקמן שליט"א" עמי 45-48 בתוך צבי שינובר (עורך). *האור הגדול 70 שנה לשיבות ואולפנות בני עקביא ת"ש-תש"ע*. בית מאיר: מרכז ישיבות בני עקיבא בישראל.
- שלג, יאיר. (2000). *הדתיים החדשים מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל*. ירושלים: כתר הוצאה לאור.
- שמריהו, מ. (1970). "פגישת ג. מאיר עם ראשי המפד"ל נסתיימה ללא תוצאות. חזני: נפרוש". *מעריב*. 14/6.
- שפט, גרשון. (1995). *גוש אמונים הסיפור מאחורי הקלעים*. בית אל: ספריית בית אל.
- שפירא, אמנון. (תשנ"ז). "במה טעה, במה צדק?". *עמודים* (609). עמי 234-237.
- שפירא, אמנון. (תשע"א). "הציונות הדתית בין חרדיות למודרנה". *אקדמות* (כ"ו). עמי 117-139.
- שפירא, יונתן. (1998). "הפוליטיקאים החילוניים ומעמדה של הדת במדינת ישראל" עמי 663-673 בתוך מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורון שמיר (עורכים). *רב-תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית*. תל אביב: רמות- אוניברסיטת תל אביב.
- שרגאי, נדב. (1983). "כי ראו ערוותה". *כל העיר*. 28/1.
- שרלו, יובל. (תשס"ז). "האליטות הדתיות-לאומיות החדשות". עמי 334-354 בתוך אליעזר בן-רפאל ויצחק שטרנברג (עורכים). *אליטות חדשות בישראל*. ירושלים: מוסד ביאליק.

- שרלו, יובל. (תשס"ח). הלכה כבית הלל. אלון שבות: הוצאת תבונות- מכללת יעקב הרצוג להכשרת מורים ליד ישיבת הר עציון.
- שרלו, סמדר. (תשע"ב). צדיק יסוד עולם- השליחות הסודית והחוויה המיסטית של הרב קוק. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- תוצאות הבחירות לכנסת השישית. מתוך אתר הכנסת. <http://main.knesset.gov.il/mk/elections/Pages/ElectionsResults6.aspx> (הורד ב-1/10/2014).
- תוצאות הבחירות לכנסת השביעית. מתוך אתר הכנסת. <http://main.knesset.gov.il/mk/elections/Pages/ElectionsResults7.aspx> (הורד ב-16/6/2014).
- תוצאות הבחירות לכנסת השמינית. מתוך אתר הכנסת. <http://main.knesset.gov.il/mk/elections/Pages/ElectionsResults8.aspx> (הורד ב-1/10/2014).
- תוצאות הבחירות לכנסת התשיעית. מתוך אתר הכנסת. <http://main.knesset.gov.il/mk/elections/Pages/ElectionsResults9.aspx> (הורד ב-11/2/2015).
- תוצאות הבחירות לכנסת העשירית. מתוך אתר הכנסת. <http://main.knesset.gov.il/mk/elections/Pages/ElectionsResults10.aspx> (הורד ב-11/2/2015).
- תוצאות הבחירות לכנסת האחת עשרה. מתוך אתר הכנסת. <http://main.knesset.gov.il/mk/elections/Pages/ElectionsResults11.aspx> (הורד ב-17/2/2015).
- תוצאות הבחירות לכנסת החמש עשרה. מתוך אתר הכנסת. <http://main.knesset.gov.il/mk/elections/Pages/ElectionsResults15.aspx> (הורד ב-25/2/2015).

ארכיון המכון לחקר הציונות הדתית, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן (אצ"ד)

- יחידה 3/מחזור א' / תיק 15.
- יחידה 3 / מחזור א' / תיק 40.
- יחידה 3/מחזור א' / תיק 15.
- יחידה 3/מחזור 200/תיק 10.
- יחידה 9 / מחזור 100 / תיק 13
- יחידה 9 / מחזור 100 / תיק 87

ארכיון ישיבת בני עקיבא כפר הרא"ה, כפר הרא"ה (איב"ע)

- תיקייה 77.

ארכיון שיעורי הרב חיים דרוקמן- ישיבת אור עציון (אאו"ע)

- ארץ ישראל.
- ארץ ישראל- מוצ"ש קרח.
- שיחה אחרי פרסום תוצאות הבחירות- תשנ"ט.
- "שר חינכנו"- הקלטה של הרצי"ה.

דברי הכנסת

עד לחודש דצמבר 1982 המקורות הינם מתוך כרכי דברי הכנסת כפי שנדפסו על-ידי הכנסת. החל מהכנסת העשירית המקורות הם מתוך אתר דברי הכנסת: <http://main.knesset.gov.il/Activity/plenum/Pages/DivreyHaknessetMenu.aspx> (הורד ב-1/1/2012):

- כרך 56, הכנסת השביעית, ישיבה ג', 19/11/1969.
- כרך 56, הכנסת השביעית, ישיבה כ"ו, 13/1/1970.
- כרך 57, הכנסת השביעית, ישיבה נ', 10/3/1970.
- כרך 57, הכנסת השביעית, ישיבה נ"ג, 17/3/1970.
- כרך 57, הכנסת השביעית, ישיבה ע"ז, 15/6/1970.
- כרך 58, הכנסת השביעית, ישיבה צ"ה, 27/7/1970.
- כרך 58, הכנסת השביעית, ישיבה צ"ו, 28/7/1970.
- כרך 59, הכנסת השביעית, ישיבה קכ"ד, 8/12/1970.
- כרך 59, הכנסת השביעית, ישיבה קמ"ב, 18/1/1971.
- כרך 59, הכנסת השביעית, ישיבה קמ"ט, 2/2/1971.
- כרך 59, הכנסת השביעית, ישיבה ק"נ, 3/2/1971.
- כרך 60, הכנסת השביעית, ישיבה קנ"ד, 15/2/1971.
- כרך 60, הכנסת השביעית, ישיבה קס"ה, 10/3/1971.
- כרך 60, הכנסת השביעית, ישיבה קפ"א, 11/5/1971.
- כרך 60, הכנסת השביעית, ישיבה קפ"ד, 18/5/1971.
- כרך 60, הכנסת השביעית, ישיבה קפ"ט, 31/5/1971.
- כרך 62, הכנסת השביעית, ישיבה רכ"ד, 1/11/1971.
- כרך 62, הכנסת השביעית, ישיבה רל"ז, 30/11/1971.
- כרך 62, הכנסת השביעית, ישיבה רמ"ח, 27/12/1971.
- כרך 62, הכנסת השביעית, ישיבה רנ"ד, 10/1/1972.
- כרך 62, הכנסת השביעית, ישיבה רס"א, 25/1/1972.
- כרך 62, הכנסת השביעית, ישיבה רס"ד, 1/2/1972.
- כרך 62, הכנסת השביעית, ישיבה רס"ו, 7/2/1972.
- כרך 63, הכנסת השביעית, ישיבה רע"ט, 8/3/1972.
- כרך 63, הכנסת השביעית, ישיבה רצ"ב, 25/4/1972.
- כרך 64, הכנסת השביעית, ישיבה שי"ח, 20/6/1972.
- כרך 64, הכנסת השביעית, ישיבה שכ"ו, 10/7/1972.
- כרך 64, הכנסת השביעית, ישיבה שכ"ח, 12/7/1972.
- כרך 65, הכנסת השביעית, ישיבה שמ"ט, 1/11/1972.
- כרך 65, הכנסת השביעית, ישיבה שני"ב, 8/11/1972.
- כרך 65, הכנסת השביעית, ישיבה ש"ס, 28/11/1972.
- כרך 66, הכנסת השביעית, ישיבה שצ"ה, 20/2/1973.
- כרך 66, הכנסת השביעית, ישיבה ת"ו, 20/3/1973.
- כרך 67, הכנסת השביעית, ישיבה תי"ג, 2/4/1973.
- כרך 67, הכנסת השביעית, ישיבה תי"מ, 25/6/1973.
- כרך 68, הכנסת השביעית, ישיבה תמ"ז, 9/7/1973.
- כרך 68, הכנסת השביעית, ישיבה תפ"א, 25/12/1973.
- כרך 81, הכנסת התשיעית, ישיבה כ"ח, 17/10/1977.
- כרך 81, הכנסת התשיעית, ישיבה ל"ב, 25/10/1977.
- כרך 81, הכנסת התשיעית, ישיבה ל"ו, 2/11/1977.
- כרך 81, הכנסת התשיעית, ישיבה מ"ז, 28/11/1977.
- כרך 81, הכנסת התשיעית, ישיבה נ"א, 6/12/1977.
- כרך 81, הכנסת התשיעית, ישיבה ס"א, 28/12/1977.
- כרך 82, הכנסת התשיעית, ישיבה צ', 7/3/1978.
- כרך 85, הכנסת התשיעית, ישיבה רכ"א, 15/5/1979.
- כרך 86, הכנסת התשיעית, ישיבה רכ"ג, 21/5/1979.

- כרך 86, הכנסת התשיעית, ישיבה רל"ד, 13/6/1979.
- כרך 86, הכנסת התשיעית, ישיבה רנ"ב, 25/7/1979.
- כרך 86, הכנסת התשיעית, ישיבה רנ"ה, 1/8/1979.
- כרך 87, הכנסת התשיעית, ישיבה רצ"א, 2/1/1980.
- כרך 88, הכנסת התשיעית, ישיבה שי"ח, 6/3/1980.
- כרך 88, הכנסת התשיעית, ישיבה שכ"ו, 25/3/1980.
- כרך 90, הכנסת התשיעית, ישיבה שצ"א, 12/11/1980.
- כרך 90, הכנסת התשיעית, ישיבה שצ"ט, 24/12/1980.
- כרך 92, הכנסת העשירית, ישיבה כ"ח, 2/12/1981.
- כרך 92, הכנסת העשירית, ישיבה ל"ב, 14/12/1981.
- כרך 92, הכנסת העשירית, ישיבה ל"ו, 23/12/1981.
- כרך 93, הכנסת העשירית, ישיבה נ"ט, 16/2/1982.
- כרך 93, הכנסת העשירית, ישיבה ע"ז, 30/3/1982.
- כרך 94, הכנסת העשירית, ישיבה צ"ה, 8/6/1982.
- כרך 94, הכנסת העשירית, ישיבה ק"ג, 29/6/1982.
- הכנסת העשירית, ישיבה מ"ב, 6/1/1982.
- הכנסת העשירית, ישיבה ק"ח, 12/7/1982.
- הכנסת העשירית, ישיבה קכ"ח, 27/10/1982.
- הכנסת העשירית, ישיבה קל"ד, 9/11/1982.
- הכנסת העשירית, ישיבה קל"ט, 23/11/1982.
- הכנסת העשירית, ישיבה קצ"ג, 23/3/1983.
- הכנסת העשירית, ישיבה ק"צ, 21/3/1983.
- הכנסת העשירית, ישיבה רל"ה, 18/10/1983.
- הכנסת העשירית, ישיבה רל"ו, 19/10/1983.
- הכנסת העשירית, ישיבה רס"ד, 27/12/1983.
- הכנסת העשירית, ישיבה רס"ה, 28/12/1983.
- הכנסת העשירית, ישיבה רס"ז, 3/1/1984.
- הכנסת העשירית, ישיבה רס"ח, 4/1/84.
- הכנסת העשירית, ישיבה רפ"ו, 15/2/1984.
- הכנסת העשירית, ישיבה רצ"ח, 14/3/1984.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה ו', 13/9/1984.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה ט', 23/10/1984.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה י"ב, 30/10/1984.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה כ"ב, 21/11/1984.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה כ"ח, 5/12/1984.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה ס"ז, 6/3/1985.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה צ"ה, 10/6/1985.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה קי"ז, 8/7/1985.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה קכ"ט, 28/10/1985.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה קל"ה, 11/11/1985.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה קל"ו, 12/11/1985.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה קנ"ד, 24/12/1985.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה קנ"ז, 31/12/1985.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה קפ"ב, 26/2/1986.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה ר', 16/4/1986.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה רמ"ה, 20/10/1986.

- הכנסת האחת עשרה, ישיבה רס"ח, 16/12/1986.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה ש"ח, 18/3/1987.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה שכ"ד, 27/5/1987.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה ש"ל, 16/6/1987.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה של"ה, 29/6/1987.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה ש"מ, 8/7/1987.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה שמ"א, 13/7/1987.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה שני"ב, 14/9/1987.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה שס"א, 4/11/1987.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה שס"ג, 10/11/1987.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה שס"ז, 18/11/1987.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה שע"ג, 2/12/1987.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה שע"ט, 16/12/1987.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה שפ"ח, 6/1/1988.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה תי"ד, 7/3/1988.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה תט"ז, 9/3/1988.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה תכ"ח, 4/5/1988.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה תל"א, 11/5/1988.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה תמ"ג, 8/6/1988.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה ת"נ, 22/6/1988.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה תנ"ג, 29/6/1988.
- הכנסת האחת עשרה, ישיבה תס"א, 19/7/1988.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה י"א, 6/7/1999.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה י"ב, 26/7/1999.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה י"ח, 21/7/1999.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה י"ט, 26/7/1999.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה כ"ז, 14/9/1999.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה ל"ח, 25/10/1999.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה מ"ג, 3/11/1999.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה נ"ה, 1/12/1999.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה ס"ח, 5/1/2000.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה ע"א, 12/1/2000.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה ע"ז, 26/1/2000.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה ע"ט, 1/2/2000.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה פ"ג, 9/2/2000.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה פ"ד, 14/2/2000.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה צ', 28/2/2000.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה ק', 28/3/2000.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה ק"י, 25/5/2000.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה ק"א, 29/3/2000.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה ק"ו, 17/5/2000.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה קי"ג, 31/5/2000.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה קט"ו, 6/6/2000.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה ק"כ, 19/6/2000.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה קכ"א, 20/6/2000.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה קכ"ב, 21/6/2000.

- הכנסת החמש עשרה, ישיבה קכ"ג, 26/6/2000.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה קל"ד, 19/7/2000.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה קמ"ד, 26/9/2000.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה ק"נ, 8/11/2000.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה קנ"ד, 15/11/2000.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה קס"ה, 12/12/2000.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה ק"ע, 1/1/2001.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה קע"ב, 24/1/2001.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה קע"ה, 19/2/2001.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה קע"ט, 27/2/2001.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה קצ"ז, 9/5/2001.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה קצ"ח, 14/5/2001.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה רי"ג, 20/6/2001.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה רכ"ב, 11/7/2001.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה רכ"ז, 24/7/2001.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה רל"ג, 15/10/2001.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה רל"ח, 24/10/2001.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה רנ"ג, 28/11/2001.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה רנ"ז, 10/12/2001.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה רס"ג, 24/12/2001.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה רע"א, 9/1/2002.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה רפ"ח, 20/2/2002.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה רצ"ו, 8/4/2002.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה רצ"ט, 1/5/2002.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה ש"ד, 14/5/2002.
- הכנסת החמש עשרה, ישיבה ש"ח, 22/5/2002.

נספח א'

ריאיון עם מר זאב נריה

זאב נריה הוא בנו של הרב משה-צבי נריה.

הריאיון נערך בירושלים בו' בתמוז תשע"ג 14/6/2013

אבא שלי לא היה פוליטיקאי. הוא היה מקושר לפוליטיקה ה"נקייה", האידיאולוגית.

מצד שני, הוא גם היה מאוד קשור לפרקטיקה.

הוא היה קשור לפרקטיקה, אבל בנושא העשייה, לא בנושא הפוליטיקה ה"פחות נקייה".

אך הוא היה בשטח, לא רק תיאורטיקן.

הוא היה חבר מרכז המפד"ל, הוא היה חבר הסיעה. כשהיו בחירות פנימיות במפלגה הוא היה הולך להרצות ולשכנע אנשים. לפני הבחירות לכנסת, הוא היה מופיע מטעם המפלגה בפני אנשים בשביל לשכנע אותם. הרבה פעמים כשהיו שואלים אותו לאחר נאום בחירות לכנסת: "מדוע צריך מפלגה דתית?" הוא היה עונה: "אם פעם היו נלחמים בחצים וקשתות, היום אם אתה לא במסגרת של הייצוג הפוליטי - אתה לא קיים." כשהיו מדברים על מקווה ליישוב, הוא היה אומר: "יש פתק קטן שכתוב עליו ב' (פתק הבחירות של המפד"ל א.א.), שמים אותו בקלפי לעירייה ולכנסת, ואז יש אנשים שיעזרו לך להשיג את המקווה."

לקח זמן עד שהצליחו לשכנע אותו להיכנס לרשימה לכנסת.

כל ערב בחירות שפירא (חיים משה שפירא - יו"ר המפד"ל בין השנים 1970-1948 א.א.) היה לוחץ עליו שיצטרף לרשימה.

הוא הסכים להצטרף לרשימה לכנסת רק ב-1969 מסיבה אחת. היה אז על הפרק הנושא של הרפורמה בחינוך - הקמת חטיבות הביניים. הוא עצמו התנגד לכך, ואמר שבית ספר דתי שמורידים ממנו את כיתות ז'-ח', אין מניין תלמידים וזה לא מתאים לנו. לאחר שנתקבלה ההחלטה, הוא ראה לעצמו כמשימה להיות בסביבה כדי שהחינוך הדתי יקבל את המקסימום ולא ניכנס שוב לפיגור כמו בעבר, בזמן הקמת החינוך הממלכתי-דתי. כשהחל עניין הרפורמה בחינוך, הוא אמר שהפעם הוא צריך להיות יותר קרוב, כדי לשמור.

זה לא שתמיד הוא לא הסכים והפעם הוא הסכים או שתמיד הוא לא רצה והפעם הוא

רצה. הוא אף פעם לא רצה להיכנס לכנסת. הוא עשה דברים שהוא האמין בהם. הוא האמין

שהפעם אין ברירה ועכשיו צריך להתמסר לנושא הזה (הרפורמה בחינוך א.א.). זה היה הנושא שהוא הלך למענו לכנסת.

מה היו, לדעתך, המניעים של המפד"ל לצרף אותו לרשימה לכנסת?

פעם חיפשו אנשים טובים שירוצו לכנסת. לא כמו היום, שמי שמצליח להשיג כסף רץ לפריימריז ונכנס. כשהולכים לעשות רשימה טובה, מחפשים אנשים ערכיים וטובים מצד אחד ושיש להם אטרקטיביות מצד שני. ב"ה, הוא זכה שהעריכו אותו כאיש ערכי ואטרקטיבי, ואם הוא ברשימה זה מכבד את הרשימה. הרצון של המפלגה הוא שתהיה לה רשימה טובה, אז מחפשים אנשים ערכיים וטובים. כזה הוא היה.

המפד"ל השיג גדול מאוד בבחירות 1969 (12 מנדטים א.א.), האם אתה סבור

שלהצטרפות של הרב לרשימת המפד"ל הייתה השפעה אלקטורלית? האם זה "השתלם" לה?

אם אתה מסתכל סטטיסטית, זה השתלם. אז הייתה קונסטלציה כזו שהמפלגה הייתה כתובת ודאגה לצורכי קבוצת ההזדהות שלה. בעיקרון, ההצלחה של מפלגות סקטוריאליות אחרות, מאחר שהן היו כתובת לחברים שלהן.

באילו עוד נושאים הוא התעסק כחבר כנסת?

מו"ר אבא זצ"ל היה חבר מוערך בוועדת החינוך ובוועדת הרווחה של הכנסת. היה גם הנושא של העלייה מרוסיה ("ישלח את עמיי"). הוא אף נסע פעם לעצרת בבריסל בעניין זה. הוא הלך לכנסת לפעול בנושאי הרפורמה בחינוך (רפורמת חטיבות הביניים א.א.), אך לא הדיר עצמו מפעילויות נוספות הנובעות מהאפשרויות שניתן להשתמש בהן בתוקף החברות בכנסת.

הרב נריה היה ידוע בכנסת כנואם מעולה וערכי. נאומיו במליאת הכנסת הביאו לאולם חברי כנסת שהטו אוזן לדברים, למרות חילוקי הדעות, כשהיו. הרב נריה נבחר אמנם סקטוריאלית, אך במהלך הקדנציה זכה להערכה רבה מכל חלקי הבית.

ליחס מיוחד זכה מהסדרנים ועובדי הבית, בכל הדרגים, להם הקפיד להקדים שלום, להתעניין במצבם האישי ואף לסייע בעת הצורך (כשישבנו שבעה לאחר פטירתו, קיבלנו מכתב תנחומים מאחד העובדים הזוטרים בכנסת, שבו ציין את יחסו האישי של אבא לעובדי הבית).

משחר נעוריו פעל אבא למען תורת ישראל, עם ישראל וארץ ישראל. אלו הדברים שהוא התעסק בהם. התורה בתחילה - לימוד עצמי של תורה, ובשלים מאוחרים יותר להנחיל תורת

ישראל ותורת ארץ ישראל לעם ישראל. בנוסף, היו גם כל מיני דברים בעזרה לציבור. היו פניות של כל מיני אנשים לאבא בכנסת. אבא "ניצל" את מעמדו כח"כ כדי לסייע לפונים.

הבנתי שהיחס שלו לכהונה בכנסת היה די שלילי.

מצד אחד הוא אמר שרבנים - אין להם מקום בכנסת. מצד שני, הוא אמר שהכנסת הייתה עבורו דבר טוב. מאחר שהוא היה "מרותק" לבניין בשביל הצבעות וכו', הוא ניצל את הזמן "הפנוי" שלו ללימוד. לא תמיד הפריעו לו.

אתה שואל אם הוא נהנה מזה? צריך להבין דבר אחד, בגדול. אבא שלי ז"ל השתמש בכל המכשירים שאפשר בשביל לקדם את החינוך הדתי ואת לימוד התורה בעם ישראל. לפעמים כלים נחמדים יותר ולפעמים כלים נחמדים פחות. לפעמים צריך ללכלך את קצות האצבעות ולשטוף ידיים מהר. הפוליטיקה הייתה כלי. הייתה תקופה בכנסת, ועובדה, הוא לא המשיך שם הלאה.

האם הוא חש סיפוק מעבודתו בכנסת?

אצל חילונים שאני פוגש וזוכרים אותו קצת, זוכרים שהיה חבר כנסת. בשבילו זה היה כלי. אם אתה קונה אוטו בשביל להגיע ממקום למקום בנוחיות ובזמן, אם המטרה היא להגיע למקום והאוטו הוא כלי, אכפת לך איזה מודל האוטו? הכנסת הייתה כלי באותה התקופה. דבר שצריך לעשות בשביל המטרה. גם כשהיה צריך לנסוע לחו"ל לאסוף כסף לשיבה, הוא ידע שזו נסיעת עבודה. אמנם כשהוא חזר הוא סיפור לנו על נופים שהוא ראה ועוד, אבל סיפר תמיד על העשייה.

אצלו לא היה את הדבר הזה של ה-show off, המיקוד שלו היה בעשייה. הוא לא הסתכל בראי אלא בחלון, כדי לדעת מה הציבור צריך. ברגע שהיו לו הישגים במקום הזה והוא חשש שאם הוא לא יהיה שם דברים היו עלולים להתפספס, הוא היה אומר "הנני". טוב שאני פה כדי לעשות את זה. לא אני בשביל ה"אני".

סיפוק הוא מבחן התוצאה. אם אדם ממוקד מטרה, השאלה אם היה לו סיפוק או לא היה לו סיפוק היא לא רלוונטית. הסיפוק שלו הוא הוליסטי ולא פרטני.

איך הרב השתלב בתוך הסיעה?

קשה לי לענות לך על זה כי אני לא יודע. אז היו פחות עיתונים ופחות רכילות. לא שמעתי בכל יום שני בערב מה היה בישיבות הסיעה בבוקר. הבעיה, וכבר אז הוא אמר את זה, היא שחברי כנסת דואגים לכך שהם יופיעו בעיתון. לא חשוב מה יכתבו עליך, אבל חשוב שיכתבו את השם נכון. אז

זה היה קיים פחות, מאחר ולא היו הפריימריז. חשוב היה איך המפלגה תצליח ואיך היא יכולה לעזור לבוחרים שלה במשך ארבע השנים של כהונת הכנסת, איך היא יכולה לבוא אליהם עם הישגים לקראת הבחירות הבאות. האגו שיחק פחות, כי דיברו על הכלל.

כאשר ישבנו בשולחן שבת, אבא היה מספר מה היה באמצע השבוע. הוא היה מספר דברים של עשייה. הוא לא היה מספר שנפגשתי עם שר זה או שר זה. ה"אני" לא שיחק. ולכן ראית איך הוא הלך הביתה בשקט אחרי ארבע שנים וחצי, ללא כאב בטן. מראש לא הייתה לו שאיפה "להתהדר" בתואר של חבר כנסת, ובהמשך הוא הגיע למסקנה שאכן זה לא המקום שלו.

אחד הדברים שהפריעו לו היה הדיון בנושא מיהו יהודי. לא תמיד ההצבעות הלכו לפי מה שהוא רצה.

איך הוא הסתדר עם "סוגיית מיהו יהודי"? מעיתוני התקופה נראה שהוא היה בקונפליקט בין שיקולי המפלגה לבין העמדת ההלכתית? איך הוא הסכים, לכאורה, שיהיה משהו שלא לפי ההלכה?

הוא לא הסכים. You can't win them all. כשאתה בא למסגרת דמוקרטית אתה לא בא למסגרת הלכתית שבה רבנים לא מקבלים אחד את העמדה של השני וכל אחד נשאר איתן בדעתו. היה לו ביטוי "הטשטוש המאחד". הוא היה אומר שאם לא נגדיר בינינו את הגבולות ולא נגדיר כל דבר עד הסוף, יש שטח שהוא לא שטח הפקר מצד אחד אך לא שטח מוגדר, וכך תמיד נוכל להסתדר בינינו. אני אמשוך ימינה ואתה שמאלה ובסוף נוכל לחיות.

ולכן הוא התנגד לאגודת ישראל בדיון? אגודת ישראל "נהנתה" לראות את ראש הישיבה עולה ומסביר למה להתנגד לחוק.

זה בדיוק ההבדל בין קואליציה לאופוזיציה. אופוזיציה יכולה לעמוד על העקרונות שלה עד הסוף, כי במילא זה לא מחייב (הביצוע אינו תלוי בה). אבל מי שלוקח אחריות קולקטיבית על עם ישראל וחושב שהוא יוכל להשפיע למען עם ישראל בקואליציה "אוכל שם גם חצץ".

האם היה אליו בסיעה יחס כסמכות תורנית לעומת שאר החברים? "הרב אמר", ולכן נתייחס לכך אחרת?

כפי שצינתי לעיל, מאחר שתמיד התבטא באורח ערכי-תורני, והרי "דברי חכמים בנחת נשמעים".

באותה התקופה לא היה הסיפור של "דעת תורה" בפוליטיקה בציונות-הדתית. אמנם התייעצו עם רבנים, אך אלה היו רבנים שהסתכלו למעלה ולמטה ולא לצדדים.

במהלך כהונתו בכנסת, הרב נריה לא עזב את ראשות הישיבה בכפר הרא"ה ולא את ראשות מרכז ישיבות בני עקיבא. כיצד הוא שילב את הדברים בפועל?

היה קשה. אבא לקח אחריות בכל מקום שהוא היה אחראי לו. הוא תמיד ישב במוקד של קבלת אחריות לגבי מה שהולך, גם אם הוא לא היה במקום פיזית אז היה שם מישהו אחר, ויש האצלת סמכויות. יש האצלת סמכויות שבה אתה ממנה מישהו ונוסע לתאילנד לשנתיים, ויש האצלת סמכויות שבה אתה סמוך ונראה. הוא היה באופן שוטף בישיבות מרכז ישיבות בני עקיבא, היה תיאום מתמיד עם המנכ"ל של המרכז. לישיבה בכפר הרא"ה הוא היה חוזר בכל סוף שבוע ומתעניין, ובשבת נותן שיחה ומתעניין. בימים שהוא היה בירושלים הוא לא היה בבוקר בישיבה, אך בסך הכול היה מעקב. הוא לא זנח שום דבר.

הוא לקח על עצמו עול נוסף. הכנסת הייתה עול נוסף על מה שהיה, כאשר חלק מהדברים הטכניים הוא העביר, תוך מעקב, לאחרים.

אבא זצ"ל עמד לשירות עם ישראל. הדבר האחרון שהיה חשוב לו זה הוא (האני שלו). לענ"ד, מבחינתו האישית הוא הפסיד. הרב אברהם יצחק הכהן קוק כבר אמר לו כאשר התחיל להתעסק עם בני עקיבא, שיותר כדאי שיתעסק בלימוד כי הוא יכול להגיע רחוק. מבחינת המעמד האישי שלו בעולם התורה הוא הפסיד.

החיידיק הפוליטי לא פגע בו. הוא תמיד אמר לפוליטיקאים מה שהוא חושב, כי הכוח שלו היה בכך שהוא לא חיפש גיובים. מי שמחפש גיובים חייב לאחרים שנתנו לו ומשתחוה בפריימריז לכל אחד.

אפשר לומר שהרב נריה הצליח להגשים את המטרות שבשמן הוא נכנס לכנסת ועוד מטרות נוספות. אם כן, מדוע הוא עזב?

הוא נכנס לכנסת למשימה מסוימת. התהליך ההוא פחות או יותר נכנס לשלב הסיום, והוא העביר את זה לאחרים.

הבדיקה שלו תמיד הייתה "למה זה אנוכי ותלך לדרוש את ה'". תלמיד חכם אמיתי מחפש "לדרוש את ה'". אלא שיש לו את ה"אנוכי", מה הוא צריך לעשות שם, "מה חובתו בעולמו". "חובתו בעולמו" של אאמו"ר זצ"ל הייתה להגדיל תורה ולהאדירה בעם ישראל ובארץ

ישראל, וברגע שיש אחרים שיכלו לטפל בזה במשימה שלו בכנסת, פלוס-מינוס, ולהמשיך את זה הלאה ברמה שהוא רוצה - הוא יכול היה לעזוב.

גם כשאתה מתחיל סטארט-אפ עובדים עשר שנים קשה, ואחר כך עושים אקזיט. ברגע שעשית אקזיט אתה משאיר את זה לאחרים ועוזב.

הוא קרא לעצמו **נרי-יה** ולא נריה. זה הבדל גדול. הוא שם את הקב"ה בתור מוביל. לא "אני הנר ועכשיו תלכו אחריי", אלא "אני הולך אחרי הנר ההוא ולוקח אתכם איתי".

הוא בא למשימה וגמר את המשימה שלו. רצו שהוא יישאר אבל הוא לא פוליטיקאי, הוא איש חינוך שבא לטפל בנושא החינוך. כך, לדוגמה, הוא הלך לאולפנא בכפר פינס (בתקופה שבה האולפנא הייתה במשבר, בראשית שנות השמונים, א.א.), ישב שם שנה, ואחרי שנה חזר לכפר הרא"ה. אותו הדבר גם בכנסת - הוא הלך למשימה, סיים אותה וחזר הביתה. זו הייתה משימה שלקחה לו קצת זמן, אבל בפועל גם בכנסת הוא למד והתעסק בשאר הדברים שלו. זו לא הייתה יציאה וכניסה מהישיבה והעשייה אלא דגשים שונים.

האם אתה חושב שהמעמד הציבורי של הרב עלה בעקבות הכהונה בכנסת?

הוא היה ראש ישיבות בני עקיבא בתקופה שהישיבות היו בהתקדמות. מי שהכיר אותו באמת יודע שזה לא הוסיף לו כלום. הוא ירד לכנסת ולא עלה.

בסופו של דבר, כיצד הוא תיאר את הכהונה בכנסת?

הוא לא הגדיר את זה כתקופת הזוהר שלו...

כמו שאמרתי לך קודם, הוא לא בזבז את הזמן. הוא הצליח להגשים את המטרות שלו. במה שהוא היה מסוגל הוא עשה דברים והיה מרוצה במה שהוא עשה והצר על מה שהוא לא עשה. להגדיר את זה כתקופה של כישלון מבחינת עשייה? לא. מבחינת ההרגשה שלו? בקן של צרעות גם אריה לא יכול לחיות טוב, כי עוקצים אותו...

עדינות הנפש שלו וכל החשיבה המוסרית שלו לא בדיוק הולכות עם העסקאות הפוליטיות. הוא צריך להיות על יד הפוליטיקה, שאינה נקייה תמיד, ובסוף גם להצביע על התוצאות של הסיכומים, שלא תמיד היו לדעתו. באיזשהו מקום הוא היה שבוי של המשמעת הסיעתית, וזה לא היה לו נוח, אז למה שיגיד שזה היה טוב?

אם אתה מסתכל על החיים שלו - היו לו הישגים עצומים. אם תסתכל על פי הפוטנציאל - הוא היה יכול להגיע למקום הרבה יותר גבוה. הסיכום שלו היה בארבע מילים: רבנים, לא מקומם בכנסת. אם אתה רב אמיתי ובן תורה אמיתי, זה לא המקום שלך.

האם יש לך מה להוסיף?

הדבר המרכזי של אבא שלי היה התורה. הכנסת הייתה כלי לפעילות. הרב יוסף דב סולובייצ'יק אמר עליו שהוא הוציא את התורה לרחובה של עיר. זו הייתה המטרה שלו, זה מה שהוא עשה ובזה הא הצליח. הכול היה כלי. הכול לכתחילה לפי הדיעבד. הוא יצא מהנקודה אל המציאות ולא מהמציאות אל הנקודה.

נרי-יה-ה שם – אם הקב"ה הוא הנר שלך - אתה לא מפספס. כשהנרות הם הכיוון - אתה

מתפספס.

נספח ב'

ריאיון עם הרב יצחק לוי

הרב יצחק לוי כיהן כחבר מצ"ד, חבר כנסת ושר מטעם המפד"ל, כיושב ראש המפד"ל בכנסת

ה-15 וכחבר כנסת מטעם האיחוד הלאומי - מפד"ל בכנסות ה-16 וה-17

הריאיון נערך בכפר מימון בכ"א בשבט תשע"ד 22/1/2014

הרב דרוקמן חזר לחיים הפוליטיים בפעם השנייה ב"הצנחה" לרשימה. מדוע?

כדי לחזק את הרשימה. זו לא הייתה הפעם הראשונה שהרב דרוקמן היה בכנסת. בבחירות לכנסת ה-15 הוא כבר היה ידוע כאיש פוליטי. הרשימה הייתה צריכה חיזוק תורני מסוים, ועל-פי הסקרים היה הרושם שהרב דרוקמן יכול להוסיף את החיזוק הזה. האמת היא שחיפשנו בעיקר את התמיכה של הרב שפירא והרב אליהו, וזה היה אחד האמצעים כדי להשיג את התמיכה הזו.

אמרת שהרגשת שברשימה היה חסר משהו בפן התורני, אם כי אתה בעצמך רב. (הרב לוי הוא

מוסמך לרבנות וכיהן בעבר כראש ישיבת בני עקיבא "בית יהודה" בכפר מימון. א.א.)

היה צורך בחיזוק נוסף כדי לגייס את הטון התורני. אני חושב שבסופו של דבר זה לא כל-כך הצליח, כי התוצאות לא היה כפי המצופה וקיבלנו חמישה מנדטים בלבד.

הוא לא הוצנח בגלל שהוא היה ראש ישיבה. הכותרת שלו לא הייתה "ראש ישיבה".

הכותרת הייתה הדמות של הרב דרוקמן, שחשבנו שיהיה לה כוח משיכה. הוא הוצג כדמות גם תורנית, גם ימנית וגם ציבורית - הכול יחד. חנן וצבי עזבו את הרשימה (חברי הכנסת חנן פורת וצבי הנדל שעברו בבחירות 1999 מהמפד"ל לאיחוד הלאומי, בעקבות דירוגו של פורת במקום לא ריאלי ברשימת המפד"ל א.א.), והרשימה הייתה מאוד "פרוזה". היה צריך גם חיזוק תורני וגם חיזוק ימני. אני הייתי ברשימה, אך אחריי לא הייתה עוד דמות תורנית ימנית משמעותית שיכולה להביא אנשים, ולכן הלכתי למרכז וביקשתי להכניס אותו לרשימה.

ואיך זה עבר?

קשה... כמובן שהיו התנגדויות, מכיוון שכשאתה מצניח מישהו אתה דוחק אחרים מהרשימה. היו התנגדויות כי התנגדו לעצם מושג הצנחה, אבל התגברנו על ההתנגדויות כי אנשים הבינו את הצורך.

האם הרב חושב שהמהלך הזה השתלם למפד"ל?

לא. אני לא חושב שזה השתלם, אם כי ייתכן שבלי הרב דרוקמן היינו מקבלים עוד פחות מנדטים. אבל אני חושב שבאופן עקרוני אם ראש מפלגה רואה נסיבות מיוחדות, צריכה להיות לו האופציה להצניח מישהו.

המהלך היה מהלך דמוקרטי.

כן, שהרי הוא אושר במרכז. אותו המרכז שבחר את הרשימה הוא זה שהכניס את הרב דרוקמן לתוכה. לא עקפנו את המרכז או עשינו מעשה אנטי דמוקרטי.

אחרי שהתחילה הכהונה, הרב דרוקמן כיהן קדנציה אחת ופרש. כיצד אתה מתאר את הכהונה של הרב דרוקמן בכנסת?

אנחנו תפקדנו כסיעה, גם הרב דרוקמן היה חלק ממנה וגם נחום שהצטרף אחר כך (ח"כ נחום לנגנטל, שנכנס לכנסת במהלך הקדנציה, א.א.). זו הייתה קדנציה בתפקוד רגיל ככל הקדנציות. אני לא חושב שהייתה בעיה בתפקוד שלו, הוא היה תקין וטוב.

האם הרב דרוקמן נחשב כדמות תורנית במסגרת הפעילות הפרלמנטרית? האם נוצר מצב של "דעת תורה", כלומר הרב דרוקמן אומר משהו ולכן זה אמור להתקיים?

לא. הדבר הזה לא היה אף פעם. גם בקדנציות אחרות, כשהרב דרוקמן היה, וגם כשאני הייתי וגם כשהרב דרוקמן הוזמן לשיבות סיעה כשהוא לא היה ח"כ. אף פעם לא הייתה עמדה שהיא דעת תורה שמחייבת את הסיעה בגלל שזה הרב דרוקמן. אנחנו מחשיבים את דעתו של הרב דרוקמן והוא איש חשוב ורציני, אבל זה לא היה ברמה של הכרעה או של פסיקה או מחויבות.

במהלך הקדנציה היו כמה סוגיות שקשורות לנושאים תורניים, כמו היתר המכירה והמהפכה החילונית (בשנת 2000)?

כשיש נושאים כאלה, מטבע הדברים אנחנו יותר קשובים לרב דרוקמן. זה ברור. כמו שכשיש נושא כלכלי ישמעו יותר את איש הכלכלה שלנו או מישהו אחר. אבל זה לא ברמה של סמכות שמכריעה את העניין. יכול להיות שברוב הפעמים קיבלנו דעת תורה, אבל זה היה מרצון. זו לא הייתה החלטה מראש שאם הרב דרוקמן אומר, אז כך נעשה.

אם נסתכל בממד ההיסטורי בתקופה הזו, ההשפעה של רבנים במפלגה הייתה גדולה יותר.
המעורבות של רבנים במפלגה התחילה לפני כן ונמשכה גם אחרי כן. היא התחילה כבר בכנסות ה-12 וה-13. כלומר, זה לא התחיל עם הרב דרוקמן.

ידוע שהיו הרב שפירא והרב אליהו. האם הרב דרוקמן נחשב כזרוע שלהם?
לפעמים כן, כי הוא הלך כעצתם. לפעמים אני נחשבת זרוע של הרב אליהו, אבל גם אז הדברים לא נחשבו כמחייבים את הסיעה. כל אחד היה יכול לומר ולהצביע, וההכרעות התקבלו בצורה דמוקרטית. צריך להבין כי עצם הנוכחות של רבנים או של ראשי ישיבות בסיעה לא שינה את הכללים הדמוקרטיים של הסיעה.

כלומר, אם נכנס רב לרשימה או לדיון - הוא נכנס כאיש מקצוע, כמו שייכנס כלכלן או איש ביטחון.

פורמלית, כן. מעשית, כמובן שאם נכנס רב מתחשבים בו כי הוא רב. אם אני הייתי בא לסיעה ואומר שהייתי אתמול אצל הרב אליהו ודעתו בנושא מסוים היא כך וכך, בוודאי שזה משפיע, אך זה לא מחייב (הרב הזה אמר והרב הזה אמר, ואין יותר דיון).

האם זה היה גם היחס של שאר החברים במפלגה?

כן. כמו בכל קבוצה, יש כאלה שהחשיבו דעות של רבנים יותר ויש שפחות.

הרב דרוקמן היה דמות ציבורית שנים רבות לפני הכהונה בכנסת וגם הרבה אחריה. האם בתקופת הכהונה שלו בכנסת הרגישו כי מדובר בעיסוק משני, נוסף לכהונתו כראש ישיבה וכראש ישיבות בני עקיבא?

הרב דרוקמן מעולם לא עזב את שאר עיסוקיו, גם כשהוא נכנס לכנסת בפעם הראשונה. היה ברור שאנו מקבלים את הרב דרוקמן עם שאר העיסוקים שלו. הוא המשיך לתת שיעורים וכו', אך איפה שצריך להיות הוא היה. הוא לא השקיע אותו הכוח שלוש פעמים ("שלוש משרות מלאות"), בישיבה היו לו אנשים שניהלו את הישיבה וכו'. אני חושב שעיקר עיסוקו היה בכנסת. לרב דרוקמן יש מגוון עיסוקים, יש לו חופות לערוך, הרבה אנשים שבאים להתייעץ איתו, הרבה אנשים שהוא מתעסק בהם. בכל העניינים האלה הוא המשיך להתעסק, אך יכול להיות שזה חלק מהעבודה של חבר כנסת - להתעסק בהרבה דברים.

האם הרב חושב שהכהונה בכנסת הוסיפה למעמדו הציבורי של הרב דרוקמן?

אני לא בטוח. תלוי באיזה תקופות. בכנסת ה-15 המעמד שלו כבר היה מבוסס. יכול להיות שבכנסות הראשונות זה הוסיף. אני חושב שבכנסת ה-15 המעמד שלו כבר היה מבוסס וידוע.

אם כן, מדוע הוא פרש בסוף הקדנציה ולא המשיך הלאה? האם ניסיתם לשכנע אותו להמשיך?

בסך הכול זו הייתה הצנחה, והיה צריך לשכנע אותו להצטרף לרשימה. הוא בלבו החליט שהוא כבר לא חוזר לכנסת, היו הישיבה ומרכז ישיבות בני עקיבא. זו הייתה "קדנציה של לחץ", מאוד לחצנו עליו להצטרף. היו שחשבו שאולי הוא יפרוש עוד באמצע הקדנציה. היה ברור מראש שהוא מגיע לקדנציה אחת בלבד, וזה מה שדובר מלכתחילה. אני לא חושב שמישהו ניסה לשכנע אותו להמשיך ואני לא חושב שהוא היה בא להתמודד במרכז המפלגה.

האם במבט כללי הרב חושב שהיה פה משהו שנתן לרשימה?

אני חושב שכן, אך אין לי הוכחה, כי התוצאה בבחירות לא הייתה מדהימה. אך אין ספק שכן.

האם הוא הצליח להגשים את היעדים שבשם נכנס לכנסת?

הוא נכנס עם היעדים שהיו לכולנו במפד"ל. הוא פעל על-פי היעדים הכלליים של כולנו. אני לא זוכר שהיה לו איזה יעד מסוים שהוא בא איתו.

לפני התקופה במפד"ל, הרב היה קשור למצ"ד. מה היו המניעים להקמת המפלגה?

אז בעיקר היה העניין של התנהגות המפד"ל בנושא פינוי ימית. הייתה אכזבה גדולה מהמפד"ל. זה דחף קבוצה נכבדה של אנשים בראשות הרב נריה, הרב דרוקמן, יוסקיה שפירא, חנן (פורת א.א.), אני ואחרים לנסות להקים רשימה אחרת שתתמודד מול המפד"ל. בהמשך, הצטרפנו לפא"י והקמנו רשימה בשם "מורשה".

האם הרב חושב שהעובדה שבראש מצ"ד עמד רב ושהיו בה דמויות תורניות סייעה לה?

זה לא סייע לה. זו שוב הייתה אכזבה גדולה, כי אנחנו חשבנו שאם הרב נריה ויוסקיה והרב דרוקמן וחנן וכל השמות ה"מפוצצים" האלה יעמדו בראשות הרשימה - זו תהיה הצלחה גדולה מאוד, וזו לא הייתה הצלחה גדולה. כלומר, או שהציבור תמיד מעניש את המתפלגים, ולכן אנחנו

לא קיבלנו קולות, או שהציבור רואה באנשים האלה אנשים שלא יכולים להוביל מבחינה פוליטית. אולי הם מנהיגים רוחניים, אך לא מנהיגים פוליטיים. על כל פנים, הסיכום היה שזו לא הייתה הצלחה גדולה. אמנם נכנסנו לקואליציה ויוסקיה שפירא היה שר, אך זו לא הייתה הצלחה גדולה.

האם ניתן לומר שהעובדה שבראש הרשימה היו דמויות רבניות פחות הועילה לרשימה?

אני לא חושב שהיא הזיקה. הרב דרוקמן כבר אז היה דמות מוכרת. אך הציבור לא נסחף אחרי הרשימה הזו. אולי בגלל הסיבות שאמרתי קודם.

מדוע בסופו של דבר חזרתם למפד"ל?

המפד"ל עשתה רוויזיה. הייתה ועדת יגר-פריבס (ועדת בדיקה שמינתה המפד"ל בעקבות הכישלונות בבחירות בשנות השמונים והמליצה על מספר שינויים בפעולת המפלגה. א.א.), והם עשו שינויים במפד"ל. הייתה פנייה של זבולון המר אלינו לחזור, היה משא ומתן, וחזרנו כחברים מן המניין. היה מפקד והתמודדנו במרכז. נהייתה יותר דמוקרטיזציה במפד"ל, וחשבנו שיש מקום שנחזור. גם אי הצלחה בבחירות תרמה לזה קצת.

האם תרצה להוסיף משהו?

ראשות הישיבה לא קשורה להשתלבות בחיים הפוליטיים. זה קשור ליכולת של האדם להשתלב במערכת פוליטית. הרב נריה לא השתלב. הרב דרוקמן השתלב יותר. בני (ח"כ הרב בני אלון. א.א.) ואני השתלבנו עוד יותר. כלומר, זה תלוי ביכולות. כמו שאם תכניס סופרים. האם הם משתלבים? יש יותר ויש פחות. פרופסור מנחם בן ששון, שהוא איש אקדמיה, השתלב, וכך גם ברורמן. סופרים השתלבו פחות. זה קשור למבנה האישיות של האיש, ביכולות שלו, ביכולות הפוליטיות שלו, ביכולת להבין את המערכת הפוליטית ולפעול בתוכה. זה לא קשור לכותרת.

נספח ג'

ריאיון עם הרב חיים דרוקמן

הריאיון נערך במרכז שפירא בי"ט בחשוון תשע"ו 1/11/2015

מה היו הסיבות לכניסתך לכנסת?

למעשה, כלל לא תכננתי להצטרף לכנסת. ההצטרפות שלי לכנסת היא כמו שבצבא יש יחידות שונות וכל אחד פועל ביחידה שלו, ופתאום פלוני שעוסק ביחידה אחת עובר ליחידה אחרת וזה מועיל, אך הוא עדיין עוזב יחידה שהוא נלחם בה. באותה מידה, אני ראיתי את עצמי עוסק בחינוך, וממילא לא העליתי בדעתי לעזוב את החינוך ולעסוק בדבר אחר. זו הייתה נקודת המוצא שלי. לכן אפילו לא חשבתי על כך ולא העליתי בדעתי את העניין הזה.

ישנו יהודי ששמו ישראל הראל שחשב על יהודי מסוים, פעיל בעבודה הציבורית שראוי שהוא יהיה בכנסת. הוא שיתף אותי בזה וביקש שאני אארגן מפגש למען היהודי ההוא, הסכמתי לזה בלב שלם וכך עשיתי. והנה, באותו מפגש הכול התהפך, מפני שאנשים התחילו לדבר עליי, למרות שעם יד על הלב לא הייתה לי שום הווא אמינא להצטרף לכנסת. זאת הייתה הסנונית הראשונה. בהמשך, אני זוכר כמו היום, ידעתי שעומדים לבוא לדבר עם מורי ורבי זכר צדיק לברכה⁷¹⁷ על העניין הזה, ואמרתי לעצמי שאני אקדים אותם. באותו יום אפיתי מצות בירושלים, הקדמתי ובאתי אליו ואמרתי את העניין הזה, שאני יודע שאנשים רוצים כך וכך, אבל אני עוסק במה שאני עוסק, וברוך ה' אני חושב שזו היא המשימה שלי, ולכן אין מקום שאני אעבור לדבר אחר, והיה ברור לי שבזה נגמר העניין, ואני הלכתי בלב טוב לאפיית מצות. סיימתי את אפיית המצות והייתי צריך להתעכב בירושלים עד סיום טחינת הקמח של המצות לקמח מצה, והנה תוך כדי כך אני מקבל טלפון לבוא אל מורי ורבי זכר צדיק לברכה. אני לא זוכר בדיוק מי היה שם. אני טענתי את טענותיי, אבל אחרי כל הדברים האלה אמר לי מורי ורבי זכר צדיק לברכה שמן הראוי שאני אעשה את הדבר הזה (להצטרף לכנסת, א.א.). אני זוכר כמו היום, פרצתי בבכי, אבל קיבלתי עליי את הדבר.

כלומר, אם הרצי"ה לא היה אומר לך להיכנס לכנסת, בשום פנים ואופן לא היית עושה זאת.

ודאי שלא הייתי נכנס. לא בגלל חוסר הערכה לכנסת אלא בגלל מחשבה שזה אני. למה שאעזוב דבר שאני עוסק בו ושאיני חושב שזהו שטח חשוב שמן הראוי שאעסוק בו?

---

⁷¹⁷ כשהרב דרוקמן משתמש בביטוי "מורי ורבי", הוא מתכוון לרצי"ה.

אגב, אחרי שהייתי בכנסת ודאי שראיתי שזו שליחות. ראיתי את מה שניתן לעשות ואת החשיבות, ולכן המשכתי עד שהחלטתי שזהו. גם זו הייתה החלטה שלי.

בפעם השנייה,⁷¹⁸ אחרי שהיה הפילוג בין המפד"ל לאיחוד הלאומי, באו ואמרו לי שעשו סקר לא גלוי, ואם יש משהו שיכול להציל את המפד"ל מנפילה חזקה מאוד זה שאני אכנס לכנסת. אני הסכמתי "להתגייס למילואים", צריך לעשות את הדבר הזה מתוך תחושת שליחות של הציבור. האמת היא שבסקר הזכירו שניים - מישהו אחר ואותי. אני הלכתי לדבר עם אותו מישהו אחר שילך, אך היו לו תנאים שונים, שאני אגב חשבתי שהם לא צודקים, ואמרתי "הנני".

אמרת שהמעבר בכנסת הוא כמו מעבר בין יחידות. אם כך, מדוע הרב המשיך לאורך כל תקופתו

בכנסת לעמוד במקביל בראשות הישיבה ולא עבר לעבוד בכנסת ב-100%?

ראיתי את עצמי עוסק במה שאני עוסק ובכנסת. בזמנו, אמרתי לבחורים בישיבה: "מה אפשר לעשות? יש 24 שעות ביממה? אני אישן שעה פחות..."

אם כך, האם הרב חושב שניתן לומר שהכנסת הייתה עבורו עיסוק משני?

באופן טבעי חבר כנסת לא עוסק רק בכנסת. הוא קשור עם הציבור, הוא חושב על בחירתו בפעם הבאה ועוד. אני ראיתי את עבודתי בכנסת - נטו עבודה בכנסת. האם צריך להרוס דבר אחד (הישיבה, א.א.). וללכת לדבר שני? אני מודה ומתוודה, יש להניח שאילו הייתי לגמרי בישיבה, היה יותר מאשר בכנסת.

כיצד בא לידי ביטוי השילוב בין שני התפקידים?

בזמני, חברי כנסת יכלו, בימים שהם בכנסת, לישון במלון בירושלים. אני עשיתי כל מאמץ להגיע הביתה כדי להיות בישיבה. לאמתו של דבר, העניין הזה, שאני מלמד את שיעורים אי-ב' ב-30:22,⁷¹⁹ התחיל בהיותי חבר כנסת, כדי להבטיח שהשיעורים האלה ודאי יתקיימו. יש עוד חברי כנסת שיש להם עיסוקים כאלה? אני אומר זאת ברצינות, לא משום שאני מתרברב או על חשבון מישהו אחר. חבר כנסת, אם הוא ממלא את תפקידו כמו שצריך - זה יכול להיות עיסוק מלא. אדם הוא לא כמו מכונה, שעובד 24 שעות, רק בכול השתדלתי לפעול בשני התחומים.

⁷¹⁸ בחירות 1999.

⁷¹⁹ הרב מעביר באופן קבוע שיעור לתלמידי שנה א' ושנה ב' בישיבתו בשעה 30:22.

מתוך סקירת פעילותך בכנסת, נראה שלא עסקת בהכרח בענייני חינוך או דת אלא גם בתחומים היוצאים מהעיסוק הרגיל והצפוי לדברים שרב יעסוק בהם. כיצד הרב רואה את הקישור בין העולם הציבורי והעולם התורני, בין קודש וחול?

אני חושב שכל מה שקשור לארץ ישראל זה קודש. אדרבה, אני עסקתי בדברים האלה מתוך אספקלריה של תורה. כל הגישה שלי לארץ ישראל היא לא כי אני ימין וההוא שמאל, אני לא יודע מה זה שמאל-ימין, הכול הוא מגישה של תורה: איך צריך להנהיג את עם ישראל? איך רואים את התקופה שאנו חיים בה? איך רואים את מה שקרה במלחמת ששת הימים? וכתוצאה מזה - מה נכון לעשות ומה לא נכון לעשות. כל העיסוק בנושא הלאומי-מדיני הוא במהותו תורני.

האם הרב יגיד אותו דבר גם על הנושא החברתי?

אפשר היה לעסוק יותר... כל מה שנכון לתיקונו של עם ישראל, לתיקונה של מדינת ישראל, זה ודאי מה שהתורה רוצה שנעשה.

מיד לאחר כניסתך לכנסת ב-1977, התחיל המאבק בהסכם השלום עם מצרים. הרב פעל במאבק זה גם כראש ישיבה וגם בכובעו הפוליטי. האם אתה חושב שהכהונה כחבר כנסת סייעה למאבק?

אני יכול להגיד שהשתדלתי במידת האפשר לעשות כל מה שאפשר בכנסת נגד ההסכם, אך בכנסת לא היה לזה רוב - היינו מיעוט בכנסת. אך גם המיעוט היה צריך להתבטא, כדי שלא יגידו שעם ישראל כולו מוותר, עם ישראל כולו מתקפל. הרבה פעמים מזכירים לי שבלילה הגורלי של ההצבעות על ההסכם אני ערכתי חופה בתל אביב לבתו של חבר הכנסת יגאל כהן אורגד. שנינו היינו בירושלים ואחרי ההצבעה נסענו לחתונה, כי ההצבעה הייתה קריטית. אמנם ידענו מראש שנהיה במיעוט, אך איך אפשר שלא יבוא לידי ביטוי הרצון הלאומי נגד הוויתורים?

מדוע עזבת את הכנסת, הן בפעם הראשונה והן בפעם השנייה? אמרת שכנסת לכנסת וראית שאפשר לפעול ולהשפיע. אם יש כאן זירת פעילות טובה וחשובה, אז למה לעצור באמצע העשייה?

אני ראיתי בכל מקרה בהימצאותי בכנסת משהו זמני. בתום הקדנציה השלישית שלי בכנסת, ראיתי שעשיתי מעל ומעבר. כמו שאמרתי קודם, הכהונה בכנסת הייתה כמו שירות מילואים, ואדם לא נמצא במילואים כל הזמן... שלוש קדנציות זה הרבה מאוד זמן. בפעם השנייה באתי,

אם אפשר להתבטא כך, אני לא רוצה להתייחר, כדי "להציל את הרשימה" באותה קדנציה, אך לא באתי כדי להישאר יותר בכנסת.

אף שהגעת מהתחום הציבורי עוד קודם לכן, והוא לא היה זר לך.

אף על פי כן, בפעם השנייה באתי ממש רק לאותה הקדנציה.

בשתי הפעמים הרב נכנס לכנסת מטעם המפד"ל. רציתי לשאול על מערכת היחסים בינך לבין המפלגה, כמו מחויבותך למפלגה. לדוגמה, היו מקרים שבהם היית חבר המפד"ל וחבר הקואליציה, אך נמנעת בהצבעות או הצבעת נגד הממשלה?

זה קרה רק כשעלו על הפרק דברים שאני עקרונית התנגדתי אליהם. במקרים שבהם היו דברים שאולי הייתי רוצה אחרת, הייתה משמעת קואליציונית. אבל בדברים עקרוניים שהתנגדתי להם, הצבעתי נגד. למשל, בתקופת ימית הייתי סגן שר הדתות, והצבעתי נגד הממשלה. באופן פשוט, חשב ראש הממשלה בגין שהוא יפטר אותי, אך אני הקדמתי להתפטר, כי לא היה לי שום עניין בזה.

היו פעמים שבהם היית מועמד לתפקיד שקשור לתחומים שמהם הגעת לכנסת. במקרה של שר החינוך לא התמנית לתפקיד, ובמקרה של סגן שר הדתות המינוי הסתבך. כיצד אתה מסביר זאת? הרי היית איש מקצוע שהגיע מהתחום?

קודם כול, למרות מה שאחרים אומרים, כאילו הובטח לי שאני אהיה שר החינוך, לי לא הובטח כלום כי אני לא דרשתי כלום. אני לא יכול להגיד שהובטח לי. אנשים אומרים שאולי אצל מורי ורבי זצ"ל, כשדיברו שאני אכנס לכנסת אמרו שאני עוסק בחינוך, ולכן צריך להתמנות לתפקיד שר החינוך. כמו בצבא, יש מישהו שהוא קצין וממנים אותו לרמטכ"ל, ודאי שהוא ממשיך לעסוק בצבא אבל יותר מאשר קצין רגיל. אותו דבר בתחום החינוך. אמרו שאעשה יותר בתחום החינוך כשר החינוך. אמרו לי שכך דובר שם. אני לא הקלטתי את הדברים באותה עת, לא הייתי במצב שאני מאזין למה שנאמר (בפגישה אצל הרצי"ה, א.א.). אני הייתי עם עצמי, ופתאום הטילו עליי פטיש של עשרה קילו... היו אנשים שהתאכזבו מאוד שלא הייתי שר החינוך. היום אני אומר את האמת, שאולי במציאות של אז אולי דווקא טוב שלא אני הייתי זה שהיה שר החינוך. כל העולם הזה של שר, אני לא התנסיתי בזה בכלל, זה היה חדש לי. אני יכול להגיד רק דבר אחד. אני, באופן אישי, אין בלבי דבר על כך שלא התמנית.

במקרה של משרד הדתות, אני חייב להגיד שזה כבר קשור לד"ר בורג ז"ל. אני חשבתני שמן הראוי, לפי יחסי הכוחות שהיו אז במפד"ל, שראוי שאהיה סגן שר הדתות, כמי שמנהל את המשרד בכלל. בורג לא הסכים לכך מתוך שיקולים שלו. הוא ואנשיו רצו לקבוע מי יהיה במועצות הדתיות וכו'. בסוף, אני הסכמתי להיות סגן שר הדתות גם בלי הסמכויות המלאות, אבל במציאות זה היה לזמן קצר מאוד.

אמרת שנכנסת לכנסת בדיעבד, אך בסופו של דבר נשארת בכנסת ואף הקמת מפלגה משלך. מה היה הרקע להקמת מצ"ד? האם העובדה שבראש הרשימה עמד רב וברשימה היו תלמידי חכמים נוספים סייעה לה?

מצ"ד קמה כי במפד"ל לא היו חיים דמוקרטיים. חברי הכנסת נבחרו על-ידי ועדה, ולא באופן דמוקרטי. העובדות האלו הביאו אותנו להגיד שאנשי המפד"ל לא מייצגים את הציבור. זו הסיבה שהקמנו את מצ"ד, עד כדי הליכה לכנסת באופן עצמאי ביחד עם פא"י. אחרי כן, ראו במפד"ל שיש בעיה, הקימו ועדה והיה מפקד. אחרי שכל זה היה חזרנו למפד"ל, כי כל מגמתנו הייתה שלא יכול להיות שאנשים יעשו במפלגה כבתוך שלהם ללא ייפוי כוח ציבורי.

מה אתה יכול לומר על כהונתך בכנסת? האם היא הייתה מהלך נכון?

אני לא יכול לדבר עליי ועל הכהונה שלי, אני יכול להגיד על עצם העניין. האם יש מקום שרב יהיה בכנסת? שראש ישיבה יהיה בכנסת? ודאי שיש מקום! אדרבה, שהדברים יתנהלו על-פי התורה ועל-פי אמות מוסר אמיתיות. אם אתה יוצא מתוך הנחה שבכנסת חייב להיות גיונגל, האם אתה רוצה שראש ישיבה יהיה בגיונגל? זה לא יכול להיות. אלא רק אם אתה חושב שזה לא נכון שיהיה ככה, גם אם במציאות זה ככה.

כיצד מסתדר השילוב בין הרבנות לפוליטיקה? בין תורת אמת ל"אמנות הפשרות"? בפוליטיקה לעתים יש צורך ב"עיגול פינות" ובויתור על הדרך, דבר שלא מתאים לאדם שמרכז חייו הוא התורה?

אדרבה, לא צריך להתפשר. לפעמים צריך לוותר. יש הבדל בין להתפשר לבין לוותר. להתפשר זה אומר ששנינו נסכים על מה שאתה רוצה. לפעמים אין לי ברירה. אני משתדל להשיג כמה שאני יכול, אבל אין לי ברירה. עצם העובדה שעומדת לנגד עיניי השלמות של מה שצריך להשיג זה

בעצמו דבר גדול. דווקא אדם של תורה יודע הרבה יותר לעמוד על הדברים ויודע שלפעמים הוא צריך לוותר, כי אין לו ברירה.

הרב אמר שהכניסה שלו לכנסת הייתה סוג של קבלת דעת תורה של הרצי"ה?

זו קבלת דעתו של מורי ורבי, שהערכתי את דעתו בעיניים עצומות. זה לא קשור באופן כללי לדעת תורה. אני הערכתי את דעתו, ובאופן טבעי קיבלתי את מה שהוא אומר והערכתי את מה שהוא אומר.

In the paper's summary, the two models stemming from the analysis of the case studies are presented: the model of separation and the model of integration. The model of separation will be represented Rabbi Neria and the model of integration by Rabbi Drukman. The examination of the test cases and establishment of the models show that the integration of the yeshiva leader's world to the political world is possible and can be successful, but in the following cases:

- Activity according to the integration model – a model in which the rabbi succeeds in combining both worlds simultaneously, while maintaining the uniqueness of each world.
- Activity in a party in which the rabbi is considered its exclusive Torah authority.
- Activity in a party in which there is external opinions of Torah in the party.

Moreover, as *Gush Emunim*'s representative, Rabbi Drukman dealt a great deal with issues concerning Israel's security in general, and the settlement of Judea, Samaria and the Gaza Strip specifically; with the way of life in these areas and his aspiration that settling there would be just like settling in any other community in Israel.

Rabbi Drukman's involvement with state-religion legislation was relatively sparse, and it corresponded with the public issues being discussed at any certain time. This allowed him to be involved with laws meant to strengthen Israel's Jewish character, such as anchoring in law the rights for sale during *Shmita* (the seventh year in a seven year cycle where Jewish fields are to lie fallow), adjusting the start of the school year to the Hebrew calendar, and more. When Rabbi Drukman was engaged in these issues, he presented them as topics connected to the identity of the country and its people, and not only as a religious issue. This was the reason that Rabbi Drukman presented them in a public – not yeshiva-like, fashion and his speeches were peppered with passages from contemporary Israeli literature and not necessarily from historical Torah sources.

Although Rabbi Drukman reached the Knesset because he was instructed to do so by his teacher and rabbi, Rabbi Kook – and not because he wanted to, the moment he began to serve as an MK, Rabbi Drukman turned the Knesset into an additional arena for activity and influence for political, religious and educational principles that he believed in. He was successful in combining yeshiva leadership with the Knesset and worked simultaneously in more than one arena that contributed to Israeli society. Most of his speeches were public in nature and were directed at the public at large.

was the rabbinate that Rabbi Neria chose. Thus, his speeches were also mostly delivered in the yeshiva style.

The Second Test Case: Rabbi Haim Drukman

Prior to the 1977 elections, Rabbi Drukman, as the representative of *Gush Imunim* and under the patronage of Rabbi Zvi Yehuda Kook, was placed second on the NRP's list of Knesset candidates. In 1983, Rabbi Drukman left the NRP and founded the Zionist Religious Camp which ran for the 11th Knesset as part of the *Morasha* list. Prior to elections for the 15th Knesset, Rabbi Drukman returned and served as an MK on behalf of the NRP.

Rabbi Drukman sees value as an ideological envoy in every facet of his life, and sees the establishment of the State of Israel as part of the redemption process for the People of Israel, including for all those who have settled there. His ideological journey can be summed up by the "Zionist triangle": The Land of Israel for the People of Israel according to the Torah of Israel".

During Rabbi Drukman's tenure in the Knesset, it was current events that created the circumstances that led to an especially large portion of his time to be dedicated to issues affiliated to foreign affairs and defense. Several months following the commencement of his term in the ninth Knesset, peace negotiations with Egypt began, which eventually led to the evacuation of the settlements in the Sinai Peninsula. Rabbi Drukman became the leader of the struggle against the withdrawal from Sinai and was active as both a parliamentarian and as a prominent Zionist-religious rabbi and educator. This activity was expressed in other discussions concerning peace agreements with Arab countries and the Palestinian Authority.

that those eligible by law to immigrate are only those actually eligible by the law and that a Jew would only be defined according to criteria of Jewish law. The government opposed the bill but took the NRP's problematic position into consideration, and allowed it to abstain. Rabbi Neria found himself in the midst of an intense conflict between his religion as a rabbi and his political commitments. In the end, after many misgivings, Rabbi Neria abstained – in line with his political party.

Rabbi Neria also dealt with issues that were intended to strengthen Jewish-religious principles in the country's services: in topics naturally considered as affiliated to religious subjects with the goal of strengthening Israel's identity a Jewish state and maintaining its Jewish character, in its everyday behavior, and in the values represented in its decisions and legislation.

Rabbi Neria was an educator by profession. As the head of the Bnei Akiva yeshivas and as a Knesset member, Rabbi Neria tried to answer their needs. As mentioned above, his main concern was for the high-school yeshivas and the implications resulting from the *Ahitov* reform in education. Eventually, the official religious education system successfully coped with the reform by establishing middle-schools affiliated with the existing high-school yeshivas. However, in spite of his arrival from a sectorial party, most of Rabbi Neria's remaining speeches and activities dealt with issues connected to Israel's education in general.

Rabbi Neria's tenure in the Knesset is not considered the time when his star shone the brightest, and it seems that he never felt comfortable in the Knesset, and even remarked about this period, "May something as horrible as this ever happen to me again". It appears that in the conflict between the rabbinate and the political system, it

representing the two test cases examined in this paper served as Knesset members on behalf of parties that are considered religious, the next introduction chapter deals with understanding the term *religious party* and the stature of religious parties in Israel.

The First Test Case: Rabbi Moshe-Tzvi Neria

In 1969, following a decision by the Ministry of Education for a reform of the education the high-school yeshivas and *ulpanot* feared for their institutions. In 1969, these concerns for his life's work led Rabbi Neria to join the party's list for the upcoming Knesset elections.

The opinions of Rabbi Neria throughout his life, both on educational issues and on public issues, were conservative and pragmatic. This stance did not only take the "letters of the law" into account, but all of life's considerations and constraints as well.

A large part of Rabbi Neria's parliamentary activity was dedicated to the issue of *Who is a Jew*. The *Bagatz Shalit* and the amendment to the Law of Return in 1970 placed the NRP in a conflicting position between its commitments to Jewish Law on one hand, and the commitments of the coalition (of which it was a member) to the Supreme Court, on the other. The Supreme Court's ruling allowed the actual registration of those not considered Jewish by Jewish law to be registered as Jews. In spite of holding an official position, Rabbi Neria harshly opposed the ruling of the Supreme Court and expressed his concern for the damage to the country's Jewish identity. In spite of the political compromise that was reached – that was acceptable to Rabbi Neria, he continued to caution of the new reality that had been created. In 1972 there was another attempt to amend the Law of Return that would officially set forth

Abstract

The goal of this paper is to analyze the involvement of the transition from a yeshiva to the Knesset; to examine if this move is at all possible and realistic, if there are conflicts between these two areas of activity, if the yeshiva world (that strives to find the truth) and the political world (called the “world of compromise”), can coexist. The paper will present two models of the activity of the parliamentary rabbi – the model of separation and the model of integration. To accomplish this, this work will examine two test cases of persons who have been yeshiva leaders and Knesset members:

- Rabbi Moshe-Zvi Neria: founder and leader of the the Bnei Akiva Yeshiva in Kfar Haroe, and leader of the Bnei Akiva yeshivas. He served as a Knesset member in the seventh Knesset on behalf of the National Religious Party (NRP) from 1969-1973.
- Rabbi Haim Drukman: The leader of the *Or Etzion* Bnei Akiva Yeshiva and chair of the Bnei Akiva Yeshiva Center. Rabbi Drukman served as a Knesset member on behalf of the NRP and *Morasha* parties from the ninth to 11th Knesset (1977-1988) and in the 15th Knesset (1999-2003).

This paper presents the test case’s ideological journey, which leads to a review of their Knesset activities, examination of their speeches in the Knesset, their writings, archival findings and evaluation of the media in their time. Moreover, personal interviews were held to help understand their actions. In order to understand the problem and the test cases, the paper’s introduction chapters expound on these points. The first chapter deals with understanding religious leadership and its authority, in addition to the relationship with the political leadership. Since the persons

**This work was carried out
under the supervision of
Professor Asher Cohen
Department of Political
Studies,
Bar-Ilan University**

BAR-ILAN UNIVERSITY

**From Head of Yeshiva to Politics: Causes,
Processes and Patterns in the Progression of
Religious Zionist Heads of Yeshiva into the
World of Politics**

ELIAD AVRUCH

Submitted in partial fulfillment of the requirements for
the Master's Degree in the Department of
Political Studies, Bar-Ilan University

Ramat Gan, Israel

2015

BAR-ILAN UNIVERSITY

**From Head of Yeshiva to Politics: Causes,
Processes and Patterns in the Progression of
Religious Zionist Heads of Yeshiva into the
World of Politics**

ELIAD AVRUCH

Submitted in partial fulfillment of the requirements for
the Master's Degree in the Department of
Political Studies, Bar-Ilan University

Ramat Gan, Israel

2015